

DOLGOZATOK

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM ARCHAEOLOGIAI INTÉZETÉBŐL
SZERKESZTI BUDAY ÁRPÁD

ARBEITEN

DES ARCHAEOLOGISCHEN INSTITUTS
DER KÖN. UNG. FRANZ-JOSEF UNIVERSITÄT
IN SZEGED (UNGARN)
REDIGIERT VON ÁRPÁD BUDAY

TRAVAUX

DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE
DE L'UNIVERSITÉ FRANÇOIS-JOSEPH
à SZEGED (HONGRIE)
REDIGÉES PAR ÁRPÁD BUDAY

II

1926

1-2

Karte Ungarns mit den im Hefte vorkommenden Fundorten.

Magyarország térképe az e füzetben említett lelőhelyekkel.

Carte de la Hongrie avec les lieux de trouvailles publiés dans ces numeros.

1. Magyarcsanád, Nagykamarás, Kunágota, Makó. 2. Hódmezővásárhely. 3. Szanazug.

SZEGED 1926.

Verlag des Instituts — AZ INTÉZET KIADÁSA — Edition de l'Institut
PREIS 10 RM — ÁRA 12 PENGŐ — PRIX 12 FRCS SUISSES

A *Dolgozatok* régészeti, érmészeti, művészettörténeti és néprajzi tárgyú cikkeket közöl, lehetőleg bőséges illusztrációkkal. Programja tehát ugyanaz, mint egyetemünk Kolozsvárott léte alatt az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárával közös hasonló című folyóiraté volt. Komoly törekvésünk, hogy színvonal és terjedelem tekintetében is elérje azt.

A szaktársaknak csereviszony létesítését bizalommal ajánljuk fel. Az erre vonatkozó megkeresések az egyetem archaeologiai intézete címére, Szeged, Szukováthy-tér 1. intézendők.

Unsere Zeitschrift bringt Abhandlungen und Artikel archaeologischen, numismatischen, kunstgeschichtlichen und ethnographischen Inhaltes, mit reichlichen Illustrationen. Mit Rücksicht auf jene, die die ungarische Sprache nicht verstehen, bringen wir die abgekürzten Inhalt sämtlicher Abhandlungen und Artikel in deutscher Sprache.

Notre revue publiera des articles se rapportant à l'archéologie, à la numismatique, à l'histoire des arts, à l'ethnographie, accompagnés d'illustrations. Par égard à ceux des nos lecteurs, qui ne comprennent pas le hongrois, nous faisons suivre chaque article d'un résumé rédigé dans une des langues mieux répandues.

Ennek a kettős füzetnek költségeit egyfelől a Dr. Buday Árpád igazgató és Dr. Banner János adjunktus által Szegeden és vidékén tartott archaeologiai ismeretterjesztő előadások tiszta jövedelméből, másfelől Szeged (5 millió) és Hódmezővásárhely (2 millió) városok támogatásából és dr. Szőke Sándor Mindszenti főszolgabíró úr (egy millió) adományából fedeztük. Kedves kötelességet teljesítünk, mikor mindazoknak, akik akár készpénzadományukkal, akár előadásaink rendezésében támogattak, — őszinte hálánkat fejezzük ki.

Tartottunk: Szegeden 9, Kkundorozsmán, Kondoroson, Gyomán, Balatonbogláron, Mezőberényben, Szarvason 2—2, Gyulán, Endrődön, Hódmezővásárhelyen, Ócsődön, Békésszentandrásan, Csanádpalotán és Kisteleken 1—1 előadást.

INHALT — TARTALOM — TABLE DES MATIÈRES

Dr. Banner János:	<i>Jelentés a Magyarcsanád-bökenyi próba- ásatásokról</i> --- --- --- ---	pag.	72 lap.
	Les fouilles de Magyarcsanád et Bökeny (Abrégé) --- --- --- ---	"	113 "
" " "	<i>Nagykamarási leletek</i> --- --- --- ---	"	136 "
" " "	Die Funde von Nagykamarás (Auszug)	"	143 "
" " "	<i>Az átokházi éremlelet</i> --- --- --- ---	"	169 "
" " "	Der Münzenfund von Átokháza (Auszug)	"	172 "
" " "	<i>A Demeter-templomi éremlelet</i> --- --- --- ---	"	173 "
" " "	Der Münzenfund in der Demeter-Kirche (Auszug) --- --- --- ---	"	175 "
" " "	<i>Halászat a Fekete-Kőrös torkolatánál</i>	"	210 "
	Fischerei in der Schwarzen Kőrös (Auszug) --- --- --- ---	"	218 "
Dr. Buday Árpád:	<i>Az u. n. thrák lovasisten problémája</i> ---	"	1 "
	Das Problem des sog. thrakischen Reiters (Abkürzung) --- --- --- ---	"	56 "
Dr. Eperjesy Kálmán:	<i>A Kopáncs-pusztai éremlelet</i> --- ---	"	158 "
	Münzenfund von Kopáncs-pusztá (Auszug) --- --- --- ---	"	168 "
Kiss Lajos:	<i>A hódmezővásárhelyi tálasság története</i> --- ---	"	185 "
	Geschichte der Töpferei von Hódmezővásár- hely (Auszug) --- --- --- ---	"	209 "
Krečsmárik Endre:	<i>Jellegzetes koponyák a Szeged városi múzeumban</i> --- --- --- ---	"	176 "
	Charakteristische Schädel im Szegeder Museum (Abkürzung) --- --- --- ---	"	182 "
Móra Ferenc:	<i>Lovassírok Kunágotán</i> --- --- --- ---	"	123 "
	Reitergräber aus der Landnahmzeit in Kuná- gota (Auszug) --- --- --- ---	"	134 "
Cs. Sebestyén Károly:	<i>A szegedi vár legrégibb története</i> ---	"	144 "
	Die älteste Geschichte der Szegeder Festung (Abkürzung) --- --- --- ---	"	154 "

MISCELLANEA.

Buday: <i>A bronz kincsleletek</i> — Die Bronz-Schatzfunde	pag. 219 lap.
„ <i>Bronzkori áldozóhelyek</i> — Opferstellen des Bronzezeitalters . . .	„ 222 „
Banner: <i>Szegedi szükségpénzek (pótlás)</i> — Szegeder Notgelder (Nachtrag)	„ 224 „

LITTERATUR — IRODALOM — LITTERATURE

Dr. Roska Márton: <i>Hubert Schmidt, Vorgeschichte Europas (ism.)</i>	pag. 225 lap.
b. á.: <i>Éber László, Művészeti lexikon (ism.)</i>	„ 230 „

A kiadásért dr. Buday Árpád egyetemi ny. r. tanár, igazgató, felelős.

AZ U. N. THRÁK LOVAS ISTEN PROBLÉMÁJA.

A kérdés, mellyel az alábbiakban, oly sok előző után, mi is foglalkozni kívánunk, egyike a legbonyolultabbaknak. Annyira, hogy vele foglalkozván, nem egyszer a teljes reménytelenség lesz úrrá az emberen, hogy valaha is sikerülhetne az oly nagyon összekuszálódott szálak óvatos és figyelmes kibogozásával a kérdés magvát megtalálni és az e mag körül képződött hozzátapadások eredetét kimutatni.

Az első feladat tehát az adalékoktól megtisztítani a magvat. De épen ez az, ami lehetetlennek vagy majdnem annak látszik. Nemcsak azért, mert a kérdésre vonatkozó irodalmi tudósításunk nincs, hanem még inkább azért, mert az e néven összefoglalt emlékek sem mind megbízhatók: egy részük kétségtelen hamisítvány, más részük legalább is gyanús. Végül: nem is minden emlék tartozik össze, amelyet ezen a címen egy kalap alá szoktak vonni.¹⁾

Maguk a régiek nem beszélnek thrák lovas istenségről. A modernek pedig szűk látószögből, rendesen csak a görög mythologia szempontjából foglalkozván az emlékekkel, nem juthattak a kellő eredményre.

E sorok írója egy évtizednél régebb idő óta fordít fokozott figyelmet a kérdésnek, melyből az érdekelte legelőször: *Helyes-e a thrák lovas (heros, hős) elnevezés?*²⁾ Hampel József azt mondja, hogy az istenség kultuszának emlékei a Balkánon gyakoriak, ábrázolása érmeiken is szerepel; *hazája a legtágabb értelemben vett Thracia.*³⁾ Csakugyan azt látjuk, hogy hazánkban előkerült barbarus érmeiken fordulnak elő lovas ábrázolások, nyilvánvalóan balkáni kölcsonzéseképen, ahol thrák királyok érmein látunk

¹⁾ Legújabbban Kazarow állapítja ezt meg a Pauly—Wissowa-féle Realencyclopaediában: Suppl. III. pag. 1148. Azokkal az emlékekkel, melyeken két lovas szerepel, ez alkalommal mi nem foglalkozunk.

²⁾ A közlemények és az emlékek szétszórtsága volt az oka, hogy a mai napig nem közöltem semmit következtetéseimből. A háború alatt azt reméltem, hogy a béke helyreálltával könnyebben juthatok hozzá az addig hiányzó irodalomhoz. A Végzet úgy rendelkezett, hogy ma, amikor végre összefoglalom kutatásaim eredményét, az irodalom fölött sokkal kevésbé rendelkezem, mint annak idején Kolozsvárott, s lényegileg jegyzeteimre vagyok utalva.

³⁾ Arch. Értesítő 1903. (XXIII.) 306. lap.

hasonlókat.⁴⁾ De vajjon lehet-e ezekre azt mondanunk, hogy a thrák lovas istent ábrázolják? Kétségtelen, hogy az érmek forgalomban létének idején hazánk jelentékeny részét, s a szomszédos északkeleti és keleti területeket lovas népek lakták. Ezek ha elfogadták is az idegen éremtypust épen ábrázolása miatt, — bizonyos, hogy azt az ábrázolást a maguk ideológiájának szellemében magyarázták és nem úgy, mint *esetleg* az eredeti helyen alkalmazták. Vagyis: egészen jól feltételezhető, sőt biztosra vehető a typologiai kölcsönzés a nélkül, hogy abból egyuttal az értelem, a jelentés átvételére kellene következtetni. Számtalan példa bizonyítja, hogy a kettő nagyon gyakran nem jár együtt.

Másik tény, mely az emlékek lényegének mélyebb boncolgatása nélkül is meggondolkoztat: A mai Erdély területéről szép számmal ismeretesek a thrák lovas istenre vonatkozó emlékek. Származásuk kora kétségtelenül a római uralommal esik egybe, tehát a Kr. u. II—III. század. Nagyobb részüknek a szófiai múzeumban őrzött bulgáriai leletekkel való pontos egyezése amellet szól, hogy ezek importált darabok.

Ebben a korban pedig a mai Erdély területén a thrák nemzeti vallás olyan hatásáról beszélni sem lehet, amelyből ezek az emlékek megmagyarázhatók volnának. Ellene mond ennek első sorban az a vallástörténeti tény, hogy ekkorra már befejeződött az a fejlődési folyamat, mely a hellenizmussal függ össze és jellemzője, hogy első sorban a vallás terén, de általában a műveltség minden ágában megszűnik a nemzeti vonások túlsúlya, s helyükbe az egyetemesség lép.

Más felől, még ha igaz is az a feltevés, hogy a dákok thrák eredetű nép voltak, mégsem lehet ezeket az emlékeket a thrák jelzővel illetnünk, mert hiszen *nem származnak a dákoktól.* Mai tudásunk szerint úgy áll u. i. a római Dacia lakosságának kérdése, hogy abban dák alig volt. Ezt a népet ugyanis a római hódítás vagy megsemmisítette, vagy elűzte innen. Arról pedig, hogy a római uralom korában számottevő thrákiai telepítés történt volna, nemcsak nincs semmi tudósításunk, de egyébként is nagyon valószínűtlen. Hiszen, ha a thrákok csakugyan rokonai voltak a dákoknak vagy csak annak hitték is magukat, könnyen veszélyesek lehettek volna a rómaiak daciai uralmára azzal, hogy titkos összeköttetést tartanak fenn a határon túlra menekült dákokkal.

⁴⁾ Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, II. 1. pag. 1037. és 1216. és Pick, *Thrakische Münzbilder*, *Jahrbuch d. kais. deutschen Arch. Instit.* XIII. (1898.) 155., 162. lap.

És végül: ha a mai Erdély területén napfényre került emlékeket megilleti a *thrák* elnevezés azon az alapon, hogy a dákok a thrákok leszármazói és ezek az emlékek az ő földjükön, mint „a legtagabb értelemben vett Thracia” egy részén kerülnek elő, — miért nem fordulnak elő ezek az emlékek ott is, ahová a rómaiak által elűzött dákok tömegesen menekültek?! Hiszen ha az az istenség az ő nemzeti istenük (heroszuk, hősrük) volt, semmiesetre sem hagyták volna el, hanem a legnagyobb bajban még fokozottabban vigyáznak rá, mint nemzeti jövőjük zálogára, az egyetlen megmaradt kapocsra, mely a többi thrákokhoz fűzi őket.

Ha valaki azt veti szemünkre, hogy ez az utóbbi gondolat egészen a modern ember gondolata, — nem tagadjuk, hogy mi is úgy érezzük. De azok gondolatának, akik thrák nemzeti istenségről (herosról, hősről vagy épen szentről) beszélnek, — ez a mondat szükségképeni folyománya, s ha túlságosan modernül hangzik, nem a mi állításunkat cáfolja, hanem azt bizonyítja, hogy az ezen emlékeken ábrázolt istenséget a *thrák nemzeti* jelző nem illeti meg. A Dacia területéről ismertek nem azért vannak itt, mert a dákok a legtagabb értelemben thrákok. Ha azért volnának, akkor egyfelől sokkal nagyobb számmal kellene lenniök már a római hódítást megelőző korból származó leleteink közt, másfelől jó útmutatók lennének arra nézve, hogy a rómaiak elől elmenekült dákok, hol telepedtek meg? Minthogy azonban az emlékek mind, kétségtelenül római leletekkel kerültek napfényre, — bizonyos, hogy a thrák elnevezés meg nem illeti őket.

Ez egyébként is kétségtelen. Hiszen az ókori pogány kultuszok lényegével is ellenkeznék egy ilyen nagy területen elszórt, nagyszámú törzsekre osztott nép annyira egységes kultusza, amennyire egységeset ez az elnevezés feltételez. Maga az a tény, hogy minden nehézség ellenére egész sor thrák helyi és kizárólag tisztelt istenséget sikerült megállapítani, — feltétlenül ellene szól egy (vagy több) mindennek felett álló, az összes törzsek által legfőbbként tisztelt nemzeti isten feltevésének. Ha valaki a görög népet akarná ez ellen felhozni, aligha jó példát választana a cáfolatra. Mert ha van egység a görög vallásban, az inkább csak hivatalos, tehát látszólagos, mint valóságos. Ezt a látszólagos egységet is a perzsa háborúk, s a nyomukban keletkező tudományos, irodalmi és művészeti virágzás teremti meg, de a szó szoros értelmében vett, a nép minden rétegét átható vallási egységről épen úgy nem lehet beszélni, mint görög nemzeti vagy — ha jobban tetszik, — politikai egységről. És nem felejtendő, hogy a görög népnél ezt a látszólagos egységet is olyan kényszerűségek (perzsa háborúk) teremtték meg, amilyenhez hasonló hatású a thrákok életében ismeretlen.

Nagy tévedés végül azt hinni, hogy az emlékek valamely teljesen kialakult hit dogmatikus kifejezői. Látni fogjuk, hogy egység csak az alap-idea tekintetében van bennük, a részletekben azonban a különféle hellenisz-

tikus vallások közül egyszer egyik, máskor másik van túlsúlyban, s főleg, hogy ezek a részletek csak a legkisebb mértékben magyarázhatók a görög-római mythológia alapján.

Mindezek a meggondolások már az emlékekkel való foglalkozásunk kezdetén arra a meggyőződésre indítottak, hogy a thrák lovas isten (heros, hős) elnevezés jogtalan és helytelen. Az elnevezés *A. Dumonttól* származik, aki thráciai tanulmányútjáról szóló jelentésében használja először.⁵⁾ Érthető, hogy ő ezt a nevet adta azoknak az emlékeknek, melyek akkor még csak Thracia területéről voltak ismereteseek, másfelől pedig a kornak, melyből származnak, vallásos világa alig volt ismeretes. Azóta azonban a számbavett emlékek száma mintegy hatszázra emelkedett és pedig moesia, dacia, pannonia, kisázsiai és pontusvidéki leletekkel, de vannak a tulajdonképeni görög földről származók, még pedig nemcsak az európai Görögországból, hanem ismerünk Smyrnából és Pergamonból is. Nagyobb számmal kerültek elő szentélyek romjai közt, mégpedig nem magukra, hanem más istenségeknek ajánlott fogadalmi tárgyakkal együtt. Legismertebbek a Glava Panéga nevű forrásnál volt Asklepieion romjai közül előkerültek. Egyfelől azért, mert pontosan tudjuk a lelőhelyet, másfelől azért, mert nem magukra, hanem a kor vallásos felfogását jellemző társaságban kerültek napfényre ezek a legfontosabbak is.⁶⁾

Mindössze valami száz drb. szobor és relief került elő azon a helyen. A thrák lovast 78 relief ábrázolja. Ezekből pontosan a fele más isteneknek szóló ajánlással van ellátva, néhány felirat nélküli és csak a többin olvasható a *Heros*nak szóló ajánlás. A más isteneknek szóló ajánlások így oszlanak meg: 31 drb. Asklepiosnak, 7 drb. Silvanusnak magára vagy Dianával együtt, 1 drb. Asklepiosnak és Aphroditénak szóló ajánlással van ellátva. A többi reliefek: Asklepiost Hygieia és Telesphorost (35 drb.), Silvanust (1 drb.), Artemist (4 drb.), Asklepiost és Artemist (1 drb.), Aphroditét (1 drb.), a nymphákat (1 drb.) ábrázolja és van egy Apollontorso. A feliratok közül mindössze a Silvanusnak és Dianának szólók latin nyelvűek, a többi görög.⁷⁾

A többi szentélyromok, ahol thrák lovas emlékek kerültek elő, sokkal kevésbé kiadósak ebből a szempontból, de van az a közös jellemvonásuk, hogy mindig más istenségek emlékeivel kerülnek elő, aminthogy a feliratos ajánlások is különböző istenségeknek szólnak.⁸⁾

Ennek a századnak köszönhetjük azokat az értékes kutatásokat, melyek ha nem is oldják meg teljesen a keleti kultuszoknak a görög-római vallásra időszámításunk kezdetén gyakorolt hatását, annak a hatásnak

⁵⁾ Mélanges d'Archéologie et d'Epigraphie, 1892, pag. 28.

⁶⁾ Dobruszki: Arch. Izvestija na Narodnaja, Muzei v Sophija, I. (1907.). Fájdalom nem tudván bulgárul, csak a francia nyelvű tartalomjegyzékre és a képekre vagyok utalva.

⁷⁾ Kazarow: Pauly—Wissowa, Realencycl. Suppl. III, 1135., 27.

⁸⁾ U. o. 1133. s. köv.

addig nem sejtett méreteit legalább körvonalazták és hozzá szoktattak, hogy amikor a kor vallásos eszméit kutatjuk, a görög-római mythologia keretein messze-messze túl kell tekintenünk.

Megmaradt azonban a kérdés pontos megoldásának két nagy akadálya. Az egyik az, hogy az emlékek közt alig van olyan, melynek lelet-körülményei pontosan és részletesen ismertek volnának. Ebből következik aztán a másik, ami abban áll, hogy az emlékek — egyetlen kivétellel — datálatlanok és a leletkörülmények ismeretlenek lévén, nem állíthatjuk őket chronologikus rendbe. Pusztán a formai fejlődés szempontjából osztályozhatjuk tehát őket, holott ha chronologiai pontos egymásutánjukat is megállapíthatnók, azt is szemléltetni tudnók, hogy mely hatások alatt történt ez a fejlődés, mely egyuttal tartalmi gyarapodást is jelent.

Igy általánosságban kell szemügyre vennünk azt, hogy az idők folyamán milyen művelődési hatások érték és befolyásolták nagyobb mértékben azt a területet, melyet *mi is a typus kialakulása középpontjának tartunk*. Mert mi — és ezt hangsúlyoznunk kell — nem területi szempontból kifogásoljuk a thrák elnevezést, hanem azt tartjuk jogtalannak, hogy annak bármiféle nemzeti jelleget adjanak. Mi ezeket az emlékeket a keresztyén időszámítás elején forrongó vallásos áramlatok egyéni megnyilvánulásának tartjuk, melyek nem azért olyanok, amilyeneknek ismerjük, mert a thrák nemzeti szellem ilyené formálta, hanem azért, mert az ezen területet ősidők óta befolyásoló művelődési hatások által előkészített talajban a hellenizmus egységes alapú vallásos eszménye ilyen alakban nyert testet. Modern példákkal kissé nehéz szemléltetnünk ezt a gondolatot, mert a keresztyén vallásoknak megállapított dogmái vannak, melyek mindenütt egyformán érvényesek. De azért mégis vannak területenként változó megbecsültetésben részesülő szentjei a katolikus egyháznak, s vannak kisebb-nagyobb eltérések a liturgiában az összes keresztyén vallásoknál — hogy Magyarországon maradjunk — pl. Erdélyben és az anyaországban. Dogmatikus szempontból képtelenség azt állítani, hogy más a magyar katolicizmus, mint az olasz, az erdélyi reformátizmus, mint a francia, de azt, hogy a magyarországi sok tekintetben másként nyilatkozik meg, — ki tagadhatná?! És pedig a magyarországi magyar, német, tót, szerb, stb. egyaránt és együttesen más, mint amazok. Mert együttesen más hatások által előkészített talajba hullott ugyanaz a mag, mint amott, s más körülmények között is fejlődött. — Ezért kell röviden áttekintenünk azokat a hatásokat, melyek emlékeink kialakulási középpontját az idők folyamán befolyásolták.

Görög szempontból már Thessalia északi határánál kezdődik az a terület, melyet különböző eredetű, egymástól úgy ethnikailag, mint műveltség tekintetében eltérő, független törzs-szervezetekben élő népek laktak. A makedon-uralom előtt a görögök barbarusoknak tartották a paionokkal együtt a makedonokat is épenúgy, mint a többi törzseket, melyeket összefoglaló névvel thrákoknak neveztek, s akik közé nemcsak a

Dunáig lakó népeket számították, hanem a mysiaiakat, bithyniaiakat és phrygiaiakat is.

Már most tudvalevő, hogy e területek tengerpartjait nagyon korán felkeresik nemcsak az európai és ázsiai görög, hanem pún gyarmatosok is.⁹⁾ Kereskedelmi kapcsolat régen áll fenn Egyiptommal, s ez a Ptolemaiosok idejében politikaival bővül. E kapcsolatok révén jutnak ezek a területek a nagy keleti művelődési központok hatásának közvetlen megérzéséhez. Közvetetten, az előázsiai rokon népek által befolyásolt alakjukban már régebben is eljutottak e hatások hozzájuk, — szárazföldi úton. A mi felfogásunk szerint tehát semmi meglepő nincs abban, hanem egészen természetes, ha Brunn Henriknél azt olvassuk, hogy ennek az északi görög területnek olyan sajátos művészi jellege van, mely közvetlenül Assyriából kapta első inspirációját.¹⁰⁾ Ő a VI. századra teszi ennek a sajátosan jellemző művészeti stílusnak a kezdetét, mely virágzását az V. sz. derekán éri el.

Tanulságos az is, amit a tengerparti városok érmeléséről megállapíthatunk. A VI. sz.-ban u. i. számos város veret érmet. Érmelésüknek Xerxes visszavonulása vetett véget, aki 479-ben Makedonián és Thracián át vonult vissza, magával vive a barbarus lakosság egy részét, mely önként követte.¹¹⁾

A most említett nem görög városok és törzsek érmeiket különböző súlyegységek alapján verték: attikai, euboiai, lydiai, lyciai, miletosi, rendszereken felépülő érmeléseket találunk. Tanulságosak az éremképek, melyek közt egyes helyi istenségekre vonatkozó ábrázolásokon kívül vannak olyanok, melyeknek eredete egyelőre ismeretlen, jelentésük — reánk nézve — értelmetlen. A görög gyarmatvárosok érmeinek ábrázolásait megmagyarázzák az alapítóira, rendszeren heros eponymosra vonatkozó mondák. Az éremképeknek kölcsönvétele igen gyakori jelenség nemcsak a régebbi, hanem a római császárkorban is,¹²⁾ amivel természetesen együttjár az a reánk nézve súlyos következmény, hogy egyes éremképeknek bizonyos helyen való előfordulása teljesen értelmetlen, vagy alig megfejtendő jelenség.

Említettük azonban, hogy szárazföldi úton is érték e területet keleti hatások. A Bosporus és Hellespontus szűkületein való könnyű átjutás természetes magyarázata annak, hogy itt a lakosság minden időben nagyon vegyes összetételű: Ázsiából és Ázsiába irányuló, harcias és békés népmozgások szüntelenül folytak és folynak ott. A szárazföldi kereskedelemnek is itt vezetnek a természetes útjai. Viszont a karaván-utakon terjedő

⁹⁾ Strack, Max, L.: Die antiken Münzen Nordgriechenlands. II. köt. 1. rész. 1. füz. 3. és 6. lap.

¹⁰⁾ H. Brunn, Kleine Schriften, 1897., II. köt. 211. lap.

¹¹⁾ Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines, II. 1. köt. 1035. s. köv., 1201. s. köv. II.

¹²⁾ Pick, Thrakische Münzbilder, Jahrb. des kais. deut. Arch. Instituts, XIII. (1898.) 174. s. köv. II.

szellemi hatások természetéből folyik, hogy azok nem juthattak ide olyan tisztán, hogy a megragadt szellemi kincsek ősi alakja és ezzel eredete első tekintetre felismerhető volna. Az a művelődési mag, művészi gondolat vagy ipari találmány például, mely Mezopotámiában születve, Kisázsia különböző népeinek közvetítésével jutott el erre a területre, az útközben szenvedett átalakulások következtében lényegesen más képet mutat, mint az, amely tengeri úton, pún kereskedők közvetítésével, tehát sokkal kevesebb kézen át jutott el ugyanoda. A mag egyiknél is, másiknál is ugyanaz, de az átalakulás módja és foka annyira eltérő, hogy sokszor majdnem lehetetlen az eredeti azonos voltának kimutatása. És ez nemcsak a régebbi, hanem a római korra is helytálló igazság.

Ez azonban csak egyik, bár — legalább mai ismereteink mellett — kétségtelenül legfontosabb iránya az itt ható művelődések szárazföldi terjedésének. Másik volt a délfelől jövő görög hatás, mely a gyarmatok révén érvényesülőt támogatta. Észak, északkelet és északnyugat felől kisebb műveltségű népek laktak, melyeknek hatása — ha volt — annyira beolvadt, hogy ma nem tudjuk megállapítani; inkább e területek gyakoroltak hatást amazokra.

Mindezek a tények így együtt megmagyarázzák azokat a néprajzi és művelődési sajátosságokat, melyek a szóban forgó területet jellemzik és természetessé teszik azt, hogy az itt található és innen kikerült művelődéstörténeti emlékek elemzése és magyarázása nagyon bonyolult feladat.

A római uralom alá jutás újabb lendületet adott e terület fejlődésének. Moesia és Dacia meghódítása óta a Duna vonala teljesen a római birodalomé s mint ilyen természetes összekötő vonal a birodalom keleti és nyugati fele között. Nemcsak katonai csapatok és ipari termékeket szállító járóművek — víziek és szárazföldiek — hemzsegnének ezen az ősidők óta nagy jelentőségű országúton, hanem a keletről nyugatra s onnan vissza vándorlók is. Sokan megtelepedtek a most szóban forgó területen, mások tovább mentek s vitték keletről nyugatra, illetőleg az ellenkező irányba a maguk világnézetét, hitét, szokásait, ipari tanultságát, stb., stb.

A tengerparti városok fokozott mértékben szolgálták ezt a nagy fontosságú kereskedelmi és népmozgalmat, melyet olyan mesteri módon rajzol meg kevés, de jellemző szóval, Cumont: „Ilyen módon az anyagi és szellemi javaknak s maguknak az embereknek kicserélődése természetesen folytonosan több oldalú lett; azt mondhatnók, hogy a fajok elegyedésének természetes következménye az istenek elegyedése, hogy a Levante istenei követték a hatalmas kereskedelmi és szociális áramlatokat és a Nyugaton való elhelyezkedésük természetes kísérője volt annak a mozgalomnak, mely az ázsiai városok és falvak népfőleslegét, kevésbé sűrűn lakott területekre vezette“.¹³⁾

¹³⁾ Franz Cumont: Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum. (1914.) 29. lap.

Ez az áramlás a Kr. u. II. és III. században érte el tetőfokát, tehát abban a korban, amelyet épen a vallásos irányú mozgalmak jellemeznek, s amelyben a keleti vallások hatása a nyugatra, kétségbevonhatatlanul diadalmas. De nemcsak vallási téren tapasztalható ez a diadalmas előre törése a birodalom keleti felének, hanem ipari, gazdasági, technikai, művészeti és tudományos téren is. Sőt — bármily meglepően hangozzék is első hallásra, — a köztársaságból egyeduralommá lett birodalom politikai szervezetének is a keleten vannak meg az előzői és mintaképei.¹⁴⁾

I.

Az elmondottakkal jellemezni akartuk azt a környezetet, melyben emlékeink keletkeztek azért, hogy az emlékek részletes ismertetésénél teendő egyik-másik megjegyzésünket megalapozzuk.

Ami már most az anyag csoportosítását illeti, eddig ketten tettek kísérletet ebben az irányban. Az egyik *Hampel* József, aki életének utolsó tizedében ismételten foglalkozott az emlékekkel.¹⁵⁾ Osztályozásának két alapvető hiányossága van: az egyik, hogy aránylag kevés emléket ölel fel; a másik, hogy ideveszi azokat is, melyeken két lovas szerepel, holott ezeknek csak laza érintkezése van azokkal, amelyek a tulajdonképeni tárgyai a kérdésnek. A másik szakember, aki osztályozza az emlékeket *G. I. Kazarow*.¹⁶⁾ Nála ezek a hiányok nincsenek meg, de mi a formai részletezést mégis tovább fejlesztjük. Hampellel szemben mi lehetőleg csak az ép darabokat vesszük tekintetbe, mivel a hiányosak legfeljebb egyik-másik részlet megvilágításában lehetnek segítségükre. Három főcsoportot különböztetünk meg, u. m.: A) *a lovas nyugodtan áll, illetőleg léptet*; B) *a lovas vágtat* és végül C) *a lovas emberi alakot tipor el*.

A) A lovas nyugodtan áll, illetőleg léptet.

Nem lévén más biztos alapunk a csoportosításra, tisztán formai szempontokat kell követnünk. Kiindulunk azokból az emlékekből, ahol a lovason kívül nincs más emberi alak, s fokozatosan haladunk tovább, amint az egyszerű kép fokozatosan mozgalmassabbá válik.

¹⁴⁾ U. o. Bevezetés.

¹⁵⁾ *Archaeologiai Értesítő*, XXV. (1905.) 16. lap.

¹⁶⁾ *Pauly—Wissowa, Realencyclop. Suppl.* III. 1137—38.

a) Az ábrázoláson a lovas az egyedüli emberi alak.

A legegyszerűbb ábrázolási mód az, melyet 1. sz. képünkön mutatunk be. Az emlékeket Bulgáriában a Glava Panéga forrásánál volt Asklepieion romjai közt találták és a szófiai Nemzeti Múzeumban őrzik.¹⁷⁾ Jobbra léptető lovas, arccal felénk fordul; hátán lebegő chlamys, testén szorosan simuló hosszú újjas chiton. Látható jobbáiban cipőt nyújt kissé előre. A tábla alsó peremén következő felirat:

Κυρίω Ἀσκληπιῶ Σαλδοκελῆνῳ Σεούη
ρος Μούζου δῶρον ἔθηκεν

Hasonló ábrázolás van egy hiányos domború művön, mely ugyanonnan került ugyanoda.¹⁸⁾ Itt a lovas kezében azonban edény látszik. Felirata:

Κυραίηνη Αἰλ(ιος) Στατίλ(ιος)
εὐχ(ήν) |
ἀν(έθηκεν)

A 2. képünkön látható emlék Gyalúból került az Erdélyi Múzeumba. A lovas nehéz katona-ruhában van, jobbáival a kantárszárát tartja. A ló fejénél, — a kőiaragó ügyetlensége következtében olyan elhelyezésben, mintha a ló fejdíszé volna — lant; a lovas háta mögött, — látszólag a lebegő chlamyson — holló. A két attributum alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy az ábrázolás egy halottat mutat Apollon képében. Ebből a szempontból nem mellékes az a tény, a ló első lábai alatt valami domborulat látszik, amit lehetetlen másnak, mint sírhantnak, illetőleg a sír fölé földből hányt oltárnak tekinteniünk.¹⁹⁾ A leletkörülmények, az ábrázolás, valamint az emlék nagy volta kétségtelenné teszik, hogy síremléssel van dolgunk.²⁰⁾

Fig. 1. kép.

¹⁷⁾ Dobruszky, Archeologischeseszký Izvestija na Narodnaja Muzei, Sophia, 1907. 45. lap. 39. kép (leírása 68. lap. 50. sz.).

¹⁸⁾ U. o. 53. lap. 47. kép (74. lap. 75. sz.).

¹⁹⁾ V. ö. Athenische Mitteilungen 1878, 376. lap. 138. sz. egy IV. szbeli emléken.

²⁰⁾ Az emlék eredeti lelőhelye — valószínűleg — nem Gyalú, hanem M. Gorbó határa, honnan több síremlék került ezzel együtt Gyalúba és onnan az Erdélyi Múzeumba. Lásd: C. I. L. III. Gyalú.

Az emlék megerősít abban a hitünkben, hogy azon a gyulafehérvári töredéken, melyet Hampel József közöl,²¹⁾ az általa — nagyon erőltetetten — Luna-képnek magyarázott ábrázolás, szintén lant.

Hasonló — szintén felirat nélküli — ábrázolást közöl Filow Bogdán, aki Apollonnak szóló votivumot lát benne.²²⁾

Míg a most említett darabokon az ábrázolatra magára vonatkozó attributumokkal bővült a jelenet, 3. *képünkön* az emlék jobb oldalán jelzett oltár az új jelenség. Az emlék magyarországi ismeretlen lelőhelyről került a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárába.²³⁾ A lovas megjelenése ugyanaz, mint első *képünkön*, csak részletekben van eltérés. Így

Fig. 2. kép.

a chlamys ügyesebb kivitelű; jobb-
jában nincs semmi, de nem vagyunk
bizonyosak benne, hogy ügyesebb
művész nem akart volna valamit
adni bele, mint azt már láttuk? Meg-
jegyzendő, hogy ismerünk Kr. e. IV.
sz.-beli, aránylag jól sikerült hasonló
ábrázolást, ahol ugyanez az eset.²⁴⁾

Csak a teljesség kedvéért em-
líjük meg, hogy a férfi hajának és a
ló sörényének kezelésében, valamint
a ló lábain végig vonuló árkolások-
ban, a mezopotámiaiakra emlékeztető
eljárást tapasztalunk.

Ennek a darabnak édes testvé-
rét a Bolgár Nemzeti Múzeumban ör-
zik, hová a Glava Panega forrásától
került. Rajta a következő felirat van:

DISZAS TAESI SILVANO

[v] OTVM SOLVIT²⁵⁾

Ha a felirat nem volna rajta,
nem mernők állítani, hogy ennek az
emléknek valami köze lehetne Silva-
nushoz.

További bővülést mutatnak azok az emlékeink, melyeknél az oltár mellett fát is
látunk. Ilyen az, amely a Glava Panega mellett került napfényre és 4. *képünkön* muta-

²¹⁾ Archaeologiai Ért. XXV. (1905.) 5. lap, 69. sz.

²²⁾ Bulletin de la Soc. arch. Bulgare, III. (1912.) 36. lap, 30. kép.

²³⁾ Hampel, Arch. Ért. XXIII. (1903.) 309. lap, 1. sz.

²⁴⁾ Ath. Mitt. 1878. 381. lap, 145. sz.

²⁵⁾ Dobruszky, i. m. 62. lap, 56. kép (80. lap, 113. sz.)

tunk be.²⁶⁾ Itt az öreges lovas a samothrakéi egy kabir beavatottjainak szalagját viseli a fején, mint az Nero érmein is látható.²⁷⁾ Az emléken következő felirat van:

Fig. 3. kép.

Μάρκος Τάρσον
Ἀσκληπιῶ Ῥας . . .
[ὑπὲρ ξαν] τοῦ ἀνέστησεν.

²⁶⁾ U. o. 90. lap. 69. kép.

²⁷⁾ V. ö. Daremberg—Saglio, Dict. des ant. gr. et romains, 911. kép.

Ugyanonnan származik a Bolgár Nemzeti Múzeumnak egy másik darabja, hol az oltáron tűz ég, a fára pedig kígyó csavarodik.²⁸⁾ (5. képünk.) A rajta levő felirat:

*Κυρίω Ἀσκληπιῶ
Τ(ίτος) Φλ(αυδίου) Ἀμάτοχος ἀνέθηκε[ν].*

Fig. 4. kép.

Van néhány töredék, amely a most ismertetett darabokkal mutat rokonságot. Az egyikben mindössze a ló szügye, s a lovas kezében levő cipő maradt meg és a felirathól: *οὐ δῶροζ*²⁹⁾ A másik vízszintes irányban törött ketté, s mindössze a ló és lovas lábai látszanak, s a szintén megsérült felirat:

*Τιβ(έριος) Κλαύδιος Καίγερος
εὐξάμονος ἀνέθηκεν.³⁰⁾*

Végül szintén itt említjük, bár nyilvánvalóan semmi lényeges rész nem hiányzik belőle, azt a darabot, melyet Lublinban találak és most Szófiában őriznek. (6. kép.) A fiatal lovas itt is nyugodtan léptet egy fa-felé, mely mellett az oltárnak nyoma sem látszik. Baljával úgy látszik ovális pajzsát emeli, mely a lófejénél látszó ovális tárgy volna, míg leeresztett, kissé hátrahúzott jobbajában dárda, mellyel a fa alába dölköd. A tábla alsó peremén következő felirat:

*Aurelius Surius co
h(ortis) Pimanens(ium) Aure(lianae) Er(oni) ex voto
posuit.³¹⁾*

Ha már most az itt felsorolt emlékeket jól szemügyre vesszük, meg lehet állapítanunk, hogy a technikai kivitel tekintetében is nagy a hasonlóság köztük. A lovas mindenképp meglett férfi göndör hajjal, szakál nélkül. Gyakran szembetűnő az arcok hasonlósága, aminthogy a ló testének megmunkálásában is vannak egyezések: pl. a lábakon látható bevágás majdnem mindeniken látható.

²⁸⁾ Dobruszky, i. m. 39. lap, 33. kép (61. lap, 41. sz.)

²⁹⁾ Dobruszky, i. m. 56. lap, 50. kép (77. lap, 88. sz.)

³⁰⁾ U. o. 57. lap, 51. kép (77. lap, 90. sz.)

³¹⁾ Dobruszky, i. m. 108. lap, 87. kép.

Kivétel a 4. képünkön bemutatott emlék, hol a lovas öreges, szakálas férfi, szalagos fejfel.

Ha most a jelenetet magyarázni kívánjuk, lehetetlen fel nem tennünk, hogy a legegyszerűbbek nem mutatják mindazt, amit mutatniok kellene, viszont mutatnak olyan vonásokat, melyek a bővebb ábrázolásokról hiányzanak. A teljes jelenet ez kellett, hogy legyen: A lovas megérkezik az oltár elé, s jobbában — áldozás céljából — kenyeret vagy edényt nyújt feléje.

A 2. sz. képen a lovas alatt levő sírhant, a 6. kép a maga egészében azokat az elemeket mutatják legkezdetlegesebb csirájukban, melyeket később fogunk egész kialakulásukban látni. Itt azért kellett bevennünk őket, mert az ábrázoláson *a léptető lovas az egyetlen emberi alak*, s ennek az alapjellemvonásnak megfelelnek.

b) A lovason kívül más emberi alak is van az ábrázolásban.

A második alcsoportot szintén olyan emlék nyitja meg, melyen az ábrázolást nem lehet teljesnek tekintennünk. (7. kép.) Egyike a Glava Panégánál lelt domborútműveknek,³²⁾ melyen a lovas az eddig ismert típus, de előtte nem oltár van, hanem egy férfi alak; felső ruhája a fejére húzva csüng le térdén alólig, karjait mellén keresztbe fonva tartja, s jobb kezében valamit tart, amít azonban a képről nem tudunk meghatározni. Felirata ez:

[Ἀσκλη]πιῶ καὶ Ἀφροδείτηχαριστήριον.

Fig. 5. kép.

Hasonló csoportot látunk egy — egyébként egészen más kiviteli —

Novoseloból származó és Szófiában őrzött darabon.³³⁾ Itt azonban az álló alak inkább nőnek látszik. Felirata:

Κυρίῳ Ἀσκληπιῶ
Κέρζα Γάρονλος δῶρον.

Lublinból származó, még ennél is kezdetlegesebb művi darabon ez a felirat:

Πυρμηροῦλα | ἐρχήν.³⁴⁾
Μουκαπαίβης

³²⁾ U. o. 75. lap, 63. kép (84. lap, 125. sz.)

³³⁾ U. o. 87. lap, 66. kép, 127. sz.

³⁴⁾ U. o. 105. lap, 85. kép (103. lap, 148. sz.).

Valamivel bővebb változatot mutat a Glava Panégánál talált két domború mű. Az egyik (8. kép) az oltár felé léptető lovas előtt egy, baljában hosszú dárdát tartó férfi alak az oltáron áldoz, a jobbában levő paterából.³⁵⁾

A másikon (9. kép) az oltár mellett álló alak talán nő; azonban úgy látszik, hogy ennek baljában is dárda van, ha csak nem a perem szélének helytelen kidolgozása miatt keletkezett látszat csak.³⁶⁾

Mindkettőn felirat is van. Az elsőnek felirata ez:

L(ucius) Naevius Probus vet(eranus) posuit
Silvano et Dianae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Fig. 6. kép.

az azonban, hogy pusztán üdvözlő mozdulatot tesz-e, vagy pedig van a kezében valami, amit a lovasnak nyújt. — meg nem állapítható. A lovas fejét petasos fedi. (Esetleg koszorú, mint 4. képen.) A felső és alsó peremen elosztva a következő felirat:

Ἦρον Περνμηροῦλα
Διζάλας Διζάλον
εὐχὴν ἀνέθηκε[ν].

Mindenesetre feltehető, hogy itt az áldozó katona a fogadalom lero-vója. A másik felirata:

Κυρίῳ Ἀσκληπιῷ καὶ Ὑγείᾳ [Σελδο]
βουσσῆροῖς Πρεῖσχος Ἰουλίου γούλαρ-
χος Πανταλιότης εὐχαριστήριον
ἀνέθηκεν.

A nem régen tűzvész áldozatául esett smyrnai múzeumban síremlékként őrizték azt a darabot, melynek képét itt bemutatjuk. (10. kép.) A lovas itt is olyan, mint az eddig látottak; lovát azonban egy gyermek vezeti kantárszáron az oltár felé, mely mögött lombos fa van, a törzse körül csavarodó szakállas kígyóval.

Van a szófia múzeumnak a Glava Panégától származó olyan darabja is, melyen nemesak a lovas előtt, hanem mögött is egy-egy alak van.³⁷⁾ (11. kép.) Neme egyiknek sem határozható meg. A lovas előtt álló alak jobbát felemeli:

³⁵⁾ Debrusky, i. m. 61. lap, 55. kép (79. lap, 110. sz.).

³⁶⁾ U. o. 46. lap, 40. kép (68. lap, 51. sz.).

³⁷⁾ U. o. 104. lap, 84. kép.

Még két bulgáriai példát kell megemlítenünk, melyek magán tulajdonban vannak, s amelyekkel újabb változat kerül elénk. Itt u. i. a léptető lovas előtt két alak van. Az emlékek egyike Izvorovóban került napfényre, s itt a lovas előtt álló kis oltár mellett Asklepios és Hygieia ábrázolása látható.³⁸⁾ (12. kép.)

A másiknak lelőhelye Radoslavovo. Ezen a lovas előtt két alak áll, fejére húzott lepellel; a lovas mögött egy fiú. Felirata: *Γίης δῶρον.*³⁹⁾

Hampel József közöl Antonescu nyomán egy bronz domborúműves táblát.⁴⁰⁾ Az aediculát ábrázoló tábla főmezejében szakáltalan, meglett férfi léptet; (13. kép) felemeit jobbjában — fej magasságban — kis pohárfélét tart. Fején phrygiai sapka, testén térdig sem érő chiton, derékban övvel átszorítva; vállán chlamys. Előtte hosszú, bő ruhás női alak áll, kinek a feje is fedett. Jobbjában tányért tart az érkező lovának szájához, de ez valószínűleg kiviteli hiba, s a csésze — patera — aligha a lónak szól. A nő arcát — úgy látszik — alarc fedi, mert különben nagyon karrikaturaszerű volna. Viszont a többi arc sikerült volta nem engedi meg azt a feltevést, hogy ennél az arcnál elrajzolás történt volna.

A lovas mögött férfi alak áll; bal-lábára nehezdedve kissé előre hajol, s a felemelt jobbjában levő rhytonból italt önt, — legalább eszmeileg — a lovas és az előtte álló női alak edényeibe.

A női alak feletti térben hal, a lovas mögöttiben kosfej.

A tympanon két alsó sarkától a középig egy-egy kígyó nyúlik előre, ott fejüket lefordítják, mintha az alattuk lejátszódó jelenetet szemlélnék. A tympanon csúcsán az akrotériumot (nap?) — korong helyettesíti.

Az emléket a bukaresti múzeumban őrzik.

Befejezésül szóljunk arról a domború műről, melyet Rómában találtak, s a capitoliumi múzeumban őriznek. (14. kép.) Ámbár első tekintetre kiűt az eddigiek közül, valójában és lényegében egyezik azokkal.

Az első eltérés, hogy a lovas balra léptet; a másik az, hogy míg az eddigiek meglett férfi alakok voltak, ez ruhátlan gyermek. Felénk eső — itt tehát a bal — kezét ő is előre nyújtja.

Fig. 7. kép.

³⁸⁾ Bulletin de la Soc. Arch. Bulg. II. (1911.) 283. lap. 19. kép; innen Arch. Anz. 1912. évi 571. lap. 12. kép.

³⁹⁾ U. o. 284. lap. 20. kép.

⁴⁰⁾ Arch. Értesítő, XXIII. (1903.) 314. lap. 10. sz.

Előtte szintén ruhátlan, férfi alak áll, kit a baljában levő villámcsőva és a jobb-
jában tartott kormánypálca kétségtelenül Zeusnek jelez.

Fig. 8. kép.

Mindenesetre fontos eltérés az eddigiektől, hogy míg azokon a lovas meglelt, sőt idősebb férfi, itt ephebos ül a lovon. Ez nem véletlen dolga, ámbár a Zeusként ábrázolt alak után azt lehetne hinni, hogy az emlék készítőjének kedvenc szokása az alakok fiatalítása. Azonban semmi kétség, hogy a lovast fiatalnak kellett ábrázolnia.

A táblán a következő felirat olvasható:

Γεω Ζβερθούρδω καὶ Ταμβαδούλῃ
ἐπιμα|νησιταίοις Ἀνδ(ήλιος) Διονύσιος
σιραι(ιώτης) χῶρις | τοῦ πραι(ορι-
ου) ἐκατοντάρχ(ου) Φλορεντίνου
θέλων | ἀνέθηκα.

c) A lovas emberi alakot tipor el.

Az alább megbeszélendő négy emlék tartalmilag elüt az eddig látottaktól, s technika tekintetében egymástól. A nyugodtan álló vagy léptető lovas emberi alakot tipor el. Míg tehát az *a* és *b* csoportbeli emlékeknél nyoma sincs a harcnak, itt már a harc diadalmas eredménye áll előttünk. A gondolat azonban mégsem merőben új, mert hiszen a 2. képünkön bemutatott emléken a lovas sírhanton áll.

Legegyszerűbb — fájdalom, hiányos is — az a domborúmű, mely Dunapenteléről (Intercisa) származik, s amelyet Hampel közlése nyomán mutatunk itt be. (15. kép.) A lovasnak csak teste látszik. Ruhája a rendes. A ló szerszámzata pontosan ki-
vehető. Alatta elnagyolt emberi alak.

Fig. 9. kép.

Előtte talán női alak sejthető, amint csak elkezdtek kifaragni.⁴¹⁾ A tábla alsó peremén következő felirat:

Deo Dobrati Eutic(h)es serv(us) dede(= dedit).

A bulgáriai Bela Cerkovából való az az emlékünk, melyet 16. *képünkön* mutatunk be.⁴²⁾ A lovas előtt áldozati asztal, rajta hal, mellette emberi (női?) alak áll. A lovas mögött a ló farkát fogó ifjú. A ló lábai alatt letiport emberi alak, melyet oroszlán marcangol. Mindez kétségtelen. De mi van felette?! A fejénél látható három négyszög, egészen olyan, mint az asztalon levő hal alatt láthatók. Utóbbiakat Hampel a halas tál fogantyúinak véli, de inkább Kazarovnak kell igazat adnunk, aki kenyérnek (vagy gyümölcsnek?) véli. Minthogy pedig fenn is egy alakot látunk a három négyszög mögött, azt kell mondanunk, hogy ez az alak is ugyanolyan helyzetben értendő, mint az alsó: előtte áldozó asztal van.

Az, aki ezt a domború művet csinálta — talán a rendelkezésére álló tér elégtelen volta miatt is, de főleg, mert képességeit felülmúlta — nem tudta őket egymás mellett elhelyezni, s ezért ezt az „egyiptizáló” megoldást választotta.

A lovas fejénél két kereszt van. Kazarov ezeket svasztikának tartja, Hampel a feltevést tagadja. Mi összekötetésbe hozzuk azzal a két „golyóval” (mint Hampel nevezi), melyek közül az egyik közvetlenül a ló fejbokrája fölött van, a másik a lovas feje mögött. Ezeket mi a nap és hold mellképei jeleinek tartjuk, s a keresztet azoknak a csillagoknak, melyek azokat gyakran szokták kísélni. (V. ö. 37. kép.) Vagy még valószínűbbnek tartjuk — a nélkül, hogy a „golyók” jelentését változtatnók — hogy a kőfaragónak itt két, egymás mellett álló lovast kellett volna ábrázolnia, a két áldozati asztalnak megfelelően, s ekkor a két csillag a dioskurok attribútuma. Egyúttal azonban el esik az a jogunk, hogy erről az emlékről itt több szót ejtsünk.

Fig. 10. kép.

⁴¹⁾ Hampel, Arch. Ért. XXIII. (1903.) 316. s. köv. 12. sz. Az ő feltevése, hogy ezen a helyen alól kő van, mely fölé szélesedő fatörzs emelkedik, s a kő baloldalán a fa erős gyökerei látszanának. — alighanem teljesen elesik.

⁴²⁾ Dobruszki, i. m. 141. lap, 116. kép; Kazarow: Archiv für Religionswissenschaft, XV. 1. táb. 6. kép és Hampel Arch. Ért. XXXII. (1912.) 332. lap, 89. sz.

Antonescu nyomán Hampel közli azt a bronzlapot, melynek képét mi itt megismételjük⁴³⁾ (17. kép.) A lovas fején phrygiai sapka; felemelt jobbában rhyton. A ló

Fig. 11. kép.

A ló által eltiport alak alatt, nyilván külön mezőben, három magas talpú, széles szájú edény (kráter), az alsó jobb sarokban oinochoë.

Hampel kétségbe vonja az emlék hitelességét; mi ezt a kétséget a 13. képünkön bemutatott darabra is kiterjesztjük.

Utóljára hagytuk ez emlékesoport legösszetettebb ábrázolású darabját. (18. kép.) Az emléket Gyulafehérvárott találták és onnan került a nagyszombati báró Brukenthal-múzeumba.⁴⁴⁾ Ábrázolásai három mezőre oszlanak, de az elmaradtak után egyikben sem találunk valaminő merőben újat.

Fig. 12. kép.

⁴³⁾ Hampel, Arch. Ért. XXIII. (1903.) 315. lap, 11. sz.

⁴⁴⁾ Arch. Ért. XXIII. (1903.) 318. lap, 13. sz.

A főjelenet a legnagyobb, középső mezőben játszódik le. Ott áll a lovas már megszokott ruházatában, emberi alakot tiporva. Arcát dús szakál övezi, fején phrygiai sipka. Felemelt jobbában — minden valószínűség szerint — rhyton. A lovas előtt — külön talapzaton — két női alak: egy öregebb és egy ifjabb; utóbbi úgy látszik merőben passzív szemlélő, míg az öregebb — kinek feje a szokott módon le van takarva — jobbát felemeli, talán üdvözlésül, vízszintesen előre nyújtott baljában pedig mintha valamit — paterát? — tartana. Mögöttük fára csavarodó kígyó, e fölött kis mellkép, valószínűleg Luna.

A felső mezőben két tarajas és szakálás, felemelt fejű kígyó, egymással szemben.

Az alsó mezőben középen háromlábú asztal, rajta hal. Jobbra tőle kráter, s rajta két rhyton, tovább kakas és a sarok felé fordított kosfej már a teret határoló csavart törzsű oszlop alját takarja el. Az asztal másik oldalán kos, mögötte ülő oroszlán.

*

A fennebb leírt emlékek általános jellemzője, hogy a *lovas csendesen léptet már meg is állott*. Ezen az összefoglaló kereten belül azonban több megkülönböztető részlet található.

Legegyszerűbbek az a) *alosztályba tartozó*, az 1—6. sz. képeken bemutatott és hozzájuk csatlakozó emlékek, vagyis azok, ahol a lovas teljesen magában van, kezében cipő, illetőleg agyagedény.

A legegyszerűbb bővülést azok az emlékek mutatják, ahol a lovas előtt az oltár is jelölve van. Csak ezekkel való összevetés alapján állapíthatjuk meg, hogy a kétfajta ábrázolás kiegészíti egymást, s azokon az emlékeken, melyeken a lovason kívül semmi más nincs, a kőfaragó lényeges részletet hagyott el. Olyat, amely megadja az egész jelenet tulajdonképeni értelmét. A teljes jelenet ezt fejezi ki: A lovas megérkezik az oltár elé, melyen áldozni akar, s ezért kenyeret vagy edényt nyújt feléje. Ebből két fontos következtetés vonható le. Az egyik az, hogy a legegyszerűbb ábrázolások csak a kőfaragó hibájából nélkülözik az oltárt, mely tehát eszmeileg ezeken is ott van. A másik az, hogy ennek következtében semmi alapunk nincs annak feltevésére, hogy a lovas maga valamely istenséget

Fig. 13. kép.

jelképezne; sokkal indokoltabb azt mondanunk, hogy — legalább az emlékek többségénél — *maga az emlék adományozója rejtőzik az ábrázolás mögött.* A gesztus önként kínálja ezt a magyarázatot.

Ilyen magyarázat mellett nem szorul indokolásra az a tény, hogy az ajánlók ugyanazon típusú emlékekkel, votivummal hódolnak vagy igyekeznek megnyerni a kegyét Asklepiosnak (akit melléknévvel esetleg közlelebbről meghatároznak), továbbá Silvanusnak, Kuraiknénak és egy bizonyos Herosnak. Mert, hogy ezt akarják tenni az *εὐχὴν*, *δῶρον* és *εὐχαριστήριον* kifejezések, melyekkel az emlék rendeltetését jelölik, kétségtelenül bizonyítják; tehát kétségtelenül votivumokkal van dolgunk.

Viszont annak, hogy a lovasok arcban nem nagy változatosságot mutatnak, természetes magyarázata az, hogy a domború művek csak rit-

Fig. 14. kép.

vánvaló, hogy minden megnevezés felesleges. A második ok az lehetett, hogy maga a felajánló sem tudta, hogy milyen névvel illesse azt, kinek kedveskedni akar.

Az első feltevés hamar elesik. Túlságosan modern felfogás nyilvánul meg benne. Hiszen számtalan olyan, ókori emlék van, melynek ábrázolása minden kétséget kizáróan beszél magáért, s mégis rajta van az ajánlás. Ezeknél az emlékeknél viszont látjuk, (a felirattal ellátottak maguk bizonyítják) hogy számtalan isteni szellem jöhet szóba.⁴⁵⁾ Annál valószínűbb a második ok. Később, az emlékek korának jellemzésénél, látni fogjuk,

⁴⁵⁾ Kazarow (Pauly—Wissowa, Realencycl. Suppl. III, 1140, s. köv. egyedül a Heros nevet 33 melléknévvel kapcsolatban állapította meg; ehhez járunk az istenségek.

kán készültek egyéni kívánságokat kifejező megrendelésre. Általában rak-táron tartott tömegárú-nak kell őket tartanunk, melyből a — rendesen alacsonyabb műveltségű — vásárló, a helyszínén választotta ki az ízlésé-nek és erszéyének, vagy áldozatkészségének meg-felelőt. Csak a szöveget vésték reá kívánságának megfelelően. Vagy pedig egyáltalán nem vésték reá szöveget.

Aminék két oka le-hetett. Az egyik okúl le-hetne gondolni, hogy az istenség, melynek az ajánlás szól, annyira nyilván-

hogy vallási tekintetben milyen felfordulás volt e korban, ami az amúgy is kétségekkel viaskodó lelkekben csak fokozta a bizonytalanság érzetét, amely — a „sive deus, sive dea” és hasonló megszólitásokból következő — mindig megvolt.

A 3—5. képeinken ábrázolt emlékek és a hozzájuk kapcsolódó idézetek nem mások, mint a most tárgyaltaknak az oltár mellett fával, s azon kígyóval való bővülései. Ha valaki kétséget táplálna abban a tekintetben, hogy a 3. képünkön ábrázolt lovasnak a jobb kezében csakugyan ott kellene lennie a cipónak, azt a vele kapcsolatosan idézett bulgáriai ellendarab teljesen megnyugtathatja, mert azon még ez is ott van.

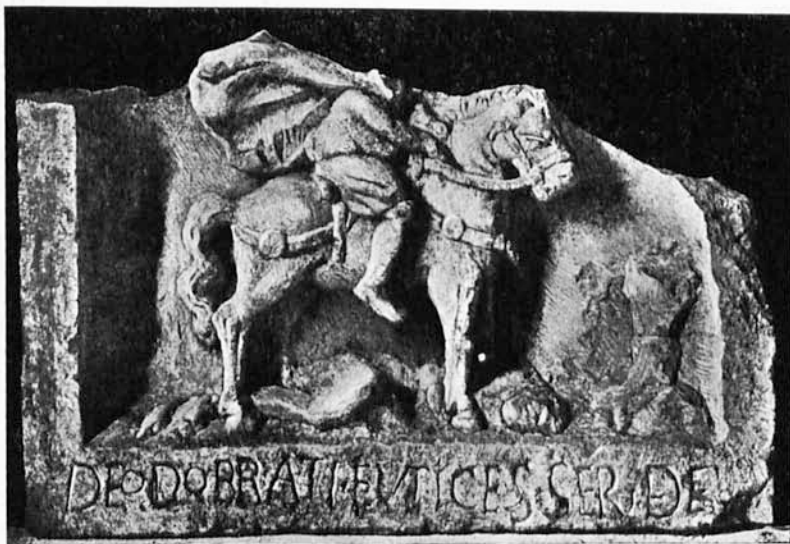

Fig. 15. kép.

A feliratos darabok szintén azt bizonyítják, hogy votívumokkal van dolgunk, melyeket Silvanusnak és Asklepiosnak ajánlottak.

Némileg bonyolultabbnak látszik a 2. képünkön ábrázolt emlék jelentése. Azt ugyan még lehetne mondani, hogy a lovas kezéből csak a kőfaragó ügyetlenségéből maradt el a cipó vagy edény, de a lant és a holló mégis csak félreérthetetlen jelvények. De vajjon azt jelentik-e, hogy a lovas volna az az istenség, akire gondolt az ábrázolás készítője?

Van okunk, hogy ezt kétségbe vonjuk. Első sorban az előző példák, továbbá az a tény, hogy a lovas teljes, nehéz öltözetben van: ez pedig sem Apollonhoz, kire a lant utal, sem Mithrashoz, kire a holló miatt gondolhatnánk, nem illik. Ellenben egészen jól talál egy Kr. u. III. sz.-beli

daciai telepés gondolkodásához, aki valahonnan Kisázsziából származott ide, s a sokféle vallási bizonytalanságban nem tudta, hogy a napistent milyen néven tisztelje? Épen azért nem is adott írást arról, hogy kire gondol név szerint, hanem odatette úgy a keleti, mint a görög-római napisten jelvényét. Maga pedig megtartotta az akkor általánosan használt egyik síremlék-typust.

Mert, hogy síremlékről van szó, azt már említettük. S ha ez igaz, akkor a lantnak és a hollónak, mint a túlvilági életre vonatkozó jelvényeknek is van e helyen magyarázatuk. A lant Apollon jelvénye, aki eredetileg a halottak istene és Homerosnál is ez a jellege van előtérben.⁴⁶⁾ Később és épen emlékeink korában, — a keleti napistennel való azonosítás révén

Fig. 16. kép.

természetesen még inkább helyén van a síremlékeken, mint a feltámadás jelképe. — A hollót akár, mint Mithras hírnökét fogjuk fel, akár általában madárnak, ugyancsak helyén találjuk, ha nem feledjük, hogy a görög-római felfogás az emberi lelket madár alakúnak képzelte, s így a madárnak (leginkább galambféléknek) síremléken való szereplése épen nem ritka.⁴⁷⁾ Itteni elhelyezése arra vall, hogy a Mithras emlékekről vette a mintát az emlék készítője. Mindezekből az a reánk nézve fontos következtetés vonható le, hogy az emlékünkön ábrázolt lovas mögött sem Apollon, sem más istenség nem rejtőzik, hanem vagy a halott vagy — ha fogadalmi tárgy lett volna — a felajánló.

De azt, hogy fogadalmi tárgyról volna szó, kizárja az is, hogy a ló sírhantra tapos. Mintha illusztrációt látnánk Pál apostol Korinthusbeliekhez írott levele 15. r. 55. verséhez, melyben a diadalmas felkiáltás olvasható: Hol vagyon halál a te diadalmad?! Hol vagyon koporsó a te fulánkod?!

A napistenben való bizalom adhatná az emlék állíttatójának ajkaira ezt a nagy bizalmat tanúsító felkiáltást. A passiv, mert pusztán a hitre támaszkodó diadalérzet, emlékeink második főcsoportjában — mint látni

⁴⁶⁾ Pauly—Wissowa, Realencycl. II. ² 109. lap.

⁴⁷⁾ Furtwängler, Sammlung Sabouroff, Einleitung, 42. lap.

fogjuk — munkával, harccal szerzett valóságos diadallá lesz. Ennek — nyilván a készítő hibájából befejezetlenül maradt és azért — de csupán formai okokból idesorolt — legegyszerűbb szemléltető példája ennek az alcsoportnak utolsó helyére (6. kép) tett emléküink. Mindenesetre azt bizonyítja, hogy ezeknek az emlékeknek keletkezése korában, mikor az embereket a legkülönbébb szellemi áramlatok befolyásolták, a határozatlan körvonalú eszmék kifejezési módjában sem uralkodott valami nagy határozottság.

A *b) alosztály* (7—14. kép) megkülönböztető vonásául azt vettük, hogy a léptető lovason kívül az ábrázoláson még egy vagy több emberi alak szerepel. Ebben az alosztályban négy csoport adódik.

Az elsőben a lovas teljesen olyan, mint az előzőknél; az előtte álló alakra kétszer rá lehet mondani, hogy nő, egyszer azonban ez nem valószínű. Ámbár épen ez az, mely a felirat szerint Asklepiosnak és

Aphroditénak szóló *χαριστήριον*. Az álló alak, melyben Aphroditét kellene keresnünk, nagyon szolid öltözete mellett a szakál és bajusz nyomaival térít el ettől a törekvéstől. Viszont arra sincs elegendő okunk, hogy a lovasban Asklepiost lássunk. A többiek egyike Asklepiosnak, másika Pyrmérulának

szánt *δωρον* ill. *εὐχὴν*. Mindezeket meggondolva, nincs más mód, mint azt mondanunk, hogy ez a csoport még az előzőknél is jobban ragaszkodik ez emlékek eredeti mintaképéhez: a görög síremlékek azon típusához, ahol a lovas herosként ábrázolt halottat, a gyászoló hozzátartozói fogadják.

Ezt nem cáfolja meg az a második csoport sem, melybe a 8. és 9. képeinken ábrázolt emlékeket soroztuk, s amelyek annyi bővülést mutatnak, hogy a lovas és álló alak közt ott van oltár, sőt az utóbbin a fa is, rája csavarodó kígyóval. Mindkettőről felíratos szöveg mondja, hogy fogadalmi hálaajándék. Az elsőt egy veteranus állította Silvanusnak és Dianának.

Fig. 17. kép.

Ha tehát az oltáron áldozó dárdás férfiúban a veteranust akarjuk látni, — az ellen semmi kifogás nem emelhető. A lovasra nézve azonban nem kapunk felvilágosítást, s minthogy akár Silvanusra, akár Dianára ismernünk benne képtelenség, nem marad tehát más hátra, mint megmaradnunk amellett, hogy a veteranus az általánosan használt, már általa sem értett tipuson annyi egyéni változtatást csináltatott, hogy magát kifejezetten odatette áldozóként.

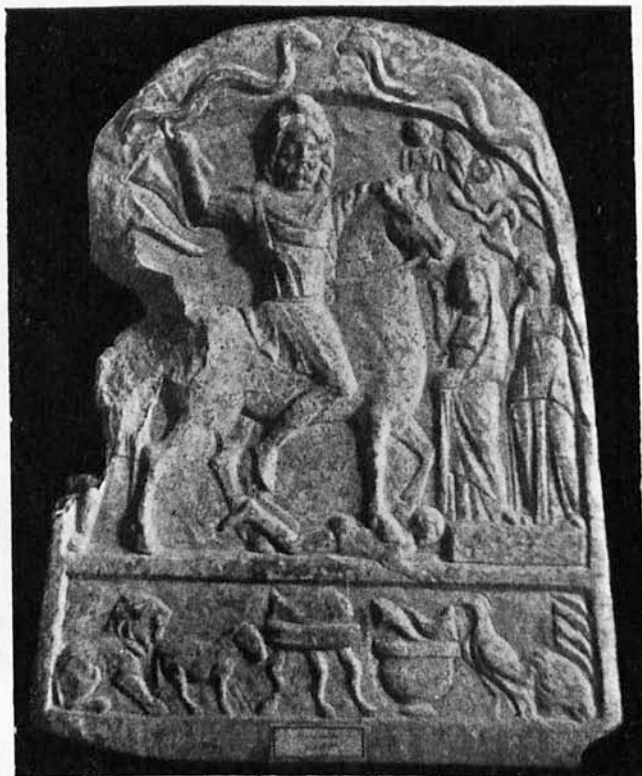

fig. 18 kép.

A másikon (9. kép) a lovas előtt nőalak áll, melyre rá lehetne mondani, hogy az Hygieia. Ha mást nem ismernénk, csak ezt az egy ilyen emléket, abba is belenyugodnánk, hogy a lovas viszont Asklepiosnak az a felfogása, melyet Saldobussénos melléknévvel illettek. Nagyobb bizonyosság kedvéért még a kígyó sem egészen hiányzik a társaságból.

Azonban így, hogy a lovast sok olyan felírású emlékről ismerjük, ahol az írásban említett istenséggel összeegyeztetnünk teljes lehetetlenség, le

kell mondanunk erről a megoldásról. Vissza kell térnünk a síremlék-előképekre, ahol az oltár és kígyó szintén nagyon helyén van annyira, hogy Asklepiósszal is innen ered a társasága.

A harmadik csoportba tartozó és a 11. képünkön bemutatott emlék ebben a tekintetben egészen világosan mutatja, hogy a lovas *nem Asklepios*; mert ha az volna, mit keresne az oltár mellett külön Asklepios és Hygieia alakja?

A 10. képünkön bemutatott emléket azért sorozzuk ebbe a csoportba, mert ott is két alak van a lovason kívül, még pedig egyik előtte, a másik utána. Nemük nem állapítható meg, a Pürymérulának szóló ajánlás sem ad felvilágosítást róluk, s így nem mondhatunk mást, mint azt, hogy valószínűleg nem mások, mint a klasszikus görög síremlékeken szerepelni szokott mellékalakok. Különben még lesz velük dolgunk.

Egészen más világba, t. i. a mysteriumok világába vezet a 13. képünkön bemutatott ábrázolás, mely ha talán nem is eredeti, olyan embertől származik, aki a rokon emlékek terén jártas. De semmiesetre sem görög, hanem keleti, pontosabban: hellénisztikus mysteriumokra gondolunk. A lovas phrygiai sípkáján kívül az előtte álló alak juh-álarca, a mögötte levő ifjú egész habitusa, a hal és kosfej symbolumok készítenek erre a magyarázatra.

A negyedik csoportban magára van a 14. képünkön bemutatott emlék. Lelőhelye ugyan Róma, de bizonyos, hogy mégis tárgyalásunk körébe tartozik. A feliratban említett két istenség — Zeus Zberthurdos és Jambadulés — közül az egyik, t. i. Zeus, kétségtelenül ott van; ezen tehát nem kell töprengenünk. A feliratban ő van elébb említve, tehát kétségtelenül ő tisztelet első tárgya rangban. — Jambadulést eddig nem sikerült pontosan meghatározni. Seure utal arra a lehetőségre, hogy Dionysiósszal azonos istenség.⁴⁸⁾ Ez az ábrázolás nem mond ellene ennek a lehetőségnek, de nem is okvetlenül erősíti meg. Az emlék állíttatóját u. i. Dionysiosnak hívják, s így a lovon ülő alak lehet ő maga, a névadó istennek képében. Erre vall, hogy az eddigi ábrázolásoknál megszokott módon nyújtja előre a felénk eső, tehát szabadon álló kezét. A váltság vallások mysteriumai szellemének tökéletesen megfelel a fogadalmi tárgy állíttójának a megváltó istenséggel való ilyen hasonulása.

Mi tehát az emlékeknek ebben a két alosztályában nem látunk mást, mint a klasszikus görög síremlékek egyik típusának votivumként való alkalmazását, melyet vagy változatlanul, vagy kisebb-nagyobb átalakítással a legkülönbözőbb istenségeknek ajánlottak fel. A lovasban magában — az utolsó esetet kivéve — sohasem lehet, még átvitt értelemben sem a megtisztelt istenséget látnunk, hanem magát a fogadalmat tevőt vagy lerovót.

Vallások képek értelmének és jelentésének ilyen átalakulása nem példátlan. Hivatkozhatnánk különösen a pogányságból a keresztyénségbe is átvett — természetesen megváltozott jelentésű — ábrázolásokra. De még

⁴⁸⁾ Revue des études grecques, XXVI. (1913.) pag. 255. s. köv.

közelebb esik tárgyunkhoz, ha Asklepios és Hades-ábrázolásoknak thrákiai éremképeken való ilyen átalakulására utalunk.⁴⁹⁾

Az, hogy votivumokkal van dolgunk, a legtöbb emlékünknél feliratilag bizonyított tény: a többről a leletkörülmények teszik majdnem kétségtelenül bizonyossá. Viszont *ezeknél az emlékeknél régibb vagy velük egykorú síremlékek teljesen egyező részletei* nyugtatnak meg abban a tekintetben, hogy az eredet keresésében jó úton járunk.

A 19. képen a konstantinápolyi múzeumnak egy (963. sz.) klasszikus síremlékét mutatjuk be; megvan rajta a kerek oltár, rajta lobogó lánggal és az oszlopra csavarodó kígyó. Felirata: *Διογενής Θεογένους | Βερενικίδης ἥρος χαίρει.*

Ez az emlék alkalmas annak a régi vitának az eldöntésére is, hogy mit jelképez a lovas?⁵⁰⁾ A felirat kétségtelenül elárulja, hogy a halott heroizált alakját kívánja jelenteni. Természetesen tévedés volna arcképszerű hűségre gondolnunk akár az alak, akár abban a tekintetben, hogy az illető az életben lovas — vagy épen a lovagi rendbe tartozó — lett volna. Mert ha igaza volna is Studniczkanak, hogy az emléket a VI. sz. derekán inneni időre kell tennünk, mégis csak bizonyos, hogy olyan korba kell tennünk, mikor a görög művészetben még nem uralkodik a realizmus.

Az V. sz.-beli jó munkák közül hivatkozhatunk az ismert thespiai síremlékre.⁵¹⁾

Ugyancsak Boiotiából egész sorozat idevágó ábrázolás ismeretes római kori oltár alakú síremlékekről.⁵²⁾ Az ábrázolásokon a lovas egy szer léptetve, máskor vágatva, chitonban vagy páncélosan látjuk, előre nyújtott üres kézzel vagy van valami a kezében: edény, lándzsa. Ugyanott és ugyanilyen korú sírstéléken is találjuk a lovas; egyszer oltár nélkül, csak kígyó van előtte, máskor meg az oltár.⁵³⁾

Nagy részükön felirat is van, melyben vagy a datívusos ajánlási formula van, vagyis az emlék a halottnak, mint herosnak van ajánlva; vagy

Fig. 19. kép.

⁴⁹⁾ Pick, *Trakische Münzbilder*, Jahrb. d. kais. d. Arch. Inst. XIII. (1898.) 147. s. köv. II.

⁵⁰⁾ V. ö. Conze, *Griechische Grabreliefs*, I. táblával kapcsolatosan.

⁵¹⁾ *Ath. Mitt.* 1878. évf. 319. lap. 10. sz.

⁵²⁾ U. o. 360. s. köv. III., 93—120. számok.

⁵³⁾ U. o. 121—122. számok.

egyszerű nominativusos formulát használnak. Mindkét eset azt bizonyítja, hogy a lovas magát a halottat kívánja jelenteni.

Közelebb is találunk nem egy példát. Így a 20. képünkön bemutatott töredékes síremlék erdélyi lelet, s az Erdélyi Múzeumban őrzik. A felső mezőben az ű. n. halotti lakoma. Az alatta levő mezőben a lovas léptet jobbra: szakállas férfi, jobbájában a cipő; az előtte álló alak jobbájában dárda, baljában bőségszarú. Az ábrázolásnak — tartalmilag — a 8. képünkön láthatóval való rokonsága vitathatatlan. — A legalsó mező a feliratnak volt szánva. Minthogy azonban feliratnak nyoma sincs rajta, azt kell mondanunk, hogy ez is raktárra készült, amiből aztán egyéb is következik, mint azt később elmondjuk.

Nem egy hasonló ábrázolást idézhetünk bulgáriai római kori síremlékről.⁵⁴⁾ Többségük hiányos ugyan, de az egyik teljes (92. sz.). A felső mezőben lovas férfi léptet jobbra, vele szemben, a sarokban női alak ül, alacsony széken. Feliratának tanúsága szerint: az emléket eredetileg egy Dionysios nevű férfi emlékének emelték, később azonban feleségének szóló ajánlással bővítették. Idesorolandó az a szarkofágusz, melynek képét előbb Filow közli,⁵⁵⁾ utána pedig Seure,⁵⁶⁾ s amelynek egyik hosszoldalán egyéb díszek között ott van a lovas reliefje is. Seure meg is jegyzi, hogy ez nem a halottat ábrázolja, hanem a thrák lovas istent. Amint kitűnik, itt áll kettőnk felfogása szöges ellentétben.

Még lehetne több síremléket is idéznünk, azonban ennyi is elég annak bizonyítására, hogy a miután a régi síremlék typust votivumokként is felhasználták, megmaradt eredeti rendeltetése mellett is, vagyis egyúttal tovább használták síremlékeken is. Utóbbiakon a heroizált halottat jelenti, a fogadalmi tárgyakon viszont magát a fogadalmat tevőt.

Fig 20. kép.

⁵⁴⁾ Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien; pag. 232. nr. 289—92., Fig. 90—93.

⁵⁵⁾ Bull. Soc. Arch. Bulg. I. (1910.), pag. 10.

⁵⁶⁾ Revue Archeologique XXI. (1913.) I. rész. 60. lap. 81. sz., 17. kép.

A harmadik *c) alosztályba* mindössze négy darabot soroltunk (15–18. képek), s ezek mindenike egyúttal változatot is képvisel. Közösen abban térnek el az előzőktől, hogy a lovas letiport emberi alakon áll. Azt is felvehetjük egyező közös vonásukként, hogy a lovassal szemben bő ruhás, letakart fejű nő áll, ámbar a 15. képen az ábrázolásnak ez a része bizonytalan. Viszont a 16. képen — melyet egyébként kikapcsolnánk innen — az áldozó asztal mutatja, hogy a lovas áldozáshoz érkezik. Gondoljunk vissza ezzel kapcsolatosan azokra az ábrázolásokra, hol a lovas előre nyújtott jobbában kenyér vagy kis edény van; aztán vegyük tekintetbe az e csoportban levő képeken látható tárgyakat, — s lehetetlen eltagadnunk, hogy bármekkora eltérés van nemcsak a kivitelben, de bizonyára

Fig. 21. kép.

az eszmei tartalom tekintetében is a kétféle emlék közt, abban megegyeznek, hogy ott is, itt is áldozáshoz érkezik a lovas. Amíg azonban amott legalább ábrázolásban egyszerű és világos a dolog, az utolsó alosztályba sorozott emlékeken a különböző istenségek attribútumai a vallási synkrétizmus bizonyosságai. Az áldozási felszerelések viszont a mystériumokra utalnak.

Valójában azonban csak látszólagos az ellentét vagy eltérés; mert, amit itt jelentenek a különböző attribútumok, amazokon ugyanazt jelentik — a szintén különböző istenségeknek szülő — feliratok. Ezek az ábrázolások tehát csak az analfabeta hívőre nézve jelentettek

mást, mint amazok; valójában képes szemléltetői annak a léleknek és hitnek, mely amazokban is megnyilvánul, de részben írásban fejeződik ki.

Van azonban egy lényeges bővülés is: itt u. i. a lovas, aki nem más, mint *a beavatott — a mysté — diadalmaskodik ellenfelén, a Gonoszon*. A szellem tehát ugyanaz, mint a 2. képünkkel kapcsolatosan említett diadalérzet. Épen a mystériumokkal való kapcsolat magyarázza meg, hogy nincsen rajtuk fecsegő felirat. Az előző csoportokhoz leginkább kapcsolódó s 15. képünkön bemutatott emlék az egyedüli, melyen van felirat, de ott épen azért helyén való, mert még nagyon az előzőkhöz hasonló. A többin már a mysteriumos vallások hatása és a synkrétizmus kerül uralkodó súlyba. Az egyetlen feliratos közülök azt is bizonyítja, hogy ezek is voti-

vumként kezelendők és ítélendők meg, melyekkel bármely istenségnek lehet kedveskedni: mert nem az a fontos, hogy milyen néven hívjuk az istenséget, hanem az, hogy kire gondolunk?!

Ez a kis csoport a maga synkrétisztikus és mystérikus vonatkozásaival átvezet bennünket egy másik emlékcsoporthoz, melyet általában szintén a thrák lovas heros emlékeiként szokták kezelni, újabban azonban Kazarow kizár ebből a körből.⁵⁷⁾ Ezek azok az emlékek, melyeken két lovas szerepel, a melyekkel ez alkalommal mi sem foglalkozunk. Hanem az általa is elismert e körbe tartozó emlékeknek — az előzőnél jóval gazdagabban képviselt — második osztályát tárgyaljuk.

B) A lovas vágat vagy vágatásban áll meg.

Az emlékek második osztályába azokat soroztuk, ahol a lovas vágat, illetőleg vágatásban érkezik meg. Általában ezeknél is ugyanazokat a csoportokat lehet megkülönböztetnünk, mint az előző osztályba sorozottaknál.

a) Az ábrázolás egyedüli emberi alakja a lovas.

Legegyszerűbb, de nyilván csak a kezdetleges kivétel miatt, a Glava Panégánál talált egyik márványdomborúmú, melyet épen kezdetleges volta miatt itt nem is mutatunk be.⁵⁸⁾ A lovas ábrázolásánál nyilvánvalóan ugyanaz, vagy azzal rokon minta állott a kőfaragó előtt, mint a jobban sikerült 1—3. képeinken bemutatott — emlékek készítőjének: arc és ruha erre vallanak. Új vonás benne a ló vágatása, míg a jobb kéz hátra való felemelése szintén nem példátlan a rhyton emelő ábrázolásnál (17. kép). Nyilván a felületességnek, illetőleg a művészi készség hiányának következménye, hogy az oltár a lovas előtt teljesen hiányzik. Felirata: *Ἡσὺν εὐχαριστήριον | Βεῖδης Διόνεος*.

Azt, hogy az ábrázolás hiányosságait joggal tulajdonítjuk az emlék készítője készséghiányának, a 21. képünkön bemutatott és ugyanonnan származó emlék bizonyítja.⁵⁹⁾ Itt a vágató lovas szintén magában van, de hasonlóan felemelt jobbában fegyvert tart. Lehet róla vitatkozni, hogy ez a fegyver hosszú tör-e vagy rövid kard? Vagy lehet ahhoz a véleményhez csatlakozni, hogy dárda ill. lándzsa, melynek többi része esetleg csak

Fig. 22. kép.

⁵⁷⁾ Pauly—Wissowa. Realencycl. III. Suppl. 1148. hasáb utolsó bekezdése.

⁵⁸⁾ Dobruszki. i. m. 50. lap. 44. kép (leírása 74. l. p. 71. sz.).

⁵⁹⁾ U. o. 59. lap. 53. kép (leírása 78. lap. 92. sz.).

festéssel volt jelezve.⁶⁰⁾ Magunk az emlékek többségének analogiája alapján az utóbbi nézetet vagyunk. Ugyancsak az analogiák (pl. 22., 25. kép) alapján feltehető, hogy a ló homlokán az a meglehetősen érthetetlen dolog nem más, mint bokréta. Ezt a feltevést azonban megintatja az a tény, hogy 7. képünkön a lovas előtt álló alak melléhez tartott kezében ugyanez van vagy legalább is ilyesmi. Nem lehetetlen, hogy kalász-csomó, ami a keleti kultuszok némelyikében szerepel. Ha ez igaz, akkor lovasunk balkezeében tartja, amit megtehet, mert a lónak nincs kantára, amit fognia kellene.

Lehetne vitázni a felett is, hogy a ló első jobb lábával oltárra támaszkodik-e vagy pedig a kőfaragó csak azért vágott itt bele a perembe, mert elszámítván magát, kifogyott a térből. De mindjárt meg is állapodhatunk benne, hogy a tábla technikai kivitele

Fig. 23. kép.

Glava Panéga azonban, mint 23. képünkön látható, újabb változatot is nyújt.⁶¹⁾ Itt a lovas szakálas, bajuszos férfiú; hasonlít az előző osztályban látottak némelyikéhez. A ló lábán is megvannak azok a csatornaszerű bevágások, melyekről ott megemlékeztünk. Az oltáron a ló patája alatt gömb van, a ló alatt kígyó. Felirata:

Ἡρώη Σαλδοκελῆ | τῷ Γαῖ(ο)ῦς Γοδοῦς⁶⁵⁾ εὐχὴν ἀνέ | θηκεν.

⁶⁰⁾ Kazarow, a P.—W. Realencycl. III. Suppl. 137. hasáb.

⁶¹⁾ Dobruszki, i. m. 43. lap. 37. kép (65. lap. 46. sz.).

⁶²⁾ Pauly—Wissowa, Realencycl. Suppl. III. 1139.

⁶³⁾ Dobruszki, i. m. 41. lap. 35. kép (63. lap. 44. sz.).

⁶⁴⁾ U. o. 49. lap. 43. kép (72. lap. 70. sz.).

⁶⁵⁾ Dobruszki Γοληοῦς-t olvas, holott a Δ világos.

nem ad jogot az utóbbi kifogásra, ellenben ha más darabok (pl. 2. képünk) analogiáját tekintetbe vesszük, nincs miért aggódunk az első feltevéssel.

A 22. képünkön bemutatott, ugyancsak Glava Panégától származó emlékeken világosan megvan az oltár, mellette elnagyolva a fa.⁶¹⁾ Felirata: *Ἀσκληπιῷ Σαλδηνῷ εὐχ-
αμέν | οὐ Μοριάνου Φλώρου
Σεύθης | Μοναζένης ἀνέθηκεν.* Kazarow szerint a lovas jobbjának három újját itt az u. n. benedictio latína módján feltartja.⁶²⁾

Másik, ugyanonnan származó darabnak előnye, hogy a lovas kezében a dárda vagy lándzsa, s az oltár mellett a fa, a rajta csavarodó kígyóval, — világos.⁶³⁾ Felirata:

*Ἀσκληπιῷ Σαλδοου[σινῶ]
Καπίων Σαβείνου
δῶρον.*

Utalok arra, hogy első képünk felirata ugyanezzel a Saldokelénos melléknévvel Asklépiost illeti.

Ennek az ábrázolásnak rokona egy ugyancsak római kori — bizonyára tévesen — síremléknek mondott emlék felső mezejében is látható, nagyon kezdetleges kivitelben.⁶⁶⁾ Lelőhelye ugyancsak Bulgáriában Karaiszen; felirata:

Heroni Isthliostlae
L(ucius) Tanicius Zosimus
cum suis de suo
posui(t).

Hasonló ábrázolást látunk a pisidiai Baris és Isinda érmein, melynek ezt a leírását olvassuk: ifjú páncélos lovas, jobbra vágat; jobbában dárda, mellyel a lova előtt emelkedő kígyó felé sújt.⁶⁷⁾ Ennél is fontosabb új jelenség az oltáron levő golyó, amit különösen a Rajna-melléki analógiák alapján a világuralmat jelentő gömbnek kell vennünk. Egy mainzi emléken Juppiter jobb lábával lép a gömbre,⁶⁸⁾ máskor más istenségek a kezükben tartják, mint a keresztény uralkodók az u. n. birodalmi almát, ami szintén az uralkodói jelvények egyike. Abban megegyeznek az ismertetők, hogy amikor ezek az istenségek — Juppiter, Apollo, Diana, Fortuna, Victoria, stb. — golyóval ábrázoltatnak, semmi esetre sem a tiszta római felfogásban, hanem a Rajna vidékén idegen hatásként értelmezendők.

Újabb változatot szemléltet 24. képünk, hol az oltár melől vaddisznó dugja ki a fejét.⁶⁹⁾ A Glava Panégától származó emlék felirata:

Κυρίω Ἀσκληπιῶ
Τ(ίτος) Φλαούιος Ἀμάτοκος Ἀματό
του ἐν ᾧ ἀμενός ἀνέ | θηκεν.⁷⁰⁾

Fig. 24. kép

⁶⁶⁾ Dobruszki, III. lap. 90. kép.

⁶⁷⁾ Babelon, Collection Waddington, nrs. 3640, pl. III. 7. és 3752. — Imhooft—Blumer, Kleinasiatische Münzen, II. 366. nr. 4.

⁶⁸⁾ W. Reeb, Festschrift zur Feier des 50. jähr. Bestehens des römisch-germanischen Centralmuseums, Mainz, 1902. 48—49. lap.

⁶⁹⁾ Dobruszki, i. m. 38. lap. 32. kép (61. lap. 41. sz.).

⁷⁰⁾ Hasonló nevű ember ajánlotta fel az 5. képünkön bemutatott és ugyanonnan származó emléket. Minthogy azonban itt filiatio is van a névben, nem lehetetlen, hogy ez, annak a fia.

Egyezik ezzel egy Novoseloból való, ugyancsak bulgáriai emlék, melynek felirata:⁷¹⁾

*Κυρίω Ἀσκληπιῶ
Σωκράτης εὐχαριστήριον* sic!

Más példánál az a bővülés, hogy a vadkanra kis kutya acsarkodik; egyébként egyeznek a most említettekkel. Itt kettőt említünk meg. Az egyiknek felirata:⁷²⁾

*Κυρίω
Ἀσκληπιῶ Σαλδο-
κεληνῶ
Φλ(αούιος) Ῥοδοπιανός χαρισ-
τήριον.*

Fig. 25. kép.

A másikon ez olvasható:⁷³⁾

*Κυρίω Ἀσκληπιῶ
Σαλδοβρην[ῶ]*

Van olyan, melyen a kutya már bele is harap az oltár mögül előbuvó vadkan orrába.⁷⁴⁾ Ennek kissé sérült felirata:

*Ἀγαθῇ τύχῃ
Μοσιανός Ἀβλουνζένε[ος]
Κοιρίω Ἀσκληπιῶ ἀ[νέθηκεν].*

„Széles ecsetkezelésű” technikájával később ismertetendő csoporttal tart rokonságot, tartalmilag azonban ide-sorolandó az az ugyanonnan származó emlék, melyet itt is bemutatunk (25. kép), s amelynek felirata:⁷⁵⁾

*Silvano Sancto
ex vico Longinopara
heredes Effecenthi Coci . . .*

Van arra is eset, hogy a vadkan nem az oltár mögül dugja ki a fejét, hanem versenyt szalad a lovassal, mire

⁷¹⁾ Dobruszky. 88. lap, 67. kép.

⁷²⁾ U. o. 36. lap, 30. kép.

⁷³⁾ U. o. 37. lap, 31. kép (61. lap, 39. sz.).

⁷⁴⁾ U. o. 44. lap, 38. kép (67. lap, 49. sz.).

⁷⁵⁾ U. o. 60. lap, 54. kép (79. lap, 109. sz.).

jó oka van, mert a nyomában ott látjuk a kutyát,⁷⁶⁾ sőt az utóbbi néha mári bele is harap a combjába.⁷⁷⁾ Az elsőnek felirata:

[Ασκ]ληπιῶ Σαλδουσηνῶ
Τάρσας Τάρσον Πανταλιώτης⁷⁸⁾
εὐχαριστήριον.

A másiknak felirata nagyon sérült:

Γεῶ ἐπηζό[ω] Αὐ]λαρχηνῶ Αὐ[ρ](ήλιος)
Μουκιαν[ός] της Ζένο . . .
Τυρην[ός] η]ς Ἀβρέτ[ελμυς?]
Νικί[σιος?] εἰχαριστή]ριον.

Ugyanilyen tartalmú a 26. *képünkön* bemutatott dunapentelei (Intercisa) emlék, melyet Hampel közölt először, s melynek felirata:⁷⁹⁾

Κυρίῳ Κενδρείσω
Βειθύνικος Τάρσον εὐχ-
ήν,

míg egy Dičinből származó sérült darabon ez olvasható:⁸⁰⁾

Χρηστὸς Ἀλεξάνδρου
ὑπερ τοῦ συνεργίου.

A 27. *képünkön* bemutatott darabot Gyulafehérvárott (Apulum) találták és ugyancsak Hampel mutatta be.⁸¹⁾ Itt a lovas alatt a kutya nyulat üldöz, ámbár a részletek sok vonása arra mutat, hogy e tábla faragója előtt ugyanaz a minta állott, mint a 23. *képünkön* bemutatottak készítője előtt. Ha a lovas lábainak rajzát nézzük, ugyanerre az eredményre jutunk épenúgy, mint ha azon csóváljuk a fejünket, hogy miért van akkora pata a lónak az oltárra támaszkodó lábán? Ha azonban a 23. képen látjuk, hogy az oltáron még egy gömb is van, — azonnal megértjük ezt is.

Fig 26. kép.

⁷⁶⁾ Dobruszki, i. m. 40. lap. 34. kép (63. lap. 43. sz.).

⁷⁷⁾ U. o. 115. lap. 93. kép.

⁷⁸⁾ Egy ilyen Pautaliából való fogadalom lerovóval már találkoztunk. (9. kép.)

⁷⁹⁾ Arch. Ért. XXXI. (1911.) 411. lap.

⁸⁰⁾ Dobruszki, i. m. 131. lap. 106. kép.

⁸¹⁾ Arch. Ért. XXV. (1905.) 3. lap. 8. sz.

Nyúl helyett szarvas tölti be az üldözött szerepét egy felirat nélküli Glava panégai emléken, mely egyébként teljesen egyezik a most bemutatottal.⁸²⁾

Hiányos, mert a lovas jobb karja letörött, az itt képen is bemutatott (28. kép) ugyancsak Glava panégai lelet, melyen szarvasmarhát marcangoló oroszlán van.⁸³⁾ Felirata:

Jul(ius) Val(erius) dec(urio) posuit.

b) A vágató lovas egy vagy több álló emberi alak társaságában.

Az idesorolandó emlékek általános jellemzéséül azt mondhatjuk, hogy ugyanabban a viszonyban vannak az első — nyugodtan léptető vagy álló lovassal jelezett — osztály b) alosztályába sorolt emlékekkel, mint a most lezárt osztálybeliek a nekik megfelelőekkel: a leglényegesebb különbség köztük, hogy a lovas ezeken vágat, amazokon léptet vagy áll. Természetesen lehetnek a részletekben eltérések.

Legegyszerűbb az a Glava panégai lelet, melyet 29. képünkön mutatunk be.⁸⁴⁾ A lovas ábrázolása pontosan olyan, mint 21. képünkön. Csakhogy itt bővebb a jelenet, mert a ló farkát fogó ifjú is megvan. Felirata:

Κυρίω Ἀσκληπιῶ
Βριζενίς Μονακα-
κίς εὐχθήν.

Ugyancsak Szófiában őriznek egy fogadalmi oltárt, melynek lelőhelye Topuslaré.⁸⁵⁾ Az oltár felső része aedicularszerűen van kiképezve, s abban a mi lovasunk, előtte oltár fával és kígyóval. A lovas mögött a már ismert ifjú, kiről azonban nem tudjuk, hogy fogja-e a ló farkát vagy nem? (30. kép.)

Az alsó sávban az oltár mellől előbújó egy és a vele szemben álló két állat, szintén ismert jelenete a lovas ábrázolásoknak. De azt, hogy miféle állatok, a képről nem tudjuk megállapítani. A felirat vége hiányzik, s így nincs meg sem a felajánló neve, sem a felajánlási formula. Egyébként így hangzik: Γενικῶ

Ἀπόλλωνι
Ἀτίλιος Οὐάλης
στρατιώτης λεγ(ιῶνος)
[?] Κλ(αυδίας)

⁸²⁾ Arch. Ért. XXV. (1905.) 58. lap, 52. kép.

⁸³⁾ Dobruszki, 51. lap, 45. kép (74. lap, 72. sz.).

⁸⁴⁾ Dobruszki, i. m. 42. lap, 36. kép (64. lap, 45. sz.)

⁸⁵⁾ Filow, Bulletin Soc. Arch. Bulg. III. (1912.) 37. lap, 32.

Fig. 27. kép.

Nem merőben újdonság a 31. képünkön bemutatott ábrázolás sem.⁸⁶⁾ Hiszen még a ló feje mellett látható ovális tárgyval is foglalkoztunk már, s azt a lovas baljában tartott pajzsnak mondtuk. A lovas előtt itt is oltár van fával, rajta kígyóval. De ott látunk egy öreges férfit is, összefogott kézzel. A ló alatt — elmosódottan — az ismert állatharc. Hasonló jelenet van a főmezőtől párkánnyal elválasztott alsó sávban, melyben oroszlán üldöz valami meg nem határozható állatot, talán szarvasünőt, míg a jelenet többi része egészen lekopott. Felirata:

Κυρίω

Ἀσκληπιῶ

Σαλδοονισσηνῶ καὶ Ἰγεία

Κ(αῖος) Ἀνθέστιος Οὐαλεριανός β(ενε)ρ(ικιάριος).

Lublinból került a szófiai múzeumba az az emlék, melyet 32. képünkön mi is bemutatunk.⁸⁷⁾ A lovas alatt itt is valami állatharc elnagyolt rajza. Felirata:

Heroni

Aurelius Mucapaibe(s)

miles ex votum (sic!) l(ibens)

m(erito) p(osuit)

Itt említjük meg azt a Kazarow által közölt példát, mely ezzel édestestvér, s melynek felirata szintén latin nyelvű és így szól:

Eroni sancto

Ant(onius) Mercurius e(ques) n(umeri)

C(ontariorum?) P(annoniorum?)

ex v(oto) p(osuit).⁸⁸⁾

Előbb Téglás Gábor, majd Hampel József is közölte a 33. képünkön is bemutatott sarmizegethusai domború művet.⁸⁹⁾ Itt a lovas előtt

látható egy emberi alak, kit Hampel fátyolos nőnek mond, de alaptalanul; a lovas mögött az ifjú halvány körvonala. A lovas alatt jelzett sziklás vidéken két szarvasmarha hever. Utóbbiakkal kapcsolatosan egyelőre csak röviden utalunk arra, hogy a dioskuroknak szoktak két ökröt áldozni. (Pauly—Wissowa, Realencycl. V. 1108.)

Hampel egyébként még három sarmizegethusai hasonló alakot közöl, ahol a lovas előtt és után egy-egy emberi alak látható; a lovas alatt pedig — többé-kevésbé

Fig. 28. kép.

⁸⁶⁾ Dobruszki, i. m. 34. lap. 28. kép (57. lap. 36. sz.).

⁸⁷⁾ U. o. 107. lap. 86. kép. 152. sz.

⁸⁸⁾ Bulletin Soc. Arch. Bulg. I. (1910.) pag. 112.

⁸⁹⁾ Arch. Ért. XXVIII. (1908.) 83. lap. 1. ábra, XXXI. (1901.) 416. lap.

világosan — az ismert jelenet az oltár mellől előbújó vadkan és a vele szembeszálló kutya között.⁹⁰⁾

b) A lovas vadászatról tér meg.

Míg az előző alosztályba azokat az emlékeket soroztuk, melyeknél a lovas üldözi a vadat, ebbe az alosztályba azokat sorozzuk, melyeken a lovas az elejtett vaddal tér meg.

Legegyszerűbb ebben az alosztályban az a töredékes darab, melyet az Erdélyi Múzeumban őriznek (4617. lelt. sz.) és valószínűleg Sarmizegethusában került napfényre. (34. kép.) A jelenet nagyon kis területre van összeszorítva, s valószínűleg ez a magyarázata annak, hogy az ábrázolás minden sallang nélkül való. A lovas jobb karját itt is

Fig. 29. kép.

felemelve tartja, mint az előzőknél, s ezzel tér el a következőkben ismertetendő daraboktól. Viszont az utóbbiakkal egyezik abban, hogy a kezében nem dárdát tart, hanem egy elejtett nyulat, hátsó lábainál fogva. A ló alatt kutya szalad versenyt a gazdájával.

Mindenben — még a technikai kivitelben is — egyezik ezzel a szófiai múzeum 3880. számú darabja, aminthogy az erdélyi és bulgáriai darabok technikai egyezése éppen nem ritkaság.⁹¹⁾

Ennél valamivel bővebb az a kompozíció, melyet ez Glava Panégánál talált és itt 35. képünkön bemutatott domború műves táblán látunk. A vágató lovas egyedül van; jobbáiban a hátsó lábainál fogva tartott nyúl, melynek fejét és egyik első lábát egy-egy kutya cibálja.⁹²⁾

Másik ugyanazon lelőhelyről származó és ezzel édestestvér darabról azért emlékezünk meg, mert felirat is van rajta.

Egyébként a nyúl és a belekapaszkodó két kutya rajza annyira elstilizált, hogy ha nem tudnók már az előzőkből, hogy mit keresünk a rajzban, nehezen jönnénk rá.⁹³⁾ Felirata:

Κοῖσιω θεῶ ἐπι(π)ίω
Κλαυδί(ο)ς Μάξιμος
β(ερε)φ(ι)αίριος ἐχαραστήριον.

⁹⁰⁾ Arch. Ért. XXV. (1905.) 4. és 6. lap, XXVI. (1906.) 435. lap.

⁹¹⁾ Pl. ezzel rokon technikai kivitelű mutat a 27. képünkön látható, továbbá a szófiai múzeum több darabja.

⁹²⁾ Dobruszki, i. m. 52. lap, 46. kép.

⁹³⁾ U. o. 48. lap, 42. kép (71. lap, 68. sz.).

A felirat *ἐπιπ(π)ίω* szavát Weinreich *ἐπηχόω*-nak kívánná magyarázni,⁹⁴⁾ azonban minden alap nélkül, mert az itt adott olvasás kétségtelen, s nyilvánvalóan = *ἐφ' ἑπιπύω*.

Újabb változatot képvisel a 36. *képünkön* bemutatott darab, melynek eredetije Todoricenéből került a szófiai múzeumba.⁹⁵⁾ Itt a ló előtt nincs ugyan oltár, de a *ἴα* lombja, s mellette az a két letakart fejű nő, kiket már régebbtől ismerünk (pl. 13. kép), továbbá a ló farkát fogó férfiú, — megvannak.

A lovas alatti jelenet az eddig említettekkel szemben annyiban módosúl, hogy a lovassal szembejövő állat nem vadkan, hanem oroszlán. Felirata:

Εὐχήν
Φλάρι(ο)ς Βάσσου βειτρα-
νός δεκουρίων.

Végül a harmadik változatra ugyancsak a Glava Panégától idézünk példát.⁹⁶⁾ Itt a főmező alatt, attól párkánnyal elválasztva, még van egy domborúműves sáv. — A főmezőben ugyanaz a jelenet, melyet az előzőknél már láttunk, csakhogy a nyúlba nemcsak egy kutya, hanem egy inkább oroszlán kinézésű állat is kapaszkodik.

Az alsó sávban hím és nőstény oroszlánok marcangolnak meg nem határozható állatokat, talán szarvasféléket. Felirata:

[*Ἀσκληπιῶ*] *Σαλδοβυση[νῶ]*
Μάρκος Λούκιος(ς) κικρίτωρ εὐχήν.

c) A vágató lovas emberi alakot tipor el.

Az itt felsorolandó emlékek az előző osztály *c)* alosztályabeliekhez csatlakoznak nemcsak külsőségeikben, hanem tartalmilag is. Viszont amint azoknak megvan a kapcsolatuk az *a—b)* alosztályokkal, úgy ezek is kapcsolódnak ennek az osztálynak előző csoportjaihoz. A főalak itt is vágató lovas, kinek felemelt jobbában fegyver (dárda, tör vagy harci bárd) van. Felirat — fájdalom — egyiken sincs.

A 38. *képen* bemutatott tárgy a belgrádi múzeumban van, ahová Görögországból került; Hampel már leírta.⁹⁷⁾ A lovas fején phrygiai sipka (?); kezében tör. Előtte két

Fig. 30. kép.

⁹⁴⁾ Ath. Mitt. XXXVII. 21.

⁹⁵⁾ Dobruszki. i. m. 102. lap. 82. kép. 146. sz.

⁹⁶⁾ U. o. 35. lap. 29. kép (57. lap. 37. sz.).

⁹⁷⁾ Arch. Ért. XXIII. (1903.) 319—20. lap. 14. kép és XXXII. (1912.) 337. lap.

női (?) alak, mögötte a ló farkát tartó ifjú. A ló lábai alatt emberi alak, melyen valami állat (kutya? oroszlán?). A lovas feje mellett bevésített keresztjelek nyilván csillagok akarnak lenni. Három van: egyik a lovas fejétől balra, kettő attól jobbra. Az egyik bizonyára magára a lovasra vonatkozik, a másik kettő azokra az alakokra, akiknek csak mellképei láthatók, s akiket az említendő analógiák alapján, méltán tekintünk a nap és a hold megszemélyesítőinek. Mellettük kígyók csavarodnak.

A főmezőtől párkány által elválasztott sávban a képen elmosódó ábrázolás, melyet a múzeum igazgatója így sorol fel balról jobbra: határozatlan tárgyra követ-

kezik egy szárny, azután kráter, háromlábú asztal, egy madár (sas vagy kakas) szembe, végül a sarokban — talán — kígyó.

Fig. 31. kép

A 39. képen sarmizegethusai emléket mutatunk be, melynek nagy hibája az, hogy nagyon hiányos. Mind a mellett megállapítható, hogy a lényegileg az előzővel egyező ábrázolás itt három mezőre van elosztva. Legnagyobb a középső, melyben a lovas tiporja az emberi alakot; előtte két vagy három alak. Téglás Gábor, aki magát a tárgyat látta, a három alakot úgy írja le,⁹⁸⁾ hogy mindhárom szembe fordul a lovassal; az első női alak földig omló bő ruhában, phrygiai sipkával; minthogy azonban az előző kép fedetlen fejű lovasán is ilyet lát — ami merőben érthetetlen, — ezt is kétkedéssel fogadhatjuk. Ugyanez alak jobbát felemeli a lovas felé. A második alakot szintén phrygiai sipkás, szakálás férfiúnak mondja, aki félre hajtott fejét jobbjával támasztja; a harmadik felemelt baljában egy ki nem vehető tárgyat emel, amit Téglás hajlandó kehelyfélnének nézni.

A keskeny felső mezőben a hold megszemélyesítője, s mellette talán kígyó.

Az alsó sáv jobb oldalán háromlábú asztal, mely felé pálcával nyúl a tőle balra ülő férfiú. Azután lobogótűző oltár következik, s azon kosfej, mellette egy férfi, aki baljával nyúl feléje.

Az emléket Hampel is felvette a maga sorozatába, de maga nem látta. Minthogy pedig néhai Téglás Gábornak a szeme nem volt kifogástalan, csak annyit vehetünk biztosnak, amennyit a képről megállapíthatunk.

⁹⁸⁾ Arch. Ért. XXVIII. (1908.) 84. lap, 2. kép.

Arról, hogy körülbelül mi lehetett az előző ábrázoláson, felvilágosítást ad egy tordai emlék, melynek képét itt bemutatjuk. (40. kép.)⁹⁹⁾ Ez is három mezőre tagolt. A középső mező középpontjában a lovas van jobbra; a ló azonban nem nagyon ló formájú; a lovas kezében dárda, ruházata, mint az eddigieknek. A ló alatt az eltiport ember. A lovas előtti három alak közül a két baloldalt Hampel nőknek tartja, a legfelsőt férfiúnak; a lovashoz legközelebb álló nő, kezét leeresztve összeöngia, a középső jobb kezét arcáig emeli, a férfi felemelt baljában talán poharat tart. A lovas mögött két ifjú emel valamit. Hampel azt mondja róluk, hogy „rúdfélét” visznek. Mi nem tartjuk merőben alaptalannak, mivel a kétgerenda, keresztgerendával összekötve (*dózsava*) a dioskurok legrégebbi jelvénye, s hogy a dioskurok kultuszának ezekkel az emlékekkel van kapcsolata, sok jel bizonyítja.

(Pauly—Wissowa, V. 1107.) — A felső mező két sarkában a nap és a hold megszemélyesítői mellképben; középen egy edényféle, melyet Hampel később hajlandó tojásnak magyarázni,¹⁰⁰⁾ mely felé két oldalról kígyók emelik szakálas-tarajos fejüket. Mi edénynek tartjuk, megemlékezvén arról, hogy a dioskurok kultuszában van ilyen amphora két kígyóval övezve. (P.—W. V. 1108.)

Fig 32. kép.

Az alsó mező bal sarka hiányosan maradt meg. Egy meztelen ifjú baljával a középen álló oltár fölé nyúl, melyen valami — meg nem határozható — van; jobbával hurocolt valamit az oltárhoz (kos?). Azután a már előző képről ismert jelenet azzal, hogy amit ott pálcának mond Téglás, Hampelnek sokkal valószínűbb feltevése szerint kés. — Hampel különben a jelenetek megfejtéséhez igénybe vesz egy viminaciumi, jelenleg Belgrádban őrzött agyagtáblácskát is, mely nagyon sérült ugyan, de az alsó mezeje teljes, s az áldozati jelenetet bővebben szemlélteti.¹⁰¹⁾

Végül egy nagyon sokszor megbeszélte emléket mutatunk be,¹⁰²⁾ mely némely tekintetben erősen kéri az eddigiek közül, másfelől azonban rokonságot tart velük. (40. kép.) Az emléket Rómából szerezte a berlini múzeum, s 1854. óta többször

⁹⁹⁾ Arch. Ért. XXIII. (1903.) 321. lap. 16. sz. és 418. lap. 6. ábra.

¹⁰⁰⁾ U. o. XXXI. (1911.) 417. lap.

¹⁰¹⁾ U. o. 419. lap.

¹⁰²⁾ Hampel, Arch. Ért. XXXIII. (1903.) 322. s köv. II. 17. szám.

közltek.¹⁰³⁾ Négyszögű, domború műves bronztábla. A két szélén cyprusi, melyekből kígyó nő ki, melyeknek teste a felsőrészen vízszintesen nyúlik előre, s a középtáján egymással szembe kerül a fejük. Itt a kettő közt sugárkoszorús fej. A két felsősarok egyikében a napot, másikában a holdat megszemélyesítő mellkép, mellettük egy-egy csillag.

A középén vágatató, szakálas lovas, phrygiai sipkával, jobbában fokos balta. Emberi alakot tipor el. Előtte női alak, hosszú ruhában, fátyolos fejjel; előre nyújtott kezeivel valami megrakott tálcáfélét tart. Mellette phrygiai sapkás ifjú rhytont tart magasra. A lovas mögött szakálas férfiú baljában emberi álarc, felemelt jobbában valami meghatározatlan tárgy, mely semmiesetre sem tartozik össze a kosfejjel. Utóbbinak pendentja a szembe levő oldalon cista vagy leborított kosár.

Fig. 33. kép.

Az alsó mezőben balról jobbra: kos, bika, asztal rajta hallal és holló; a kos fölött méces, a holló fölött kráter. Ne hagyjuk említetlenül a ló fejének azt az idegenszerű ábrázolását, mely már az előző képen felkeltette figyelmünket.

Ha most már ebbe a második osztályba sorozott emlékek összefoglaló jellemzését kívánjuk adni, mindenek előtt azt kell megállapítanunk hogy sok bennük az egyező vonás az előző osztály darabjaival. Általánosan meglevő eltérés, hogy itt a lovas mindig vágat vagy vágatásból áll meg; továbbá az, hogy az előző osztályban is meglevő *a)*, *b)* és *c)* csoportok képviselőinél a lovas fegyvert tart felemelt jobbában, míg amott csak egyszer van fegyvere. De az újonnan felvett *b₁)* alosztálynak ezekkel való összefüggését mu-

tatja, hogy az e csoportban első helyen említett emléken a lovas még felemelt jobbában — egészen természetellenesen — tartja a nyulat. Bizonyos, hogy ezeken az emlékeken a lovas vadász vagy harcos jellegű, s a harc, üldözés akár mint folyamatban levő, akár mint befejezett cselekvés valamennyin végig vonul.

Ha most az egyes alosztályokat vesszük sorra, az *a—b)* alosztályok előképeit épenúgy megtaláljuk a klasszikus görög síremlékek közt, mint az előző osztályban. S hogy ennek a lovas emlékek továbbra épenúgy

¹⁰³⁾ Gerhardt, Arch. Zeitung XII. (1854.) 209. s. köv. — Monumenti dell' Instituto, IV. 38. lap — Lenormant, Revue Arch. 1874. XXVIII. 306. stb. Számomra e művek nem voltak hozzáférhetők.

megmaradt a síremlékekkel való szoros kapcsolata, nem egy tanúbizonyságra hivatkozhatunk.

A harcos lovast ábrázoló síremlékek közt ott találjuk a görög művészet fénykorából a Dexilosféle ismert síremléket és a Villa Albani gyönyörű domborművét.¹⁰⁴⁾ Artemidoros athéni síremléke viszont, ha gyalog is, de ugyanolyan környezetben ábrázolja a vadász ifjút, mint az e csoportba tartozó lovas emlékeink. Ott látjuk az ifjút, hű kutyájával, amint szűrésre készen várja a fa mögül előtörő vadkant. A sziklás erdőségben különféle vadak; a fa egyik száraz ágán tarisznya, két elejtett nyúllal.¹⁰⁵⁾

De azt, hogy a mi lovas emlékeink keletkezése idejében, vagyis a római korban is szoros kapcsolat volt ezen emlékek és a sír között, a konstantinápolyi múzeum 1046. számú síremléke mutatja csalhatatlanul. (42. kép.) A négy családtag képével díszített síremléken, mintegy „szív-pajzban” ott van a mi lovasemlékeink ezen a) alosztályának egyik példánya, még pedig külön darabként felerősítve.

Tanulságos még egy várnai és egy kotsulari síremlék. Amannak az alsó fele letörött, de aligha sok hiányzik belőle.¹⁰⁶⁾ Itt a mi vágató lovasunk van, jobbában lándzsával; előtte fa kígyóval. Az emlék a felirat tanúsága szerint Agathenor nevű ifjú herosnak szól.

A másik felirat nélküli síremlék; a feliratos része talán elveszett.¹⁰⁷⁾ Vágató lovas balra. Előtte korinthusi oszlop körül csavarodó kígyó.¹⁰⁸⁾ A lovas alatt oroszlán marcangol szarvast. A lovas mögött lefelé fordított fályára támaszkodó szárnyas genius. A közlő

Fig. 34. kép.

¹⁰⁴⁾ Conze, Attische Grabreliefs, Taf. CCXLVII. nr. 1153.

¹⁰⁵⁾ Conze, Attische Grabreliefs, Taf. CCCCXLIX. nr. 2052.

¹⁰⁶⁾ Kalinka, i. m. 230. lap, 286. sz., 88. kép.

¹⁰⁷⁾ U. o. 232. lap, 288. sz., 89. kép.

¹⁰⁸⁾ Kalinka az oszlopot „aránytalanul kis koronájú fának” mondja. Mi azonban az idézett (19. kép) konstantinápolyi példa alapján mondhatjuk oszlopnak.

megjegyzni, hogy az innen-onnan összeszedett elemekből álló kompozíciónak nincs meg az értelme.

Az, hogy a római korban különösen lovas katonák síremlékein szívesen alkalmazták a mi lovasunk képében a harcost, a sok emlék közül két szófia i emlékekkel igazoljuk.¹⁰⁹⁾ Különösen az érdemel figyelmet, melyen az alsó mezőben u. n. Epona-ábrázolás is van. Az elsővel rokon viszont az a császári síremlék, melynek középső mezejében a lovas szarvast űz.¹¹⁰⁾ A felső mezőben négytagú család képe, az alsó szolgált a felirat számára. — De a Rajna-mellékén is el volt terjedve ez a síremlék-typus. A bonni múzeumnak négy olyan emléke van, melyre itt tökéletes analógiaként hivatkozhatunk.¹¹¹⁾ Különösen az első mindenben azonos a mi vágató

Fig. 35. kép.

lovasunkkal, még a lófejnek szokatlan ábrázolását is megtaláljuk 39—40. képeinken. A 2—4. képeken az is ki van fejezve, hogy a lovas katona volt. Minthogy mind a négyen más-más az arc, könnyen támadhatna az a gondolatunk, hogy az emlékek készítője arcképszerűsége törekedett. Holott valójában úgy áll a dolog, hogy mindezek arcok jó ismerőseink az eddigi votivumokról.

A távolabbi analógiákat keresve, eljutunk a berlini múzeum egy kis terrakottájához (9685. sz.), mely Horust ábrázolja lovon, jobbjában lándzsával.¹¹²⁾ Ez az istenség a hellénisztikus korban gyakran szerepel harcosként, ami különben az ő lényének megfelel: ismeretese azok a domborútműves ábrázolások, ahol a krokodiluson

álló istenség kezében bambuszt, botokat, lovat, oroszlánt és skorpiót tart;¹¹³⁾ mellette rendszeren a napisten képe is ott van, esetleg más istenség is.¹¹⁴⁾

Az egyiptomi hellénisztikus-kori vallás részletei sok tekintetben hét lakattal vannak előttünk elzárva. De azért egyet-mást ki tudunk hámozni

¹⁰⁹⁾ Bulletin, 1912. (III.) 3. lap, 1. kép; Dobruszki, i. m. 136. lap, 111. kép.

¹¹⁰⁾ Arch. Ért. 1902. (XXII.) 29. lap, 7. kép.

¹¹¹⁾ Lehner, Das Provinzialmuseum in Bonn, I. (1905.) Taf. VII, 1—4.

¹¹²⁾ Erman, A.: Die ägyptische Religion, 2. kiad. 249. lap, 148. kép.

¹¹³⁾ Maspero—Roeder: Führer durch d. ägyptische Museum (1912.) 102. lap, 687. sz. 52. tábla.

¹¹⁴⁾ Erman, i. m. 181. lap, 97. kép.

a ránk maradt ábrázolások jelentéséből. Így pl. ismeretesek az edfui Horus-templomban tartani szokott négynapos ünnepség szertartásai.

E szertartások során ilyen kijelentések hangzanak el a papok ajkáról: „Erővel és hatalommal közeledsz, *megölted a sárkányt!*” A továbbiakban egyebek közt a feláldozott ökör egy combját a tömeg közé dobják, hol egy *Horusnak nevezett* (és nyilván annak képében megjelenő) *ember* fogja el. Az is a szertartások közé tartozott, hogy viaszkból készült vízi lovat, agyag krokodilusokat, továbbá halakat dobtak a földre, melyeket a *papok széttaposnak és késsel szabdalnak*, mondván, hogy: „az edfui Horus győzedelmeskedik minden gonoszon”. Legvégül pedig a történetek magyarázatául kijelentik, hogy: az Isten és a király ellenségei megsemmisítettek”.¹¹⁵⁾

Az e csoportba sorolt emlékeink nyilvánvalóan votivumok, bár felirat aránylag kevesen van. Az istenségek közt szerepel a Heros, Asklépios (mindketten különböző melléknevekkel), Theos epékoos Aularchenos és Agathé Tyché. Nagyon fontos eset, hogy *az egyik ajánlás Heros Saldokelénosnak szól, mely melléknev egyébként Asklepios melléknevei közt szokott szerepelni. Túlzás volna ebből azt a következtetést vonni le, hogy Heros tehát egyenlő jelentésű volna Asklepiossal.* Hiszen ez a melléknevekben való egyezés nem jelent többet, mint az a másik tény, hogy az emlékek egyszer Asklepiosnak, máskor Herosnak, Apollonnak, Silvanusnak, Aphroditénak, stb. vannak ajánlva.

Fig. 36. kép.

Arra, hogy a *b) alosztályba* sorozott emlékeink is megtartják a sír-emlékekkel való ősi kapcsolatot, jó bizonyság egy Cirpanban talált sír-emlék.¹¹⁶⁾ Tipikus római sír-emlék, három mezőre tagolva: legfelül a lovas, alatta a halottj lakoma, végül a sírfelirat. Ugyancsak Bulgáriából egy díszes szárkofág tympanonjáról is ismerjük a vágató lovas ábrázolását. hol a lovas baljában a 6. és 31. képünkön is látott pajzs van, a ló farkát ifjú fogja, a ló első lábai alatt kutyák vadkannal harcolnak, a lovas mö-

¹¹⁵⁾ Erman, i. m. 236. lap.

¹¹⁶⁾ Dobruszky, i. m. 126. lap, 103. kép.

gött oroszlán tép valamit.¹¹⁷⁾ Azok a lovasemlékek, melyeken felirat van, az emlék votivum voltát bizonyítják itt is, aminthogy a szereplő istenségek is az ismertek.

A *b₁) alosztály*, melyben a lovas vadásatról tér meg, síremléken nem igen fordul elő, legalább is nem ilyen határozott analógiákban. Minthogy azonban ez az ábrázolás az előzőknél — a vadászból folyó — cselekmény természetes következményét ábrázolja — helyén való idesorolnunk. Különösen ha figyelembe vesszük a hivatkozott Artemidoros síremléket, hol a még elfoglalt ifjú tarisznyájában a már elejtett nyulak is ott vannak. Vagy még inkább azt a tanagrai (Kr. e. IV. sz.-beli) síremléket, melynek

Fig. 37. kép.

leírása: Vágtató lovasifjú balra; ruházata a chiton fölé öltött páncél, utána lebegő chlamys; petasosa a nyakában lóg. Jobbját a ló feje fölött előrenyújtja. Előtte egy leány áll, fejére is vont hosszú ruhában. Leeresztett jobbjaiban kanna, mellmagasságig emelt baljában csésze. A lovas mögött rabszolga, baljával a ló farkát fogja; jobb vállán, kampós bot végén egy nyulat visz. (Ath. Mitt. 1878. 380. lap, 143. sz.)

Van azonban ennek az alosztálynak egy olyan darabja, mely feliratos része által a többiek fölé emelkedik jelentőségben. Ez a 35. képünkön bemutatott emlék, melyen *Κοιρίω θεῷ ἐπιπιῶ* = *ἐπιπιῶ* ajánlás fordul elő. Ez az egyetlen adat, mely a modern „lovas isten”

elnevezéssel egyezik. Minthogy azonban az ajánló Claudius Maximus beneficiarius, ebből a feliratból tévedés volna azt levonni következtetésül, hogy volt egy bizonyos istenség, melyet általánosan és kizárólag lovasként tiszteltek. A gondolat inkább az, hogy a lovasoknak volt egy isteniük, akit ők kizárólagosan a magukénak tartottak. Valami pontos elképzelésük nem volt róla, mert különben nehezen szerepelne a felirat épen ezen az emléken, mely vadásatról megtérő lovast ábrázol.

Újabb bizonyíték tehát ez is amellet, hogy *az emlékek korában a valóságos képzetek terén nagy bizonytalanság uralkodik*; a hívők szeretnének minél közelebb férni Istenhez, de annak útját-módját nem ismerik,

¹¹⁷⁾ Bulletin, Soc. Arch. Bulg. II. (1911.) 279. lap, 13. kép.

tehát a legkülönbözőbb eszközökkel keresik. Ez a keresés vezet a synkrétizmusához és a mysteriumokhoz, melyek jegyében állanak a *c) alosztályba sorozott emlékek*. Felirat nincs rajtuk, ami lehet véletlen körülmény, de lehet tudatos következménye annak, hogy *vagy nem tudta az illető megnevezni a maga istenét, vagy nem akarta, mert nem volt szabad*.

Maga az ábrázolás változatosabb, mint az előző csoportoknál. Az egyik ábrázolási mód, melyet 38. képiünk képvisel, nagyjában megőrzi ugyan az a—b) csoport jellegét, de csak külsőségekben és legfőbb vonásokban. A lovas itt már győzelmes harcos, aki ellenfelét eltiporja. A phrygiai sipka az ő keleti voltára utal, aminthogy a kutya helyett is a keleti mysterikus valóságok állata, az oroszlán marcangolja az áldozatot. A jelenetnek tanuja a nap és a hold istene is. Az alsó sávban a különböző vadállatok még nagyon emlékeztetnek az Artemidoros sír-emlékén látott erdei tájra.

Az e csoportba sorozott másik darab (40. kép) lényegileg nem sok eltérést mutat ettől. Mert akár edény legyen a felső mező

középpontjában látható tárgy, mely felé a kígyók fejüket emelik, akár tojás, mint Hampel véli,¹¹⁸⁾ bizonyos, hogy a túlvilági élet hitével van kapcsolatban, melyet a nap és hold istenek biztosítanak a lovasnak, ki legyűrte legnagyobb ellenfelét, a Gonoszt. Ezen a győzelmen örvendezve fogadják őt hívó testvérei. Az alsó mezőben viszont az áldozás egyes motívumai láthatók, mint a győzelem természetes következményei.

Fig. 38. kép.

¹¹⁸⁾ Mi nagyon merésznék véljük Hampel feltevését. Szerintünk kétségtelenül edény az, s amikor ezt állítjuk, támaszkodunk arra a megállapításra, hogy lakoniai emlékeken a dioskurok jelvénye két karesú amphora, gyakran kígyókkal. (Pauly—Wissowa, Realencyclap. V. 1108.)

Pontosan ez a jelentése a 41. képen bemutatott ábrázolásnak is, mely pedig külsőleg idegenszerűen hat a többiek mellett. De alapos vizsgálat után itt is ugyanazt a szinkretisztikus (nap, hold, csillagok, kosfej) és mysterikus (álarc, cista, áldozati szerszámok és állatok) felfogást találjuk. Maga a lovas sem elégszik meg a phrygiai sipkával, hanem fegyverül is azt a harci bárdot választja, mely Doliche főistenének fegyvere ebben a korban, de eredete a krétai kultúra labrysában keresendő.

II.

Az emlékek kora és értelmezése.

Részletesen ismertettük és közbevetőleg méltattuk is az emlékeanyagot, melynek problémájához hozzá kívánunk szólni. Nem állítjuk, mert magunkat sem ámitjuk azzal, hogy valamennyi e nemű emléket számbavettünk. Azt hisszük azonban, hogy minden olyan változatot megismertettünk, mely a végső következtetést befolyásolhatja.

Végső következtetésül arra a meggyőződésre jutottunk, hogy *tévedés ezekben az emlékekben valamely speciálisan thrák nemzeti istenség ábrázolását látnunk. Akkor járunk el helyesen, ha azokban a korokra jellemző Üdvözítő-keresésnek sajátos, az északi Balkánon kialakult és onnan részben távolabbi területekre is elkerült megnyilvánulási formáját látjuk.*

Fig. 39. kép.

Akadhatna valaki, aki a kialakulás helyére vonatkozó ezen megállapításunkat felhasználva, azt mondaná: „Más szóval tehát mégis thrák nemzeti jellege van a kultusznak!” Ennek az állításnak azonban határozottan ellene kellene mondanunk. Mert az ábrázolás egységével szemben a legnagyobb változatosság van abban, hogy az emlékek mely istenségnek vannak ajánlva? Apollonnak, Silvanusnak, Asklepiosnak, Artemisnek, stb. szóló ajánlások olvashatók rajtuk. A részletábrázolások viszont a görög mythológiára vonatkozó attributumokon kívül a hellénisztikus keleti vallások túlnyomó hatását árulják el. Ez a bizonyosság, amit látunk az

emlékeken. Azt, ami mögöttük rejtőzik, csak sejtjük, de nagy határozottsággal. Nem más, mint az összes váltság-vallások közös célja: az Üdvözítő, a Megváltó után való olthatatlan vágyakozás, annak lankadatlan keresése. Nem valamely nép vagy terület, hanem az egész hellénisztikus világnak közös lelki állapota.

Fig. 40. kép.

Emlékeink között alig van pontosan datált darab: az egyik *Heros Propylaios*nak ajánlott darab Kr. u. 149-ből származik.¹¹⁹⁾ Abban mégsem lehet semmi kétség, hogy valamennyi a római korból és pedig a császárkor

¹¹⁹⁾ Athenische Mitteilungen, XXXVII. (1913.) 62. lap. Úgy rémlík, hogy még van egy talán III. sz.-beli? — datált emlék, de feljegyzéseimben nem találom.

első századaiból való, vagyis abból a korból, melyben az emberiség eddig ismert legnagyobb lelki átalakuláson ment át és amely sok tekintetben hasonlatos a mi mai világunkhoz. Az okok is nagyjában azonosak voltak. Csakhogy azok a bajok, melyek minket most gyötörnek, akkor sokkal nagyobbak és általánosabbak voltak. A hatalom és a jólét nem az arra legméltóbbak osztályrésze volt, hanem a legönzöbbeké, a legerőszakosabbaké, vagy legalább is a legszerencsésebbeké. Következménye: a jólétben élőknel a vallásos közöny vagy kifejezett vallástalanság terjedése; a nyomorultaknál, szenvedőknél annak a Megváltó (σωτήρ) istennek kétségbeesett keresése, amelyik legalább a túlvilági élet boldogságát biztosítja, az e világi élet szerencsétlenjeinek. Ezt a megváltást kínálják a különböző

Fig. 41. kép.

hellénisztikus keleti vallások a lélek halhatatlansága tanának hirdetésével, aminek feltétele a bűntől való megtisztulás, eszköze a Megváltóval való egyesülés, ami a mysteriumokban történik. Nem minden mysterium-vallásban ugyanazon módon történt ez az egyesülés; a ceremóniák természetesen eltéréseket mutatnak egymástól. De a lényeg egy: a hívőnek át kell élnie a mysteriumban tisztelt istenség életét és halálát azzal a szent biztosítással, hogy ha azt pontosan az előírásoknak megfelelően teszi, részesévé válik a megváltásnak, az új életre való feltámadásnak, mely a boldog örök-élet kezdete.

Az igazi Megváltónak és a Hozzá vezető utaknak és módoknak keresésében merül ki e korszak tömegeinek szellemi tevékenysége majdnem teljesen. „Őt” keresi a tanult ember a maga filozófiai és metafizikai okoskodásaival, a kevésbé tanult a hellénisztikus szellemi áramlatok elemeinek összekeverésével, a vallástörténeti fejlődés minden fokozatából merítő synkrétizmussal; az egészen műveletlen embernek kapóra jönnek a keleti vallások függelékei, a különféle csodás elemek: a vezérlő-csillagokban, a jó szellemekben (angyalok) való hit, illetőleg a rossz szellemektől (daimonok) való félelem. A keleti vallások mysztikuma, keveredve jó adag babonával, természetesen befolyásolja az ősi mythosokat, melyeket egye-

lőre senki sem tagadhat meg teljesen. A befolyásolás idővel olyan változásokat okoz, hogy a régi hitnek már csak külsőségei maradnak meg, helyesebben annak is csak egyes részletei, halvány körvonalai. De ezeknek is módosul a jelentése. Kivált a középosztálynál és a legalsóbb társadalmi rétegek között hódítanak Perzsia, Egyiptom, Zsidóország, Szíria, Kis-ázsia és Görögország vallásainak egymással is összekeveredett tanításai. Egyik területen vagy esetleg az egyik egyénél az egyik, másiknál a másik ver mélyebb gyökeret, esetleg csak ideig-óráig, s így keletkeznek az általános keresésnek egyes dialektusai. *Ilyen dialektust képviselnek a mi emlékeink.* De még ez a dialektus sem egységes, hanem épen azért, mert a bűn halálának és az új emberként való feltámadásnak mystériumát mindenki *egyéni*leg éli át a maga Megváltójával, — sok árnyalatot mutat. Ismertett emlékeink sorozata is két főtypusra és több kisebb alosztályra és csoportra oszlik. Ha valaki ebben az értelemben, ilyen megszorítással kívánja emlékeinket, mint egy bizonyos területre különösen jellemzőket, akár thrákiaiaknak nevezni, már sokkal elfogadhatóbbnak tartanák, bár akkor is meg kellene jegyeznünk, hogy inkább a tágabb értelmű *területi*, mint nemzeti megkülönböztetést tartanák helyesnek. Visszatérve már most a váltság-keresők küzdelmes munkájához, nem más az, mint az elmúlás és az elmúlást okozó gonosz lény ellen való szakadatlan harc. Az, ami megnyilvánul a perzsa

Fig. 42. kép.

duálizmusban és az egyiptomi vallásban Horusnak és más isteneknek Ré ellenségeivel való diadalmas harcaiban. De ott lappang már a görög túlvilágról való hitben, az olympusiaknak az alvilágiakkal való harcairól szóló tanításokban és az összes előázsiai vallásos tanokban. Ezt a diadalmas harcot látjuk az alvilágot képviselő állatokkal való viaskodásban, melyben az egyes váltság-istenek állatai vannak a lovas segítségére, de leginkább azokon az emlékeinken, ahol a lovas sírra tapos, de még inkább ott, ahol eltiporja ellenfelét, valószínűleg a maga régi levetett, gonosz *Énjét*. Ez ábrázolásokat látva, eszünkbe jutnak az egyiptomi hymnus szavai: Ré

³¹⁾ Arch. Ért. XXV. (1905.) 3. lap, 8. sz.

diadalmaskodik Apophis felett, aki arcra bukik.¹²⁰⁾ A megtisztult, újjászületett hívő pedig siet *testvérei* körébe, hogy velük együtt áldozzon. Ezt fejezi ki emlékeinknek első osztálybeli sorozata, míg inkább a szeretetteljes fogadtatáson van a hangsúly a második osztálybelieknél: mindkettőnél ott, ahol több alak is van a lovason kívül, s ahol a mysteriumi szeretet lakomákra, stb. utaló edények, stb. is vannak.

A Megváltót helyenként más-más névvel illetik, de azt, hogy mindig egyet értenek alatta, írott tudósítás bizonyítja. Szent Hippolytus római

püspök († Kr. u. 235.) őrzött meg egy pogány himnust, melyben a többek közt ez van: . . . Rhea követe, oh Attis! Téged a szyriaiak Adonisnak, Egyiptom népe Osiris királynak hív; Mén égi szarvának a görögök bölcsessége, Szamothráké Adamosnak, a haimoniak Korybasnak, a phrygek egyszer Papsnak, máskor „a Halottnak“, továbbá Istennek, kecske-őrzőnek vagy Attisnak hívnak!

Több ténnyel bizonyít ez az idézet. Egyfelől azt, hogy a más-más néven szólított Megváltó lényegében ugyanaz mindenütt. Csupán bizonyos konzervativizmusnak az eredménye, hogy minden terület a maga régi helyi istenségében keresi Őt elsősorban. A másik tény, ami szerves kapcsolatban van ezzel az, hogy a Megváltó, bár akkora hatalom, hogy nélküle nincs váltság, mégsem maga a végső lény, aki adja az örök boldogságot, hanem csak

Fig. 43. kép.

közvetítő: az, ami a görög „heros“ és a keresztyén „szent“. Így érthető az emlékeinken magára vagy különféle helyi jelzőkkel előforduló Heros címzés. De ez a tény magyarázza meg a többi, név szerint megemléített istenség előfordulását is. Azok az istenségek eredetileg mind helyiek vagyis görög felfogás szerint herosok voltak, s csak idővel részesültek rangemelésben. Kivált a gyógyító és más csodatevő herosok emelkedtek — keleti befolyásra — a „nagy istenek“ sorába. Mert hiszen a váltság ténye maga is egy nagy betegségből való meggyógyulás, a halálból való feltámadás,

¹²⁰⁾ Roeder, Urkunden zur aegyptischen Religion, 82. s. köv. II.

azaz valami csodás tény, melynek okozója a csodálatos képességű Apollon, a gyógyító Asklepios, a veszedelemből megszabadító Dioskurok stb. Végül, szintén keleti hatásra visszavezethető tényül megállapítható, hogy már itt megvan a nemsokára általánossá lett *egy Isten*-imádás határozott csírája. Ez a csíra abban áll, hogy minden egyes istenség az egész isteni hatalom birtokosa az ő benne hívőre nézve: summus deus, görögül θεός μεγας.

A rangemelési tendencia megvan a hellénisztikus műveltség egész területén, de nem mindenütt ért el ugyanazon fokra. Sok helyen a Megváltó teljesen összeolvad a Nagy Istennel, míg máshol csak heros marad, legalább névleg.

A Szent Hippolytustól vett idézet megerősíti azt a nézetünket is, hogy a legtöbb helyütt helyi istenségek váltak a Megváltóvá. Ezek az istenségek pedig eredetileg nagyrészt chtonikusok voltak. De nem abban az értelemben, mintha kizárólag földalattiak lettek volna. Ma már tudjuk u. i., hogy a chtonikus istenség nemcsak földalattit jelent, hanem részben a levegőben röpködő és a szélben mozgó szellemek is ebbe a kategóriába tartoznak; ugyanazon tulajdonságaik vannak, mint a herosoknak.¹²¹⁾ Nincs tehát semmi meglepő abban, hogy olyan időben, mikor épen a lélek halhatatlanságának hitével kapcsolatosan, a helyi istenségek tisztelete előtérbe nyomul, a nekik szóló fogadalmakon azokat az ábrázolásokat találjuk, amelyek a görög síremlékeken voltak eredetileg otthonosak. Hiszen a heroizált halottak ábrázolásai ott is azt az alapjában meglevő hitet fejezték ki, hogy a síron túl is van élet. Kivált, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy e kornak művészeti vénája teljesen kiapadt, újat teremteni nem tud, hanem csak a készen találtat módosíttatja. Logikus következménye ez annak a meggyőződésnek, hogy ez a világ nem ér semmit, minden boldogság a sírontúli világban van: vagyis ebben a világban nincs szépség, hanem minden hiábavalóság. Ilyen felfogás mellett természetesen elsorvad minden művészet, s a gyakorlati célú művészet s sablonokkal dolgozó mesterségek marta-lékává lesz.

A síremlékek lovas alakjának átvételére csábított az is, hogy a kor isteneinek valamely állaton való ábrázolása általános divatnak mondható. Horust látjuk lovon, még gyakrabban krokodiluson. Mithrast bikán, a dioskurokat és Eponát (Fundberichte aus Schwaben, N. F. II. (1924.) pag. 24. Abb. 19.) lovon, Kybele oroszlánon áll vagy ül, Artemis (Bendis) szarvas hátára kerül, stb. Bikán áll Jupiter Dolichenus, koson vágtat a hindu Agni, s a Romulust és Remust tápláló faskasra kerül Athenai.¹²²⁾ A mi Megváltó Idvezítőnket pedig számárháton látjuk, még pedig úgy, hogy ifjak jönnek vele szembe palmaággal, hasonlóan ahhoz a jelenethez, mikor emlékeinken

¹²¹⁾ V. ö. Sam Wide, Archiv f. Religionswissenschaft, 1907. (X.) 257. s köv. II.

¹²²⁾ Mendel Gustav: Musées imp. Ottomans. Catalogue des sculptures II. 314. lap.

a lovast fogadják férfiak és nők, üdvözlő mozdulattal, esetleg paterával és oinochoëval.¹²³⁾

Részletes tárgyalásunk során az egyik emléksoportról azt állítottuk, hogy a lovas magát az emlék felajánlóját kívánja jelenteni. Ennek ellene mondani látszik az, amit épen az ímént állítottunk, mert hiszen azokon a síremlékeken, melyek ezen votivumoknak mintául szolgáltak, a heroizált halottat kell látnunk a lovasban; új alkalmazásában tehát az emlék főalakja, a lovas, — magát a herost kell, hogy jelentse. Az ellenmondás azonban csak látszólagos. *Mert hiszen a váltság-vallások alapszellemé az, hogy a hívő egyesül a maga Megváltójával, nemcsak hasonlónak lesz ahhoz, hanem eggyé is lesz vele.*¹²⁴⁾ Emlékeinken tehát a görög klasszikus síremlékektől kölcsönzött formában jelenik meg egy henotheista ideológia, mely a különböző néven nevezett istenséget egyúttal Megváltóként is tiszteli. Az, hogy a feliratos emlékek kizárólag görög és római nevekkal illetik ezt az istenséget, melyhez érdemileg ennek a görög-római pogányságnak alig van köze, szintén nem lehet meglepő, mikor Jupiter O. M. Delichenus, Tavianus, Heliopolitanus, stb. általánosan ismert elnevezések a feliratos emlékekről. Nincs tehát okunk változtatnunk azon az álláspontunkon, hogy mi az esetek túlnyomó részében, az emlékek lovasában a votivum felajánlóját látjuk.

Az ábrázolások részleteiben a legkülönbözőbb vallási nézetek hatásai nyilvánulnak meg. Még pedig olyan vallásokéi, melyek akkor, amikor hatnak, már maguk is elvesztették eredeti alakjukat a hellénisztikus korra nézve jellemző elegyedésben. Épen azért a mellékalakok ki-létének magyarázása ezeknél az emlékeknél részben felesleges, részben céltalan. Felesleges azoknál, ahol nyilvánvaló, hogy minden szorosabb tárgyi összefüggés nélkül, synkrétisztikus céllal vétettek át ezekre az emlékekre. Céltalan azért, mert az esetek nagy többségében nem megrendelésre készült, hanem raktáron tartott áruval van dolgunk, melynek elkészítésére az ajánló egyéni elgondolásának nem volt valami nagy befolyása. Azt, hogy igen gyakran raktári áruval van dolgunk, az egymástól messze eső területeken — pl. Erdélyben és Bulgáriában — napfényre került egyes emlékek nagy hasonlósága, gyakran meglepő egyezése bizonyítja. Az ilyen árúnál természetesen több-kevesebb hűséggel és gondossággal másoltak egy már ősmintát; s legfeljebb arra vigyáztak, hogy a főmotivum mellett lehetőleg sokféle igényt kielégítő változatos készletük legyen. Még síremlékeknél is előfordul, hogy a rajta levő arcképszerű ábrázolások és a sírfelirat szövegében felsoroltak sehogy sem hozhatók összhangba. Kétségtelenül azért, mert a síremléket készen vásárolták valamely kőfaragó raktári készletéből.¹²⁵⁾ Ilyen árúnál tehát az ábrázolásnak minden apró részletét az adott

¹²³⁾ Beschreibung altchristl. Bildwerke, III. köt. 1. rész. 825. sz. Az emlék hátlapján kígyó módra összecsavarodó sárkányféle van és egy ifjú alak. (Teljes címe: 129. jzt.)

¹²⁴⁾ Cumont, Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum, 79. s. köv.

¹²⁵⁾ Több ilyen esetet említ Ath. Mitt. XIX. (1894.) 318., 334. ll., XXIV. (1899.) 2. lap.

esetre vonatkoztatva megvilágítani, — mégha valamelyes magyarázat kieroszakolható volna is, — felesleges és céltalan, mert úgy sem vezet kielégítő eredményre.

Hasonló a helyzetünk az emlékeken látható egyéb ábrázolásokkal szemben. Az áldozati edényeket vagy a szent lakomákra utaló ábrázolásokat természetesen lehetetlenség egy *speciálisan* thrák nemzeti istenséghez kapcsolni, mint annak jellegzetes symbolumait. Ellenben tudjuk, hogy többé-kevésbé azonosak minden váltság-vallásnál: a mysteriumok szer-tartásainál használatosak.

Az egymást tépő állatsoportok pedig a többek közt a Mithras-kultusból ismeretesek és onnan vitettek át ezekre az emlékekre,¹²⁶⁾ oda pedig más ázsiai kultuszokból kerülhettek: hiszen a bikát, szarvast, stb. marcangoló oroszlán régi ázsiai motívum.

A síremlékeken előforduló mellék-alakok két szempontból is helyet foglalhatnak emlékeinken, mint a síremlékekről való átvételek. Egyfelől, mint váltság-vallások beavatottjainál meglevő testvéri közösségek képviselői. Másfelől, mint annak az elég gyakori jelenségnek bizonyítékai, hogy az ajándékozó a fogadalmi tárgyakon nemcsak magát, hanem hozzátartozóit is ábrázolni szokta.¹²⁷⁾

Az emlékek elterjedését vizsgálva úgy találjuk, hogy zömük a római Moesia területéről való. Előfordulnak azonban ilyen emlékek Thráciában, Daciában, de kivált Déloroszországban, továbbá Pannoniában és Anatoliában, vagyis Kisázsia nyugati részében.

Mindezeket összevetve megállapíthatjuk, hogy ábrázolásaink nem valamely thrák istenség egyéni jellegét domborítják ki, hanem azt mutatják, hogy ezeknek az emlékeknek a magyarázatát a váltság-vallások körében kell keresnünk; nem valamely nemzeti vallás képviselői, hanem a korukban minden népnél általános Isten-keresésnek egyik több színárnyalattal bíró változatát mutatják. Az alaptypus a klasszikus görög síremlékekben található fel. S amikor mindezeket megállapítjuk, eszünkbe jut Cicero mondása: ¹²⁸⁾ . . . quibus explicatis ad rationemque revocatis, rerum magis natura, quam deorum cognoscitur.

Annak bizonyosságául, hogy jó úton járunk magyarázatunkkal, megemlékezzünk az emlékeknek néhány, a keresztyénségben is szokásos változatáról.

Ismerünk Kr. u. VI—VII. sz.-beli domborúművet, melyen lovas ifjú szent, teljesen a mi lovasunk öltözetében ugrat jobbra; a ló alatt hátán fekvő — női? — alak (daimon) hever, melyet a lovas kereszttel díszített dárdával szúr le. A jelenetet szaladó párduec egészíti ki.¹²⁹⁾ Másik hasonló,

¹²⁶⁾ Cumont, i. m. 202. lap.

¹²⁷⁾ Blinkenberg, *Archaeologische Studien*, 52. lap.

¹²⁸⁾ *De natura deorum*, I. 42.

¹²⁹⁾ Königl. Museen zu Berlin. Beschreibung der Bildwerke der christlichen Epochen. 2. Aufl. *Oscar Wulf*: Altchristliche u. mitteralterliche, byzantinische u. italienische Bildwerke. Dritter Band, Theil I. Altchristliche Bildwerke. Berlin, 1909. nr. 828.

VII—VIII. századbeli emléken a leszúrandó daimonest két kígyó képviseli.¹³⁰⁾

Ezek az újabb idézetek pedig amellet bizonyítanak, hogy a keresztény Szent György ábrázolás szervesen kapcsolódik a mi emlékeink egyik csoportjához; viszont az értelme ennek is az, mint az idézett Horus-ábrázolásoknak: az elmúlást okozó Gonosszal való diadalmas harc. Ha már most tekintetbe vesszük, hogy Szent György kisázsiai volt, megadtuk az átvétel rugójának magyarázatát is.

A klasszikus görög síremlék-ábrázolás egyik típusa tehát nem egészen ezer esztendő fejlődés és átalakulás során eljut a keresztény Szent György-ábrázolásig. A formai változás nem nagy; a lényeg is megmarad: a heroizált halott lovas képe a túlvilági életben való hitet jelenti, Szent György a hitért harcoló szent, aki meghalt azért, hogy örök-életet nyerjen.

Fig. 44. kép.

Más pogány herosok is alakultak át keresztényszentekké: így Phokas, aki még nevét is megtartotta, Kozma és Dávid szentek, kik a Konstantinápolyban gyógyító herosokként tisztelt dioskuroknak keresztényen folytatói.¹³¹⁾

Természetes, hogy a síremléktől Szent Györgyig vezető út nem külső behatásoktól mentesen történt, hanem ellenkezőleg számtalan befolyás érvényesült a kialakulásban. Ezek következményei az ábrázolás részleteiben és jelentésében beállott változások. De soha nem vált speciális nemzeti jellegűvé,

sem jelentésében, sem ábrázolásának tárgyában. A reá ragadt thrák nemzeti heros, lovas, stb. elnevezés tehát meg nem illeti.

Amikor pedig az ábrázolás eredetét és átalakulását úgy egészében, mint részleteiben, s nemcsak külsőségeiben, hanem jelentésében is legjobb meggyőződésünk szerint megmagyarázottak hisszük, nem hártjuk el magunktól Zeus szavait, melyekkel részben helyesli az elhangzott beszédet, de hozzáteszi:

„Sok ebben a titok, s aki nincs beavatva, az nem nevezhet rajta!”¹³²⁾

¹³⁰⁾ Wulf, i. m. 829. sz.

¹³¹⁾ Archiv f. Religionswissenschaft, X. (1907.) 82. lap. — Pauly—Wissowa, Realencycl. V. 1097. l.

¹³²⁾ Lucianus, Deorum concillium, 10. 38. s. köv.

Vajjon van-e közöttünk, aki magát teljesen beavatottnak jogosan mondhatná?! Minket pl. — őszintén bevalljuk — egyáltalán nem lepne meg, ha egyszer valaki azt bizonyítaná be, hogy valamint a halotti lakoma ábrázolása Syrián át került a görög síremlékekre,¹³³⁾ — ennek az ábrázolási módnak a gyökerei szintén a Nilus országába nyúlnak vissza. Hiszen az bizonyos, hogy a típusnak Szent Györggyé való átalakulásában a harcias Horus eszméjének elhatározó szerepe volt épenúgy, mint abban, hogy katonák síremlékeire előszeretettel alkalmazták.

Érdemes volna lovasunknak a pogányságban való további alakulását is nyomozni, de ez már túlesik a mi jelenlegi feladatunk körén. Csak épen megemlíjtük, hogy mint kedvelt díszítő-elem ott is tovább él, még pedig részben újabb elemekkel bővülten. Így azon a Sassanida edényen, ahol vadászó király van ábrázolva, mint az 44. képünkön látható.¹³⁴⁾ A jelenet élénken emlékeztet arra a síremlékre, melyet mi Artemidoros-síremléke néven említettünk,¹³⁵⁾ csak hogy ott a harcos gyalog van, s itt új a királyi láncsal közeledő szárnyas geníus, aki viszont azokon az ábrázolásokon gyakori, ahol két lovas van.

Lehetne vitázni a felett, hogy a fenéki sírmező díszes korongos fibuláján¹³⁶⁾ a tigrisforma szörnyet leszűrő lovas római császárkori éremképnek ügyes utánzata-e, vagy pedig nem inkább egyenesen perzsa hatásra vezethető-e vissza? A kérdésre felelnünk most nem lehet feladatunk. Csak utalni kívántunk az átalakulásnak erre az ágára is mintegy vigasztalásul, hogy ha a thrák nemzeti lovas hőst erről a jogtalanul élvezett trónusáról le is szállítottuk, örök életét ime mint vándorló motívumnak is elismerjük!

Szeged, 1925. XII. 31.

Dr. Buday Árpád.

¹³³⁾ Erman, i. m. 216. lap.

¹³⁴⁾ Arch. Anz. 1908. évf. 162. lap.

¹³⁵⁾ Idéztük a 41. képünkkel kapcsolatosan.

¹³⁶⁾ Hampel, A régibb középkor emlékei Magyarhonban LXXXV. tábla és Pulszky, Magyarország Archaeológiája, II. köt. CXXIV. tábla, 2. a.

DAS PROBLEM DES SOG. TRAKISCHEN REITERS.

(Abkürzung.)

Der Verfasser sucht die Lösung des Problems auf Wegen, die von den bisherigen ganz abweichen. Da er sich seit länger als einem Jahrzehnt mit den sich darauf beziehenden Denkmälern befasst, trachtet er vor allem den Stoff von den Beiträgen zu reinigen, welche sich im Laufe der Zeit an ihn haften. Zum Gegenstand der Besprechung macht er derzeit nur jene Denkmäler, auf welchen sich *ein Reiter befindet*, während er jene, auf welchen zwei Reiter sind, ausser Acht liess.

Den sich auf diese Denkmäler beziehenden Theorien gegenüber machte ihn misstrauisch, dass die sich mit dieser Frage beschäftigenden modernen Fachmänner in diesen Denkmälern einen *thrakischen Nationalheros* vermuten. Dies tut auch Josef *Hampel*, der sagt, dass die Denkmäler dieser thrakischen Nationalgottheit (Held, Heros) auf dem Balkan häufig sind, er ist auch auf Münzen dargestellt; sein Vaterland ist Thrakien im weitesten Sinne des Wortes.¹⁾

Wir finden wirklich, dass auf barbarischen Münzen, welche in unserem Vaterlande zum Vorschein kommen, Reiterbilder vorkommen, offenbar als balkanische Entlehnungen, wo wir auf Münzen thrakischer Könige ähnliche sehen.²⁾

Aber können wir von diesen sagen, dass sie den thrakischen Reitergott darstellen? Es ist unzweifelhaft, dass im Zeitalter dieser Münzen, einen namhaften Teil unseres Vaterlandes, sowie auch die angrenzenden östlichen und nordöstlichen Gebiete Reitervölker bewohnten. Wenn diese die Münztypen eben wegen ihrer Darstellung sogar gerne empfangen, so ist es doch gewiss, dass sie das darauf befindliche Münzbild nach ihrer Ideologie erklärten; sie übernahmen also mit dem Typus nicht auch zugleich die Bedeutung.

Eine andere Tatsache, welche Bedenken erregt: Aus dem Gebiete des heutigen Siebenbürgen gibt es solche Denkmäler in ziemlich grosser Anzahl. Die Zeit ihres Entstehens ist zweifellos das II.—III. Jahrhundert n. Chr., also das römische Zeitalter. In diesen Zeitalter aber kann man von keinem solchen Einfluss der thrakischen Nationalreligion auf dem Gebiete des heutigen Siebenbürgens sprechen, aus welchen man diese erklären könnte. Einem solchen Einfluss widerspricht in erster Linie jene Religionsgeschichtliche Tatsache, dass damals bereits auf jedem Gebiete

¹⁾ *Archaeologiai Értesítő*, XXIII. (1903.) pag. 306.

²⁾ *Babelon*, *Traité des monnaies grecques et romaines*, II. 1. pag. 1037., 1216. — *Pick*, *Thrakische Münzbilder*, *Jahrb. des kais. deut. Arch. Inst.* 1898. pag. 155., 162.

der Kultur, so auch auf dem der Religion, das Übergewicht der nationalen Züge aufhört und an ihre Stelle international-hellenistische Züge treten.

Aber auch wenn nicht dies die Lage wäre und selbst wenn es wahr ist, dass die Daker ein Volk thrakischen Ursprungs waren, ist es unmöglich diese Denkmäler für thrakische Nationalbeziehungen enthaltende zu halten, da sie ja nicht von den Dakiern stammen. Unter den Einwohnern des römischen Dakiens waren ja kaum Dakier. Diese gingen zugrunde, oder sie wanderten aus. Von einer namhaften dakischen Kolonisierung ist uns nichts bekannt. Das Wichtige aber ist: wenn diesen siebenbürgischen Denkmälern die thrakische Benennung aus dem Grunde gebührt, dass sie von den Dakern herkommen, welche Abkömmlinge der Thraker sind („Thraker im weiten Sinne!“) — warum kommen dann diese Denkmäler nicht auch dort vor, wohin die von den Römern vertriebenen Daker massenhaft flohen?! Also: wenn diese Denkmäler deshalb auf Siebenbürgens Boden zu Tage kommen, weil die Daker die thrakische Nationalgottheit verehrten, dann müssten diese

erstens: unter unseren Funden, welche aus der Zeit vor der römischen Eroberung Dakiens stammen, in viel grösserer Menge vorkommen, als unter denen aus dem römischen Zeitalter stammenden. — *Zweitens:* wären sie gute Wegweiser dafür, wo sich die vor der Römern ausgezogenen Daker angesiedelt haben?!

Doch wir kennen kein einziges Stück, welches dem dakischen Zeitalter Siebenbürgens oder aus dem späteren Vaterlande der Daker stammt. Die wir kennen, sind unzweifelhaft aus dem römischen Zeitalter und römischen Gebiete.

Was ist also die Erklärung der Denkmäler? Diese Frage können wir nur dann beantworten, wenn wir die Denkmäler wieder zum Gegenstande unseres Studiums machen. Gleich am Beginn der Arbeit stossen wir auf drei grosse Hindernisse.

Das erste ist, dass wir die Fundumstände der Denkmäler nicht genau kennen. Der Schreiber dieser Zeilen konnte nicht einmal sämtliche der konstatierten Daten benützen, weil er weder der bulgarischen, noch der serbo-kroatischen, noch der russischen Sprache mächtig ist und deshalb die in diesen Sprachen erschienenen Schriften nur aus sehr kurzgefassten Auszügen zur Kenntnis nehmen konnte.

Aus dem Unbekanntsein der Fundumstände folgt das zweite Hindernis: wir können die Denkmäler nicht pünktlich chronologisch an einander reihen. Es ist nicht ausgeschlossen, dass, wenn uns dies gelänge, wir auch die inhaltliche Entwicklung feststellen könnten. Jetzt können uns bloss förmliche Gesichtspunkte beim Klassifizieren der auf 600 geschätzten Denkmäler dienen. Natürlich können nur mehr oder minder vollständige Stücke im Betracht kommen.

Endlich verursacht das Zerstreutsein der Denkmäler eine nicht zu bekämpfende Schwierigkeit, und dies steht auch von den sich auf sie

beziehenden Publikationen. Erst schuf der Krieg, dann der Friedensschluss eine solche Lage, wegen welcher ich nicht hoffen kann, binnen kurzer Zeit mir wenigstens die Bilder sämtlicher Denkmäler zu verschaffen. Deswegen bin ich gezwungen, meine Folgerungen auf Grund der mir bekannten Stücke zu publizieren in der Hoffnung, wenn es mir schon nicht gelang jedes Stück, ich doch jeden Typus zusammenbringen konnte.

Wir müssen nur noch das bemerken, dass auch wir für den Mittelpunkt der Ausgestaltung des Typus das Gebiet des heutigen Bulgariens halten. Aber nicht deshalb, weil dort Thraker wohnten, sondern wegen den verschiedenen kulturellen Einflüssen, welchen dieses Gebiet seit Urzeiten ausgesetzt war, einestheils von Seite der Phönikier, der Griechen und Ägypter, anderseits von den über die Dardanellen stattgefundenen gegenseitigen kriegerischen und friedlichen Volkströmungen und kommerziellen Verkehr.

Bei H. Brunn finden wir die Feststellung, dass das thrak-makedonische Gebiet kunsthistorisch selbstständig ist, sein eigener Stil bis in das VI. Jahrhundert zurückreicht, bis in die Mitte des V. Jahrhunderts verfolgt werden kann und das Glanzzeitalter der griechischen Kunst beeinflusst. Die ältesten Münzen dieses Gebietes zeigen asiatische Einflüsse und bezeugen die Verbindung mit den Urkulturzentren Asiens.³⁾ Dies beweisen die Münzensammlungen: die Sammelwerke des Babelon, Pick, Strack.

Die von A. Dumont in einem Berichte über seine thrakische Studienreise⁴⁾ gegebene Benennung war also nicht nur damals begründet, sondern ist in gewisser Hinsicht als *örtlich* angehauchte Variation einer internationalen religiösen Strömung in Mangel einer besseren, auch Heute zu benützen. Aber immer mit der bestimmten Bedingung, dass diese Variation *keinen nationalen Charakter besitzt*; die Anfänger der Religion waren nicht ausschliesslich thrakischer Nationalität, sondern auch was immer für Bewohner der Nachbarländer, welche unter den verschiedenen kulturellen Einflüssen eine eigentümlich selbständige Entwicklung zeigten. Zur diesen Erfolg führt das Studium der Denkmäler, welche wir in zwei Haupt-, und sieben Unterklassen reihen können.

In die erste (A) Klasse

setzen wir jene Denkmäler, auf welchen der *Reiter ruhig steht oder in Schritt geht* (Fig. 1—18.). Wir unterscheiden darin drei Unterklassen:

a) *der Reiter ist die einzige menschliche Gestalt*;

b) *ausser dem Reiter sind auch noch andere menschliche Gestalten auf dem Bilde*;

c) *der Reiter zertritt eine menschliche Gestalt*.

³⁾ Kleine Schriften, Bd. II. (1897.) pag. 211.

⁴⁾ Mélanges d'Archéologie et d'Epigraphie, 1892. pag. 28.

Die einfachsten sind die in die **a) Unterklasse** gehörenden Denkmäler (Fig. 1—6.) und die damit verwandten. Auf diesen hält der Reiter ein Brötchen oder ein Gefäss in der Hand. Im Gegensatze zu diesen zeigen jene bereits eine kleine Erweiterung, auf welchen vor dem Reiter der Altar abgebildet ist. Aus der Vergleichung beider kann man konstatieren, dass diese einander ergänzen. Auf jenen Abbildungen, auf welchen ausser dem Reiter nichts ist, liess der Steinmetz wesentliche Teile weg. Solche, welche den Sinn der ganzen Szene veranschaulichen. Die ganze Szene drückt dies aus: Der Reiter kommt vor dem Altare an, auf welchem er opfern will; darum reicht er Brot oder ein Gefäss hin.

Nach unserer Meinung müssen wir uns auch auf den einfachsten Abbildungen den Altar hindenken. Daraus folgt, dass *der Reiter keine Gottheit versinnbildlicht, sondern* — wenigstens ursprünglich und bei der Mehrzahl der Denkmäler — *den Opfernden*, den ein Gelübde ablegenden, eventuel den ein Gelübde erfüllenden. Die Geste bietet von selbst diese Erklärung.

Bei einer solchen Erklärung braucht die Tatsache keine besondere Begründung, dass sie mit Votiven von gleichem Typus dem Asklepios opfern, den sie mit verschiedenen Beinamen als Lokalgottheit auch näher bestimmen, weiter dem Silvanus, Kuraikne, u. s. w. und einem gewissen Heros, dem sie auch verschiedene Beinamen geben: bisher kommt er mit 33 Beinamen vor.⁵⁾ Dass wir es mit Votiven zu tun haben, beweisen einerseits die bekannte Fundumstände der Denkmäler, andererseits das in den Inschriften zu lesende: *εὐχὴν, δῶρον* und *εὐχαριστήριον*.

Die natürliche Erklärung dessen, dass die Gesichtszüge der auf den Denkmälern befindlichen Reiterabbildungen keine grossen Variationen zeigen, ist, dass diese nur selten auf individuelle Wünsche vorschreibende Bestellungen angefertigt wurden. Im Allgemeinen ist von am Lager gehaltenen Massenwaren die Rede, aus welchen sich der — gewöhnlich auf geringerer Kulturstufe stehende — Käufer am Verkaufsorte des seinem Geschmack, seiner Opferwilligkeit, oder seinem Beutel entsprechende Stück wählte. Höchstens meisselten sie den Text seinem Wunsche gemäss darauf, oder meisselten überhaupt keinen Text darauf.

Das Wegbleiben des Textes kann zwei Ursachen haben. Die erste ist die, dass der Aushängsort es unzweifelhaft feststellte, welcher Gottheit das Votiv gewidmet ist. Die zweite Ursache ist eben die Gegenteil von dieser: Nicht einmal der Offerent war damit im reinen, an welche Gottheit er sich in seinem gegebenen Falle wenden soll. Diese Unbestimmtheit kommt laut dem Zeugnisse der „sive deus, sive dea“ — Formeln auch in älteren Zeitaltern vor, umso eher kann man dies aus dem Zeitalter des Entstehens dieser Denkmäler annehmen, als eben das Hasten, die Unsicherheit, das Heilsuchen ein allgemeiner Charakterzug ist.

⁵⁾ Kazarow: Pauly—Wissowa, Realencyclopädie, Suppl. III. 1140. ff.

Die auf unseren 3—5-ten Bildern dargestellten Denkmäler und die in Verbindung mit ihnen angeführten, sind nur die Erweiterungen der jetzt erwähnten mit einem Baum neben dem Altar und einer sich darauf ringelnden Schlange. Auf dem im 3-ten Bilde dargestellten Denkmale müssen wir uns das Bröckchen in die Hand des Reiters denken, weil er auf dem bulgarischen Gegenstücke auch dort ist: Hier blieb es also nur aus der Ungeschicklichkeit des Steinmetzen weg.

Ein wenig kompliziert scheint die Bedeutung des auf unserem 2-ten Bilde präsentierten Denkmals. Hier sind die Leier und der Rabe Attribute, die man nicht missverstehen kann: sie weisen einerseits auf Apollo, andererseits auf Mithras. Der Reiter ist aber in einem vollständigen, schweren Anzug, was auf keinen passt. Hier ist überhaupt von keinem Votiv in engem Sinne, sondern — von den Fundumständen folgernd — von einem Grabdenkmale die Rede und die zwei Attribute haben in Verbindung mit dem jenseitigen Leben einen Sinn auf dem Denkmale. Sicher ist jedenfalls, dass der Reiter auch hier keine Gottheit, sondern ein Sterblicher ist, der auf einen Grabhügel tritt, als wenn es eine Illustration zum Kap. 15. Vers 55 des an die Korinther geschriebenen Briefes des Apostels Paulus wäre.

Die Unterklasse b) (Fig. 7—14.) unterscheidet sich hauptsächlich darin von den Vorigen, dass hier ausser dem Reiter eine oder mehrere menschliche Gestalten vorkommen. Im Rahmen der Unterklassen geben sich *vier Gruppen*.

In der ersten Gruppe ist der Reiter ganz so, wie auf den vorigen Denkmälern. Von der vor ihm stehenden Gestalt kann man in zwei Fällen sagen, dass es ein Weib ist; in einem Falle ist dies aber nicht wahrscheinlich, obzwar laut der Inschrift ein an *Asklepios und Aphrodite* gerichtetes *χαριστήριον* ist.

In der stehenden Figur müsste — wenn wir in der Darstellung die betreffende Gottheit sehen wollen — Aphrodite suchen, was aber ausser der sehr soliden Kleidung, auch wegen der Schnurr- und Vollbartspuren ausgeschlossen ist. In dem Reiter Asklepios zu sehen, haben wir auch keinen Grund. Eines der Übrigen ein dem Asklepios, ein anderes ein Pyrrherula gewidmetes Votiv.

Diese Gruppe haftet noch mehr als die Vorigen an dem Originaltypus, an jene Art der griechischen Grabdenkmäler, auf welchen die Angehörigen den als Reiterheros dargestellten Toten empfangen.

In die *zweite Gruppe* reihten wir die auf dem 8—9-ten Bildern dargestellten Denkmäler. Diese zeigen jene Ergänzung, dass zwischen dem Reiter und der stehende Figur der Altar ist, ja auf einem ist neben dem Altar auch der Baum mit der Schlange. Von beiden sagt es die Inschrift, dass es Votiven sind. Das unter Fig. 8. widmete ein Veteran dem Silvanus und der Diana. Wenn wir also in dem auf dem Altare opfernden Manne den Veteranen sehen wollen, so kann dagegen keine Einsprache erhoben werden. In dem Reiter können wir aber weder Silvanus, noch Diana er-

kennen. Es bleibt nichts anderes übrig, als das zu sagen, dass der Veteran den allgemein benützten, von ihm nicht einmal verstandenen Typus so abänderte, das er ausdrücklich *auch* sich selbst als Opfernden darstellen liess.

Der auf unserer Fig. 9. vor dem Reiter stehenden Frauengestalt könnten wir per absolutum zumuten, dass die Hygieia sei. Wenn wir nur dieses eine solche Denkmal kennen würden, müssten wir uns auch damit zufrieden geben, dass der Reiter Asklepios Saldobussenos sei; es fehlt ja nicht einmal die Schlange aus der Gesellschaft. Wir wissen aber, dass zwischen der Abbildung und Inschrift nicht dies der Zusammenhang ist. Wir müssen zurückgehen auf die Grabdenkmalvorbilder, wo der Altar und die Schlange ebenfalls am Platze sind, so sehr, dass der Zusammenhang mit Asklepios hier entspringt. Das der Reiter nicht Asklepios ist, zeigt klar das auf unserem 11-ten Bilde dargestellte, in die *dritte Gruppe* gehörende Denkmal, auf welchem wir neben dem Altar Asklepios und Hygieia sehen.

Auf unserem 10-ten Bilde ist eine Gestalt vor dem Reiter, die andere hinter ihm. Beide sind häufige Nebengestalten auf klassisch-griechischen Grabdenkmälern.

In die Welt der Mysterien führt uns das auf unserem 13-ten Bilde sichtbare Denkmal, welches, wenn es vielleicht kein Original ist, von einem solchen Manne stammt, welcher auf dem Gebiete der verwandten Denkmäler bewandert ist. Die phrygische Mütze des Reiters, die Widderlarve der vor ihm stehenden Gestalt, der ganze Habitus der hinter ihm befindlichen Gestalt, der Fisch und der Widderkopf, alle zeigen, dass die Darstellung mit den hellenistischen Mysterien in Verbindung steht.

Das in die *vierte Gruppe* gehörende Denkmal — Fig. 14. — schlägt aus der Serie und dennoch gehört es in dieselbe. Ihr Fundort ist Rom, von den in der Inschrift erwähnten zwei Gottheiten — Zeus Zberthurdos und Iambadules — ist Zeus unxweifelhaft dort. In der Inschrift ist er zuerst erwähnt; also ist er der Gegenstand der ersten Verehrung. Iambadules ist — nach Seure⁶⁾ — eine mit Dionysos identifizierte Gottheit. Diese Darstellung widerspricht nicht der Möglichkeit. Der Votivgeber heisst Dionysios. So kann, die auf dem Pferde sitzende Gestalt er selbst in der Gestalt der ihm den Namen gebenden Gottheit sein. Dies bezeugt, dass er auf gleiche Weise, wie die bisherigen Darstellungen, seine freie Hand vorwärts streckt. *Dem Geiste der Mysterien entspricht eine solche Ähnlichkeit des Mysten mit dem Erlöser.*

Wir sehen also in den letzten zwei Unterklassen der Denkmäler nichts anderes, als die Anwendung eines Typus der klassisch-griechischen Denkmäler als Votiven, welche mit geringeren oder grösseren Änderungen der verschiedensten Gottheiten dargebracht werden. In dem Reiter kann man — den letzten Fall ausgenommen — niemals, nicht einmal in figürlichem Sinne die geehrte Gottheit sehen, sondern den Darbringer des Gelübdes.

⁶⁾ Revue des Études grecques, XXV. (1913.) pag. 255. ff.

Dass wir es mit Votiven zu tun haben, ist zweifellos. Bei einem Teil beweist dies die Inschrift, beim Anderen die Fundumstände. Und die mit ihnen vollkommen identischen Teile von mit ihnen gleich alten oder älteren Grabdenkmälern beruhigen uns in der Hinsicht, dass wir auf dem rechten Weg sind, wenn wir den Ursprung in den klassisch-griechischen Grabdenkmälern suchen. Die mit Fig. 19—20. verbundenen Zitaten zeigen eine ganze Reihe dieser Grabdenkmäler.⁷⁾

In die **dritte (c) Unterklasse** (Fig. 15—18.) reihten wir nur vier Denkmäler und ein jedes ist zugleich eine Variation. Der Reiter steht auf einer niedergetretenen menschlichen Figur; ihm gegenüber ist eine Frauengestalt, in weitem Kleide, mit bedecktem Kopf. (Fig. 15. ist dies unsicher.) Am 16-sten Bild zeigt der Opfertisch, dass der Reiter zum Opfern kommt.⁸⁾ Denken wir in Verbindung mit diesem auf jene Darstellungen zurück, auf welchen in der vorgestreckten Rechten des Reiters Brot oder ein kleines Gefäss ist; dann nehmen wir die auf den letzten vier Bildern sichtbaren Gegenstände in Betracht und wir werden es nicht leugnen können, wie gross immer die Abweichung zwischen den zweierlei Denkmälern nicht nur in der Ausführung, sondern auch in Betracht des idealen Inhaltes sei, darin stimmen sie überein, dass der Reiter sowohl dort, als auch hier opfern kommt. Während aber dort, wenigstens auf den Darstellungen die Sache einfach und klar ist und den Synkretismus nur das repräsentiert, dass dasselbe Denkmal auch mehreren Gottheiten gewidmet wird, drücken hier die Attribute der verschiedenen Gottheiten den Synkretismus aus, während die Opferungsausrüstungen auf die Mysterien hinweisen.

Die Darstellungen ohne Inschrift bedeuten also nur für Analphabeten etwas Anderes, als die mit Inschrift. Auf letzteren ist aber auch das in der Darstellung, dass der Eingeweihte — der Myste — über seinen Feind, den Bösen, triumphiert. Der Geist ist also derselbe, wie das in Verbindung mit Fig. 2. angeführte Siegesbewusstsein. Und eben ihre Verbindung mit den Mysterien erklärt es, warum keine schwätzende Inschrift auf ihnen ist.

Diese leiten uns zu der Denkmalgruppe hinüber, auf welchen zwei Reiter vorkommen. Zu einer Zeit pfl egte man auch diese unter die Denkmäler der thrakischen Reiter zu rechnen. In neuerer Zeit schliesst sie Kazarow davon aus, da sie auf den sogenannten thrakischen Boden vereinzelt vorkommen. Wir befassen uns bei dieser Gelegenheit auch nicht mit ihnen, aber das ist sicher, dass wenn Kazarow recht hat, auch diese ebenso wenig thrakisch-nationale Reiter sind, wie die jetzt behandelten und viel mehr haben jene Recht welche sie für Varianten derselben religiösen Auffassung halten. Doch darüber sprechen wir ein andermal.

⁷⁾ *Conze*, Griech. Grabreliefs, Taf. I. Ath. Mitt. 1878. pag. 319., nr. 10., pag. 360. ff., nr. 93—122. *Kalinka*, Antike Denkmäler in Bulgarien, pag. 232., nr. 289—92. Fig. 90—93.

⁸⁾ Obzwar die beiden über einander gestellten Opfertische zeigen, dass der Steinmetz hier zwei Reiter hätte darstellen müssen, in welchem Falle das Denkmal aus unserer jetzigen Aufgabe fallen würde.

In die zweite (B) Klasse

der Denkmäler reihen wir jene, auf welchen der Reiter galoppiert oder im Galopp anhaltet. Bei unseren solchen Denkmälern verrät das Gesicht und die Kleidung des Reiters eine solche Ähnlichkeit mit manchem Stück der früheren Klasse, dass offenbar dieselbe oder eine sehr nahe verwandte Vorlage vor dem Erzeuger stand. Eine zweite nicht zu übergehende Tatsache ist, dass in dieser Klasse mehrere solche Denkmäler sind, welche die vollkommenste Ähnlichkeit zeigen ob sie in Siebenbürgen oder in Bulgarien aus Tageslicht kamen. Nach unserer Meinung wäre es ein Fehler, diesen Umstand auf sozusagen dogmatische Gründe zurückzuführen, da die offenkundige Erklärung jene ist, dass die Denkmäler gewerbmässig hergestellt und auf verschiedene Märkte versendet wurden. Aber es gibt wesentliche Züge, welche sie von den in der *a, b, c.* Unterklassen der vorigen Klasse angeführten unterscheiden. So hält z. B. der galoppierende Reiter immer eine Waffe in seiner erhebenen Rechten, ausgenommen vielleicht den auf dem Fig. 22. dargestellten, wo — nach Kazarow⁹⁾ — die erhabene Rechte des Reiters die Geste der *Benedictio Latina* zeigt, welche Behauptung auf dem mir zu Gebote stehenden Bilde nicht kontrolliert werden kann.

Die bei der ersten Klasse gesehenen drei Unterklassen behielten wir auch hier bei, weil in diesen, neben den bereits erwähnten allgemeinen Abweichungen wir die gleiche progressive Erweiterung sehen. Als *neue Unterklasse (b. 1.)* registrierten wir aber jene Denkmäler, auf welchen der Reiter mit dem erlegten Hasen zurückkehrt. Den innigen Zusammenhang mit den Anderen verrät die Tatsache, dass auf dem an die Spitze dieser Unterklasse gestelltem Stücke (Fig. 34.) der Reiter den Hasen ziemlich unnatürlich, ebenso in seiner erhobenen Rechten hält, wie auf den vorherigen Denkmälern den Speer. Es ist bestimmt, dass auf den in die B-Klasse gereihten Denkmälern der Reiter einen jägerischen oder kriegerischen Charakter hat, und die Verfolgung oder der Kampf ist, er sei eine derzeitige oder als eine bereits vergangene Tätigkeit dargestellt, ein gemeinsamer Zug sämtlicher. So, dass wenn wir bei der Klassifizierung der Denkmäler nicht gezwungen gewesen wären die formellen Gesichtspunkte zu bevorzugen, wir diese in die A) (erste) Klasse hatten reihen müssen.

Die Vorbilder der *a—b) Unterklassen* (Fig. 21—33. und die im Zusammenhang mit ihnen angeführten) finden wir unter den klassisch-griechischen Grabendenkmälern. Wir können das bekannte Dexilossche und das beim Conze publizierte Grabdenkmal der Villa Albini anführen.¹⁰⁾ Das attische Grabdenkmal des Artemidoros hingegen, stellt den jagenden Jung-

⁹⁾ Pauly—Wissowa, Realencycl. Suppl. III. 1139. Meine Folgerungen beeinflusst diese Annahme überhaupt nicht, so kann ich sie also zur Kenntniss nehmen.

¹⁰⁾ Attische Grabreliefs, Taf. CCXLVII. nr. 1153.

ling, wenn auch zu Fusse, doch in ebensolchen Umgebung dar, wie unsere Denkmäler den Reiter.¹¹⁾ Aber das, dass in der Epoche unserer Denkmäler, also im römischen Zeitalter eine innige Verbindung zwischen diesen Denkmälern und dem Grabe ist, beweist sowohl das auf unserem 42-sten Bilde dargestellte Grabdenkmal aus Konstantinopel, als auch eine ganze Reihe — hauptsächlich militärischer — Denkmäler.¹²⁾

Weitere Analogien suchend, kommen wir zu einer kleinen Terrakotte des Berliner Museums (nr. 9685.), welche wir auf Fig. 43. reproduzieren. Sie stellt Horus dar zu Pferde, mit einer Lanze in der Rechten. Die Gottheit kommt im hellenistischen Zeitalter oft als Krieger vor.¹³⁾

Unsere mit einer Inschrift versehene Denkmäler zeigen es klar, das auch diese Votiven sind. Die erwähnten Gottheiten: ein gewisser Heros und Asklepios, mit den verschiedensten Beinamen, ausserden *Theos epekoos Aularchenos* (der Beiname Aularchenos kommt auch mit Heros vor), Agathe Tyche, etc. Einmal kommt *Heros Saldokelenos* vor; es wäre unrichtig aus diesen Beinamen die Folgerung zu ziehen, das er mit Asklepios identisch sei, den Sie oft mit diesem Beinamen nennen.

Die Unterklasse b. 1., auf welcher der Reiter von der Jagd heimkehrt, kommt auf Grabdenkmälern selten vor, wenigstens nicht in so bestimmten Analogien. Aber diese Denkmäler gehören trotzdem in diese Serie. Dafür sprechen zwei andere Denkmäler. Das eine ist das bereits erwähnte Artemidoros-Grabdenkmal, auf welchem in der vom Baum hängenden Tasche die zwei Hasen sind, das andere ist ein Grabdenkmal aus Tanagra (IV. Jahrhdt. v. Chr.) dessen Beschreibung:¹⁴⁾

„In der Mitte ein Jüngling auf galoppierenden Pferde nach links. Er trägt einen Panzer und darunter einen Chiton, nach hinten wehende Chlamys und einen Petasus im Nacken; an den Füßen Sandalen. Die r. Hand ist über den Kopf des Pferdes erhoben, mit den Rücken nach oben. Vor ihm l. steht ein Mädchen 3/4 e. pr., ihm zugewandt, mit r. Standbein, das linke vorgesetzt. Sie ist bekleidet mit langen Chiton mit Überfall: die Linke, in Brusthöhe, hält eine Schale, die gesenkte Rechte eine Kanne. — R. folgt dem Reiter ein Sklave der sich mit der linken Hand am Schwanz des Pferdes festhält. Bekleidet ist er mit Chiton und Chlamys und trägt auf der r. Schulter einen oben etwas gekrümmten Stab, an welchen ein toter Hase hängt“.

In dieser Unterklasse ist aber ein solches Stück, welche sich infolge seiner Inschrift in der Bedeutung über anderen erhebt. Dies ist das auf Fig. 35. angeführte Denkmal, auf welchem die Widmung: *Κοιτίω θεῷ*

¹¹⁾ Ebenda, Taf. CCCCXLIX, nr. 2052.

¹²⁾ *Kalinka*, a. a. O. pag. 236., nr. 286, Fig. 88.; pag. 232. nr. 288. Fig. 89. — *Bull. Soc. Arch.* 1911. (II.) pag. 279., Fig. 13.; 1912. (III.) pag. 3. nr. 1. — *Dobruszki*, *Archeologicesky Izvestija na Narodnaia Muzei*, Sophia, 1907. pag. 126. Fig. 103.; pag. 136. Fig. 111. — *Archaeologiai Értesítő*, 1902. (XXII.) pag. 29., Fig. 7.; *Lehner*, *Das Provinzialmuseum Bonn*. I. (1905.) Taf. VII. nr. 1—4. etc.

¹³⁾ *Erman*, *Aegyptische Religion*, 2. Ausg. pag. 181., 236., 249.

¹⁴⁾ *Ath. Mitt.* 1878. pag. 380. nr. 143.

ἐπιπ(π)ίω = ἐριπίω vorkommt.¹⁵⁾ Dies ist auch der einzige alte Beleg, welcher mit der modernen Benennung „Reiter“ übereinstimmt. Trotzdem wäre es ein Irrtum zu sagen, dass also diese Denkmäler eine Gottheit darstellen, welcher Haupteigenthum das Reiten ist. Da der Widmer des Denkmals Claudius Maximus beneficiarius ist, ist eher die Gedankenfolge begründet: Die Reitersoldaten hatten eine Gottheit, welche sie ausschliesslich für die ihrige hielten. Eine reine Vorstellung von ihm hatten sie nicht, weil sich sonst die Inschrift schwerlich auf eben diesem Denkmal befände, welches von der Jagd kommenden Jüngling darstellt. Die Inschrift ist also ein neuerer Beweis dafür, dass in der Entstehungszeit der Denkmäler auf dem Gebiete der religiösen Vorstellungen eine grosse Unsicherheit herrschte. Die Gläubigen möchten gerne ja näher zu Gott gelangen, aber sie kennen die Wege nicht, weswegen sie dieselbe um so eifriger suchen.

Dieses Suchen führt zu den orientalischen Mysterien und zum Synkretismus, in dessen Zeichen die in die **Unterklasse c)** (Fig. 38—41.) gereihten Denkmäler stehen. Inschrift ist keine darauf, was vielleicht ein gefälliger Umstand ist, aber auch eine wissentliche Folge dessen sein kann, dass der Widmer seine Gottheit nicht nennen konnte oder wollte, weil es nicht erlaubt war. In dieser Unterklasse zeigt die Darstellung selbst eine grössere Mannigfaltigkeit, als bei den vorigen. Das auf dem 38-ten Bilde dargestellte Stück hält zwar im grossen-ganzen den Charakter der a—b. Unterklassen bei, aber nur in den grossen Zügen und in Äusserlichkeiten. Die phrygische Mütze weist auf seine orientalische Abstammung hin; anstatt des Hundes zerreist ein Löwe das Opfer; der Löwe ist bekannterweise das Tier der orientalischen mystischen Religionen. Zeugen der Szene sind auch die Gottheiten der Sonne und des Mondes. Das auf Fig. 40. dargestellte Denkmal zeigt im wesentlichen keine grossen Abweichungen vom vorigen. Denn der im Mittelpunkte des oberen Feldes sichtbare Gegenstand, zu welchem die Schlange ihr Haupt erheben, sei entweder ein Gefäss, oder — wie Hampel meint¹⁶⁾ — ein Ei, soviel ist sicher, dass es mit dem Glauben an ein überirdisches Leben in Verbindung steht, welches die Gottheiten der Sonne und des Mondes dem Reiter sichern, der seinen grössten Feind, den Bösen besiegte. Sich über diesen Sieg freuend, empfangen ihn seine gläubigen Brüder. Im unteren Streifen sind die einzelnen Phasen der Opferung sichtbar, als natürliche Folgen des Sieges.

Pünktlich dasselbe ist die Bedeutung des auf dem 41-ten Bilde dargestellten Stückes, obgleich diese neben den anderen äusserlich fremd wirkt. Wir finden darauf synkretistische (Sonne, Mond, Sterne, Widder-

¹⁵⁾ Die Lesung ist zweifellos, weshalb Weinreichs Annahme, dass ἐπιπ(π)ίω zu lesen ist, — wegfällt. Cf. Ath. Mitt. XXXVII. 21.)

¹⁶⁾ Wir halten die Annahme Hampels für zu Kühn, weil dies nach unserer Meinung unbedingt ein Gefäss ist. Auf lakonischen Denkmälern ist die Amphora, oft auch mit Schlangen, das Symbol der Dioskuren. Cf. Pauly—Wissowa, Realencycl. V. 1108.

kopf) und mystische (Larve, Ziste, Opfergeräte etc.) Elemente. Auch der Reiter begnügt sich nicht mit der phrygischen Mütze, sondern er benützt als Waffe jene Doppelaxt, welche in dieser Epoche das Attribut des Hauptgottes von Doliche war, dessen Ursprung aber in der Kretischer Labrys zu suchen ist.

*

Unter unseren Denkmälern ist kaum pünktlich datierbares Stück. Das eine, dem Heros Propylaios geweihte stammt aus dem Jahre 149. n. Chr.¹⁷⁾ Es ist aber kein Zweifel darüber, dass alle aus dem ersten drei Jahrhunderten der römischen Kaiserzeit stammen, also aus jenem Zeitalter, in welchem die westlichen Völkermassen die bisher als grösste bekannte geistige Umgestaltung durchmachten. Die Macht und der Wohlstand wurden in diesem Zeitalter nicht den würdigsten, sondern den egoistischsten, gewalttätigsten oder wenigstens den glücklichsten Menschen zu teil. Als Folge desselben verbreitet sich unter den im Wohlstande lebenden religiöse Gleichgültigkeit oder ausgesprochener Atheismus; bei der elenden, leidenden Menschheit das verzweifelte Suchen jenes Erlösers (*θεός σωτήρ*), welcher den unglücklichen Geschöpfen dieses Lebens wenigstens die Seligkeit des Jenseits zusicherte. Diese Erlösung bieten die vielen hellenistischen orientalischen Religionen durch das Verkünden der Lehre von der Unsterblichkeit der Seele an, deren Bedingung die Reinigung von der Sünde, deren Mittel die Vereinigung mit dem Erlöser ist, was in der Mysterien geschieht. Der Gläubige muss das Leben und den Tod der im Mysterien geehrten Gottheit mit der heiligen Versicherung durchleben, dass er der Erlösung teilhaftig wird, wenn er es den Vorschriften gemäss vollzieht.

Die geistige Tätigkeit der Mengen erschöpft sich in dieser Epoche im Suchen des wirklichen Erlösers und der zu Ihm führenden Wege und Weisen. Ihn sucht der Gelehrte mit seinen philosophischen und metaphysischen Spekulationen; der weniger Gebildete mit der Vermengung der Elemente hellenistischer Geistesströmungen, mit dem Synkretismus, der sich aus sämtlichen Phasen der religionsgeschichtlichen Entwicklung nährt; dem gänzlich Ungebildeten kommen die Anhängsel der orientalischen Religionen zu Gute: das Vertrauen in die guten Geister (Engel), resp. die Furcht von den Bösen (Daimones, Satan). Die Mystik der orientalischen Religionen, vermengt mit einer guten Dosis Aberglauben, beeinflussen natürlich die uralten Mythen, welche sie einweilen nicht gänzlich zu verleugnen wagen. Das Ergebnis der Beeinflussung ist, dass mit der Zeit nur die Äusserlichkeiten derselben bleiben: eher nur Umrisse. Auch deren Bedeutung ändert sich mit der Zeit. Besonders unter dem Mittelstande und unter den niedrigsten gesellschaftlichen Ständen greifen

¹⁷⁾ Ath. Mitt. XXXVII. (1913.) pag. 62. Ich vermute, dass es noch ein datiertes — vielleicht aus dem III. Jahrhundert stammendes — Denkmal gibt, doch ich finde es unter meinen Notizen nicht.

die mit einander vermengten Lehren der Religionen Persiens, Egyptens, Judaeas, Syriens, Kleinasiens und Griechenlands um sich. Bei einzelnen Individuen oder auf gewissen Territorien wurzelt sich je eine andere Variation stärker ein, vielleicht nur auf eine kürzere Frist; so entstehen die einzelnen Dialekten des allgemeinen Suchens. *Einen solchen Dialekt vertreten unsere Denkmäler.*

Doch auch dieser Dialekt ist nicht einheitlich, sondern er zeigt eben deswegen viele Nuancen, weil jedermann individuell das Mysterium des Todes der Sünde und der Auferstehung als ein neuer Mensch, mit seinem Erlöser durchlebt. Die Serie unserer besprochenen Denkmäler teilt sich auch in zwei Haupttypen und mehrere kleinere Unterklassen und Gruppen.

Wenn jemand unsere Denkmäler mit einer solchen Beschränkung, als für ein gewisses Territorium besonders charakteristische, oder gar für thrakische benennen will, dagegen erhöhen wir geringere Einsprache, obzwar wir auch betonen müssten, dass wir sie nicht nach der nationalen, sondern nach der ausgedehnteren, territorialen Bestimmung: *nordbalkanische* benennen würden.

Auf die Suche nach Erlösung zurückkehrend, ist diese nichts anderes, als ein ununterbrochener Kampf gegen das Vergehen und gegen den bösen Geist, der dies verschuldet. Dasselbe was sich im persischen Dualismus und in der ägyptischen Religion im siegreichen Kampfe des Horus und anderer Götter gegen die Feinde des Ré offenbart. Doch es ist schon im Glauben der Griechen an die jenseitige Welt verborgen, in den Lehren von den Kämpfen der Olympier mit denen aus der Unterwelt und in sämtlichen religiösen Lehren Vorderasiens. Diesen siegreichen Kampf sehen wir in dem Ringen mit Tieren, welche die Unterwelt versinnbildlichen; in welchen die Tiere der einzelnen Erlösung-Gottheiten dem Reiter zu Hilfe kommen; sehr gut ist es versinnbildlicht wo der Reiter auf das Grab tritt (Fig. 2.), aber noch besser dort, wo er seinen Feind, wahrscheinlich sein altes, abgelegtes, schlechtes Ich zertritt (Fig. 15—18.; 38—41.). Diese Abbildungen sehend, fallen uns die Worte der ägyptischen Hymne ein: „Ré siegt über Anophis, welcher auf sein Antlitz fällt“.¹⁸⁾ Der gereinigte, neugeborene Gläubige (der Reiter) eilt in den Kreis seiner Glaubengenossen um mit ihnen zu opfern. Dies drückt die in die erste Klasse unserer Denkmäler gereichte Serie aus, während auf den in die zweite Klasse gereichten die liebevolle Aufnahme viel betonter ist: auf beiden sind dort, wo ausser dem Reiter noch mehrere Gestalten sind, auch auf mysterische Liebensmahle etc. deutende Geschirre und auch andere Darstellungen.

Den Erlöser nennen sie mit verschiedenen Namen; aber, dass sie immer dasselbe darunter verstehen, beweisen schriftliche Berichte. Der römische Bischof Hippolytus der Heilige († 235. n. Chr.) bewahrte eine

¹⁸⁾ Roeder, Urkunden zur ägyptischen Religion, pag. 82. ff.

heidnische Hymne, welche unter anderen folgendes enthält: „ . . . Rheas Bote, oh Attis! Dich nennen die Syrer Adonis; das Volk Aegyptens König Osiris; das göttliche Horn Men's die Weisheit der Griechen; Samothrake Adamas, ein andermal „den Toten“, ferner Gott, Ziegenhirt oder Attis!“

Dieses Zitat beweist mehrere Tatsachen. Erstens, dass der mit verschiedenen Namen benannte Erlöser seiner Substanz nach überall derselbe ist. Es ist nur das Ergebniss eines gewissen Konservativismus, dass jedes Territorium ihn in erster Linie in seiner alten Lokalgottheit sucht. Die zweite Tatsache ist in organischen Zusammenhänge mit dieser und besteht darin, dass der Erlöser nicht selbst das höchste Wesen, welches die ewige Seeligkeit gibt, sondern nur ein Vermittler ist; derjenige, welchen die Griechen „heros“, die Christen den „Heiligen“ nannten. So ist die auf unseren Denkmälern allein oder im Vereine mit Beifügungen örtlicher Bedeutung vorkommende Benennung „Heros“ zu verstehen.

Aber diese Tatsache erklärt auch jene Fälle, in welchen die Gottheiten dem Namen nach benannt sind. Jene waren ursprünglich lauter lokale Gottheiten, nach griechischen Auffassung „Heros“ und wurden nur später im Range gehoben. Überhaupt die heilenden und andere Wunder wirkende Heroen erheben sich — auf orientalischen Einfluss — in die Reihe der Grossen Gottheiten. Da ja die Tatsache der Erlösung nichts anderes ist, als das Genesen von einer grossen Krankheit, das Auferstehen von den Toten, also eine wunderbare Begabtheit, welche der mit wunderbaren Fähigkeiten versehene Apollon, der heilende Asklepios, die aus Gefahren rettenden Dioskuren u. s. w. verursachen.

Endlich ist schon hier der Keim der nach kurzer Frist allgemein gewordene *Anbetung eines Gottes*. Dieser Keim besteht darin, dass jede einzelne Gottheit für den an ihn Glaubenden im Besitze der ganzen göttlichen Allmacht ist: summus deus, θεός μέγας.

Die Tendenz der Rangerhöhung besteht auf dem ganzen Gebiete der hellenistischen Kultur, aber sie erhob sich nicht überall auf die gleiche Stufe. An vielen Orten verschmielt der Erlöser ganz der mit Grossen Gottheit, während er anderorts wenigstens dem Namen nach nur „Heros“ bleibt.

Das vom Hl. Hippolytus genommene Zitat beweist auch, dass an den meisten Orten örtliche Gottheiten zum Erlöser wurden. Diese Gottheiten waren ursprünglich zumeist chthonische Götter. Aber nicht in dem Sinne, als ob sie ausschliesslich unterirdische gewesen wären. Heute wissen wir ja bereits, dass „chthonisch“ nicht ausschliesslich „unterirdisch“ bedeutet, sondern, dass auch teilweise die in der Luft herumfliegenden und sich im Winde bewegenden Geister in diese Kategorie gehören; sie haben auch dieselben Eigenschaften wie die Heroen.¹⁹⁾

¹⁹⁾ Sam Wide: Archiv f. Religionswissenschaft, 1907. (X.), pag. 257. ff.

Es ist also nichts überraschendes darin, dass in der Zeit, als eben in Verbindung mit dem Glauben an die Unsterblichkeit der Seele die Verehrung der Lokalgöttheiten in den Vordergrund tritt und wir auf ihnen geweihten Gelübden jene Darstellungen finden, welche ursprünglich auf griechischen Grabdenkmälern heimisch waren, da ja die heroisierten Toten im Grunde genommen auch dort den Glauben an das jenseitige Leben ausdrücken. Dieses Übernehmen wird noch dadurch befördert, dass die künstlerische Vena jener Epoche gänzlich versiegt; Neues konnte sie nichts schaffen, sie variiert nur das Vorhandene. Dies ist die logische Folge jener Überzeugung, dass diese Welt nichts wert sei, dass jede Glückseligkeit auf der jenseitigen Welt ist: Also auf dieser Welt gibt es keine Schönheit, sondern alles ist nur Nichtigkeit. Bei einer solchen Auffassung verkümmert natürlich jede Kunst und die praktische Kunst wird zur Beute der schablonmässig arbeitenden Handwerken.

Zum Übernehmen der Reitergestalt der Grabdenkmäler verlockte auch das, dass die Darstellung der Götter auf Tieren in dieser Epoche allgemein ist. Wir sehen Horus zu Pferde, noch öfter auf einem Krokodile; Mithras auf einem Stiere; Epona und die Dioskuren zu Pferde, Artemis (Bendīs) auf einem Hirsch; Kybele steht oder sitzt auf einem Löwen; auf einem Stiere steht Juppiter Dolichenus; auf einem Widder galoppiert die hinduische Agni und auf den Romulus und Remus säugenden Wolf steht Pallas Athenai.²⁰⁾ Unseren Erlöser sehen wir auch auf dem Rücken der Eselin und zwar so, dass Ihm Jünglinge mit Palmenzweigen entgegenkommen, ähnlich jener Szene, als auf unseren Denkmälern Männer und Weiber den Reiter mit Begrüssungsgebärden, eventuel mit Patera und Oinochoë empfangen.²¹⁾

Von einer Denkmalgruppe behaupteten wir, dass der Reiter den Weiher des Votivs selbst darstellt. Diesem scheint das eben angeführte zu widersprechen, weil auf den Grabdenkmälern der Reiter der heroisierte Tote ist; also auch auf diesen wäre der Heros der dargestellte. Aber die Grundidee der Erlösungsreligionen ist jene, dass der Gläubige sich mit seinem Erlöser vereinigt, er wird nicht nur ähnlich, sondern er wird auch körperlich eins mit ihm.²²⁾

In den Einzelheiten der Darstellungen äussern sich die verschiedensten Einflüsse. Und zwar die derjenigen Religionen, welche wenn sie wirken, ihre ursprüngliche Form bereits verloren haben in dem für die hellenistische Epoche charakteristischen Gemische. Deswegen ist das Erklären, wer die Nebenfiguren sind, — teilweise überflüssig, teilweise zwecklos. Überflüssig bei denen, wo es offenkundig ist, dass sie

²⁰⁾ Mendel, Gustaw: Musées Imp. Ottomans. Catalogue des sculptures, II. pag. 314.

²¹⁾ Kön. Museen zu Berlin, Beschreibung der Bildwerke der christ. Epochen. III. 1. nr. 825. Auf der Rückseite des Denkmals ist ein sich auf Schlangenart zusammenrollendes Drachenartiges Tier und eine jugendliche Gestalt.

²²⁾ Cumont, Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum, Pag. 79. ff.

ohne jede andere Verbindung, bloss als synkretistischer Stoff auf das Denkmal kamen. Zwecklos, weil die überwiegende Mehrzahl nicht auf individuelle Bestellung hergestellt wurde und der Votivgeber auf die Einzelheiten der Marktware keinen besonderen Einfluss ausübte. Bei solchen Waren kopierte man mehr-weniger treu einige Urmodelle, und man gab höchstens darauf acht, dass neben dem Hauptmotiv ein möglichst vielerlei Ansprüche befriedigender, mannigfaltiger Vorrat vorhanden sei. Bei solchen Waren ist es unmöglich, sämtliche Einzelheiten der Darstellung auf einen gegebenen Fall bezogen, zu erklären. Selbst wenn wir zu irgend einer Erklärung kommen, kann diese nicht zufriedenstellend sein. Ähnlich ist unsere Lage den auf den Denkmälern sichtbaren anderen Darstellungen gegenüber. Die Opfergefässe und die sich auf die Liebesmahle beziehenden Einzelheiten, sind bei allen Erlösungsreligionen mehr oder weniger gleich.

Die von den Grabdenkmälern übernommenen Nebengestalten nehmen mit zweifachem Recht Platz auf unseren Denkmälern. Erstens: als Vertreter der geschwisterlichen Gemeinsamkeit. Zweitens: als Beweise jenes häufigen Symptoms, dass der Weiher des Votives auf diesen Gegenständen nicht nur sich selbst, sondern auch seinen Angehörigen darzustellen pflegte.²³⁾

Die Verbreitung der Denkmäler prüfend finden wir, dass die meisten derselben aus dem Gebiete des römischen Moesiens sind. Sie kommen aber auch zahlreich in Thracien, Dacien, Südrussland, ferner in Pannonien und auf griechischen Boden sowohl Europas, wie auch Kleinasien vor, auf letzteren Gebieten aber nur vereinzelt.

Alles zusammenfassend, müssen wir die Erklärung unserer Denkmäler im Gebiete der Erlösungsreligionen suchen. Sie sind keine Vertreter irgend einer Nationalreligion, sondern sie vertreten eine mehrere Nuancen enthaltende Variante des in ihrer Epoche allgemeinen Erlösersuchens. Der Grundtypus ist auf klassisch-griechischen Grabdenkmälern zu finden. Und als wir alldies bestimmen, fällt uns Cicero ein: „... quibus explicatis ad rationemque revocatis, rerum magis natura, quam deorum cognoscitur“.

Ein Beweis dessen, dass wir in guter Richtung suchen, ist auch der, dass es auch christliche Analogien unserer Denkmäler gibt, natürlich aus späteren Jahrhunderten. So kennen wir aus dem VI—VII. Jahrhundert ein christliches Relief, auf welchem ein berittener junger Heiliger im Gewande unseres Reiters, nach der rechten Seite sprengt; unter dem Pferde liegt eine — weibliche — Gestalt (daimon) auf dem Rücken, welche der Reiter mit einer kreuzgeschmückten Lanze durchsticht.²⁴⁾ Auf einem ähnlichen, aber aus dem VII—VIII. Jahrhunderte stammenden Denkmale, vertreten zwei Schlange den zu erstehenden Daimon.²⁵⁾ *Dies beweist, dass die christ-*

²³⁾ Blinkenberg, *Archaeologische Studien*, pag. 52.

²⁴⁾ Beschreibung altchristl. Bildwerke, III. 1. nr. 828.

²⁵⁾ Ebenda, nr. 829.

liche Sankt-Georgsdarstellung in organischer Verbindung mit einer Gruppe unserer Denkmäler steht. Ihr Sinn ist derselbe, wie der der zitierten Horus-Darstellungen: der siegreiche Kampf mit dem Vergänglichkeit verursachendem Bösen. Wenn wir jetzt in Betracht ziehen, dass Sankt Georg aus Kleinasien war, gaben wir auch die Erklärung der Triebfeder der Übernahme.

Es ist natürlich, dass der von den griechischen Grabdenkmälern bis zu Sankt Georg führende, beinahe tausendjährige Weg verschiedenen fremden Einflüssen ausgesetzt war. Die Folgen derselben sind die in den Einzelheiten der Darstellung und die in der Bedeutung eingetretenen Änderungen. Doch es bekam nirgends einen speziell nationalen Charakter, weder in der Bedeutung, noch in den Äusserlichkeiten. Die auf ihm Haften gebliebene Benennung trakischer Nationalheros (Reiter, u. s. w.) gebührt ihm nicht.

Uns würde auch das nicht überraschen, wenn einmal jemand beweisen würde, dass ebenso wie die Darstellung des Totenmahles aus dem Lande des Nils mit Vermittlung Syriens auf die griechischen Denkmäler gerieten,²⁶⁾ die Wurzeln unserer jetzt besprochenen Denkmäler auch dorthin zurückreichen. Es ist ja bestimmt, dass in der Umgestaltung des Typus zu Sankt Georg die Idee der kriegerischen Horus eine bestimmende Rolle hat, sowie auch darin dass er auf die Grabdenkmäler der Soldaten geriet.

Der thrakische Reiter wurde also einerseits zu Sankt Georg; andererseits kam er aber als wanderndes Ziermotiv auch unter die Verzierungsmotive des Zeitalters der Völkerwanderung, und als solches finden wir ihn unter anderen auf der Scheiben-Fibel des Grabfeldes von Fenék.²⁷⁾ Eine Sassanidische Schale zeigt uns auch dieses Motiv. (Fig. 44.)

(Szeged, 31. Dec. 1925.)

Dr. Á. Buday.

²⁶⁾ Erman, a. a. o. pag. 216.

²⁷⁾ Hampel, Die Denkmäler des älteren Mittelalters in Ungarn. Taf. LXXXV. und Pulszky, Magyarország archaeológiája (Archaeologie Ungarns, II. B. Taf. CXXIV. 2a.

JELENTÉS

A MAGYARCSANÁD-BÖKÉNYI PRÓBAÁSATÁSOKRÓL.

Dr. Eperjessy Kálmán, a makói főgimnázium tanára 1925. húsvét ünnepe előtt két érmet hozott be az intézetbe meghatározás végett. A két érmet hátlapjával összeragadva sírból került elő, amelyet a Maros áradása a bökényi partokból mosott ki. Az egyik érmet első rátekintésre negyedik századbéli római, a másik pedig byzánci érmetnek látszott. Kopottsága és hátlapjának ismerete nélkül pontosan meghatározni nem lehetett. Eperjessy elbeszélte, hogy a Maros minden áradása alkalmával nagy területeket szakít el a partból s minden alkalommal más-más képet mutat a visszamaradó terület. A bökénypusztai halomtól kezdve kb $1\frac{1}{2}$ —2 km. távolságban, lakó és pernyegödrök, kemencék és tűzhelyek nyomai látszanak, melyekből csont- és cseréptöredékek, állati csontok és égett rögök kerülnek elő. A part egyes helyeiből emberi csontváz maradványai kerültek elő, egyik-másik mellett paszta gyöngyszemek, edénykék, karperecek is voltak. Eperjessy elbeszélése alapján elhatároztuk, hogy dr. Buday Árpád intézeti igazgató vezetésével megtekintjük a lelőhelyet s amennyiben tapasztalataink arról győznének meg, hogy a területen rendszeres ásatást folytatni érdemes, az intézet első ásatását Bökényben fogatosítjuk.

1925. április 19.-én, vasárnap, Eperjessy dr. és Novák József dr. pü. fogalmazó, a telep felfedezője társaságában Bökénybe mentünk. A Maros alacsony vízállása megengedte, hogy a hosszú partvonalat halászcsonakból végigtekintsük. A bökényi halom irányában szálltunk csónakba s a legelső nyomtól a legutolsóig végigjártuk az egész területet. (1 kép.) Kiindulási pontunktól a telep végéig mindenütt megtaláltuk azokat a településsel összefüggő tárgyakat és jelenségeket, melyeket Eperjessy dr. elbeszéléséből és a városi múzeum kintjárt szakembereinek leírásából ismertünk. Alig szálltunk csónakba, máris egy égető kemencének romjait találtuk meg, melynek azonban már csak az északi vége volt épségben, többi részét — talán a benne maradt edényekkel együtt, elvitte a Maros. A kemence méreteinek felvétele a part meredeksége miatt lehetetlen volt, de feleslegesnek is látszott, mert valóban kis töredékkal volt dolgunk. Fényképezését azonban nem mulasztottuk el. (2. kép.) Végigjárva az egész hosszú

partot, az egész telep valósággal szelvényyszerű feltárásban állt előttünk, ahol a sárga földrétegbe tarka összevisszaságban nyomult be a sárgával kevert fekete, vagy tiszta fekete föld. Ez a mélyre lemenő kevert, bolygatott anyag erős kimosásokat mutatott, ami természetes is, mert a tömör lerakódású anyag kimosása nehezebb lévén, a Maros a könnyebben elvihető részeket vájta ki. Élesen vágódott ki a különböző rendeltetésű gödrök egyenesen lenyúló, hosszan, laposan elterülő kontúrja, a tűzhelyek égett rögeivel s a rajta lévő hulladékokkal együtt. A lakó gödörnek látszó mélyen lenyúló helyek fekete földje helyel-közzel a Maros kb. 3·5 m. mélységben lévő vize alá is lenyúlt. A szemétgödrök, pernyegödrök és

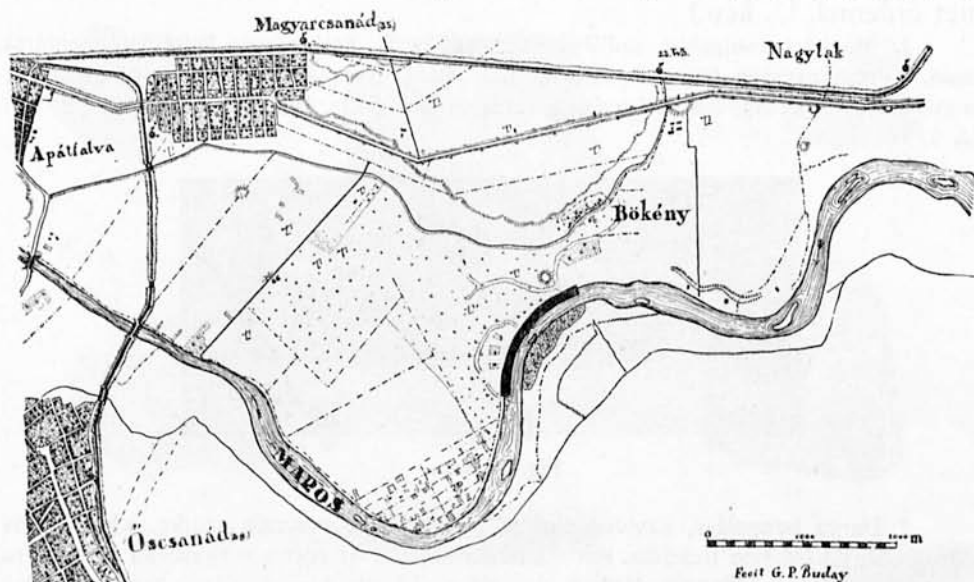

Fig. 1. kép.

tűzhelyek fekvése magasság szempontjából igen változatos képet mutatott.

A Maros közepén elterülő sziget irányában az eddigi kép hirtelen megváltozott. A széles gödrök elmaradtak s helyettük keskenyebb végeikkel kifelé álló 80—100 cm. szélességű sírgödrök éles vonalai látszottak. A part oldalából, a Maros folyásával derékszöget alkotó, csontváztröredékek állottak ki. A sekélyebb vízből kiálló part perem mélyén, szétszórt emberi csontok feküdtek. Kétségtelen bizonyítékai annak, hogy a telep temetője előtt járunk. A kivetett csontok mellett edénytöredékek kisebb-nagyobb darabjai feküdtek. (Az épen maradt dolgokat Eperjessy és Novák dr.-ok összeszedték s a makói gimnázium történelmi szertárában helyezték el. Ismertetésük megjelent a gimnázium 1924—25. évi Értesítőjében.) A mint-

egy 150—200 méter hosszúságban elnyúló sírhelyek bevégeződése után újra az előbb látott kép ismétlődik, de itt már a parton inkább a tűzhelyek dominálnak, gödröket csak itt-ott lehet látni. Aztán az erősen tarka rétegeződésű part egyszínűvé válik s a telepnek minden nyoma eltűnik, mielőtt a Maros kanyarulat a szakadékos partot a túloldalra nem vitte. Innen kezdve már a Magyarcsanak felőli oldal a homokos.

Természetes, hogy minden tárgyat, ami kezünk ügyébe került, gondosan félretettünk. A legdurvább cserepektől a La-Tène cserepekig sokféle változat, különböző fonatú és iszapolású cserép töredéke került elő. Díszített és díszítés nélküli vegyesen. Néhány darab különösebb figyelmet érdemel. (3. kép.)

1. Mindjárt csolnakba szállásunkkor az egyik halász egy kettétört csontárat talált. Törése egészen friss. Csiszolása igen finom. Hosszúsága 7.1 cm.; megmunkált hegye 4.5 cm.; legnagyobb szélessége a törés előtt 1.55 cm. Hulladékgödörből került elő. (3. 12.)

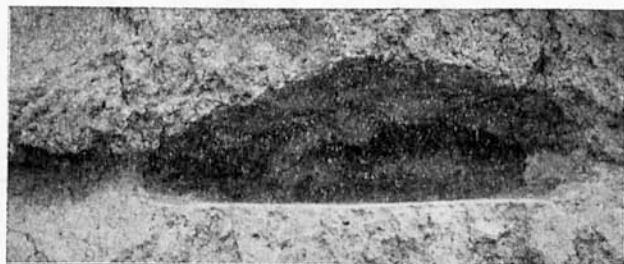

Fig. 2. kép.

2. Durva iszapolású, kavicsszemekkel kevert, felső peremén szürke, lejjebb vörös tónusú edény felső rész töredéke. Korong nélkül készült. Az edény szájrészétől 3.05 cm.-re az oldalból 1 cm.-re kiemelkedő 1.25 cm. széles, 2.2 cm. hosszú bütyök fül van. Külső kidolgozása elnagyolt. (3. 9.)

3. Durva iszapolású, szemcsés anyagból korong nélkül készült díszített edény-töredék. Külső része szürke, belseje vörös színű. A töredéken látszik, hogy az egész edényen körül futólag 1 cm.-es perem volt, amelynek kiemelkedését átlag 1.3 cm.-enként vertikális irányba haladó ujbenyomás szakította meg. Falvastagsága 0.95 cm. (3. 7.)

4. Finom iszapolású, szürke tónusú szalagfültöredék. Szélessége 2.4 cm. A fül nem kerekén haladt, hanem derékszögben tört meg. A megtörésnél a közép bemélyed, a két szél kicsúcsosodik. Egyik szárának közepén bordázat fut az oldalakkal párhuzamos irányban. (3. 5—5/a.)

5. Finom iszapolású táltöredék. Tónusa szürke. Korong nélkül készült. Fenék átmérője 3.4 cm. Szája 7.8 cm. Magassága: 3.35 cm. Falvastagsága: 0.65 cm. (3. 13.)

6. Durván iszapolt, durva kavicsokkal kevert anyagból készült sötétszürke edény-töredék. Falvastagsága 7.5 cm. Fenék átmérője 6.9. Legnagyobb szélessége a felső törésnél 13.5 cm. Korong nélkül készült. (3. 15.)

A sír közelében, ahol az összeragadt pénzeket találták, másik sírnak szétszórt maradványai feküdtek, melyben, meg nem figyelt helyen, gyöngyök kerültek elő. A sekély vízben, pontosan a sír alatt két gyöngyszemet találtunk. Az egyik:

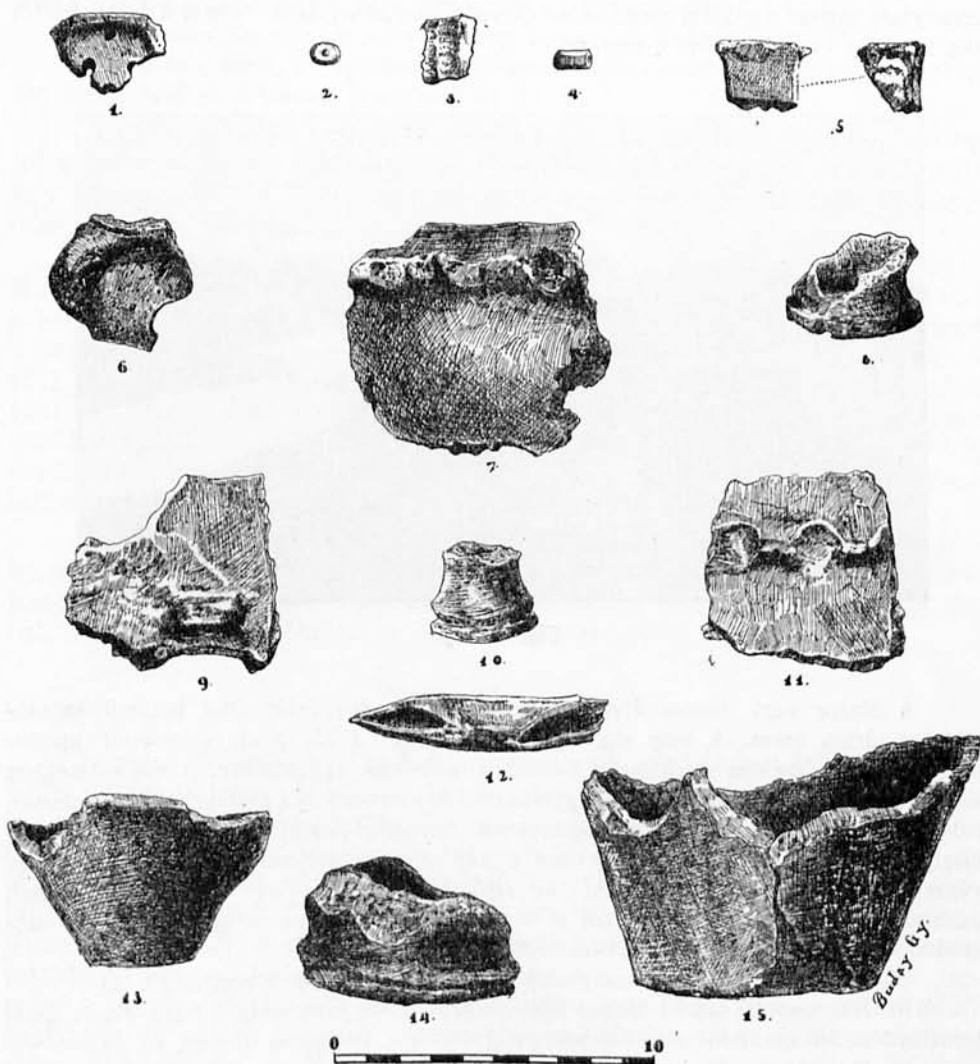

Fig. 3. kép.

7. Zöld pásztából készült, hatszögletű 1.5 cm. hosszúságú. (3. 4.)
 8. Sárga páasztából készült, kerekded 0.6 cm. hosszúságú. (3. 2.)

Találtunk még nagy számmal különböző korú cseréptöredékeket, melyek azt a látszatot keltették, hogy a hosszú területre kinyúló telep különböző kultúrfokon lakó népeknek hosszú időn át nyújtott lakhelyet. — Feltűnt, hogy majdnem minden hulladék-gödör megbolygatásakor salak darabok kerültek elő. A magunkkal hozott darabokat az ásványtani intézet vizsgálta meg. Szén- és vasrészecskéket talált benne. Keletkezésének oka azonban egyelőre rejtély maradt.

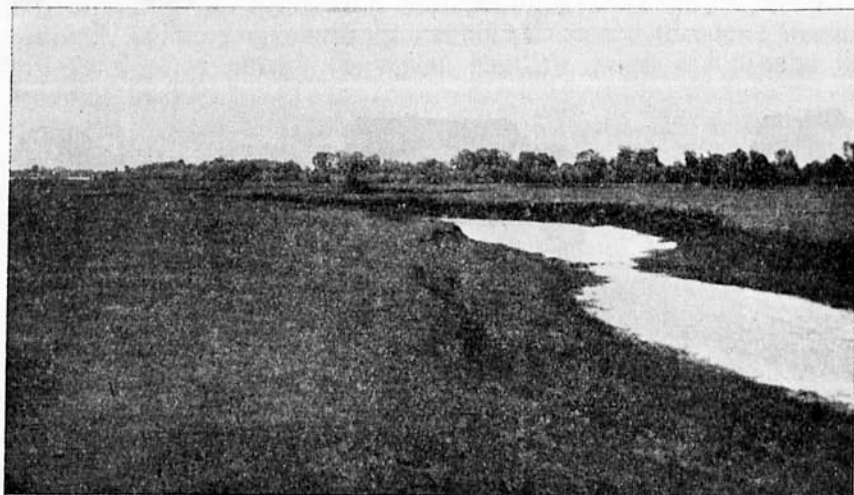

Fig. 4. kép.

A Maros part tüzetes átvizsgálása után, a széles ártér által határolt szántóföldeket jártuk össze. A még alig zöldellő hagyma táblák közt, egymástól kisebb-nagyobb mélyedésekkel elválasztott halmok következtek egymásután. A mélyedésekben sehol semmit sem találtunk. Az öt, egymás mellett sorakozó, alig észrevehetővé elszántott, halom területén, az apróra tört cserepeknek megszámlálhatatlan tömege feküdt. Kor, díszítés és kivitel tekintetében ugyanaz a kép, mint a partmentén. E halom egyikén végzett próbaátástát Móra Ferenc. Az első ásónyom tele volt cseréptöredékekkel, ugyanolyan összevisszaságban, mint a felszínen, de alatta semmi sem volt. Az összeszedett töredékek közül a legjellegzetesebbek a következők:

9. 1-8 cm. hosszú, 1-47 cm. széles patintott kova penge töredéke. (3. 3.)
10. Jól iszapolt, szürke tónusú edénytalp. A fenék szélessége 6-3 cm. Fenék utáni bemélyedése 5-8 cm. átmérőjű. Falvastagság: 1-07 cm. Korongon készült. (3. 14.)
11. Finom iszapolású, törésében fekete, kívül vörösre égetett talpas edény töredéke. Fenék átmérő: 4 cm. A kiszélesedő rész előtti bemélyedés 3 cm. átmérőjű. Falvastagság: 0-61 cm. (3. 8.)
12. Az előbbivel egyező technikájú talptöredék. Fenék átmérője 2-93 cm. Bemélyedése 2-16 cm. Falvastagság: 0-60 cm. (3. 10.)

13. Szalagfüles edénytöredék. A tál felső része 1.75 cm., alsó része 1.35 cm. Anyaga szemcsés. Kívül-belül vörösre égett és felhólyagzott. A hólyagok szerkezete a salakéra emlékeztet. A nagyfokú tűz nyomai látszanak rajta. (Talán valami támaszpontot nyújt a lépten-nyomon itt is előforduló salak keletkezéséről.) (3. 6.)

14. Peremes tűzborító töredéke. Finom iszapolású. Vörösre égett. (3. 1.)

15. Vörösre égett, durva iszapolású vastag edénytöredék. Szabálytalan távolságban újjibenyomásos, körülfutó díszítéssel. (3. 11.)

A halmok tüzetes megvizsgálása után, az apátfalvi legelőn keresztül a bökényi halom irányába mentünk. Utunkat mindenütt végig kísérte egy széles mély ér, melynek mélyebben fekvő részeiben most is állandóan víz van. (4. kép.)

Az érpartjáról jól szemmel kísérhető az az emelkedés, amely egyfelől a bejárt halmok felé, másfelől a Maros-part bejárt vonala felé halad s legmagasabb pontját, a Maros-parton, illetve a halmoknál éri el. Hogy a parti emelkedésből mit vitt el a Maros, ma már nehéz megállapítani. A régi térképek és a mai térképekre berajzolt elhagyott medrek tanúsága szerint a Maros nem a mai helyén folyt. A mai szántóföldeket és legelőket szakgató munkája pedig azt mutatja, hogy medrét ezen a helyen ma is észak felé tolja. Nem valószínű tehát, hogy a ma tényleg marosmentinek látszó településnek ez a folyó lett volna földrajzi tényezője.

A terep bejárása után elhatároztuk, hogy ásatásainkat tényleg Bökényben kezdjük meg. Az Egyetem Barátok Egyesületének 3,000.000 K-ás adománya és Csanád-megye alispánjának engedélye alapján e sorok írója kapott megbízást az ásatások vezetésére.

*

Legelső dolgunk volt a telep területének pontos felmérése a Maros felőli feltárt oldalon. (Térkép: vastag vonal.) A legelső gödör, melyben a fentebb leírt csonteszközt találtuk, a régi vízimalomtól kissé feljebb található, a bökényiek lejárójától keletre, közvetlenül a Bökény és Magyarcsanád közt húzódó határárok közelében. A kulturnyomokat tartalmazó Maros-part csak nagyon kis részével esik a bökényi határba; legnagyobb része a magyarcsanádi határban fekvő, Apátfalva község tulajdonát képező legelőn terül el. Egész hosszúsága 1344 méter. A sírmező az első gödörtől 615 méter távolságra kezdődik. A már eddig talált eszközök és egyéb tárgyak hitelesítése céljából a temetőt akartuk legelőször megásatni. A Maros szakadékos partjai alatt szerteszét heverő embercsont maradványok útbaigazítottak afelől, hogy a sírokat hol keressük. Sajnos, a Marospart közelében nem lehetett hozzákezdeni az ásatáshoz, mert ott búzavetés volt. Így kénytelenek voltunk a sírok irányában, a búzátábla keleti végén elterülő legelőszélén ásatni. Az első árok a Maros-parttal párhuzamosan 99.70 méter távolságra kezdődött.

A 15 m. hosszú, 1 m. széles árok É—Ény.—D—Dk. irányba húzódott. Ásás közben itt-ott kisebb-nagyobb töredékeket, modern cserépdarabokat, állati csontmaradványokat találtunk; de ezek is leginkább 1—50 cm. mélységig fordultak elő, főleg a legfiatalabb iszaplerakodásban. 150 cm. mélységtől a 200 cm.-nél kezdődő szűztalajig semmi sem fordult elő. — Az alsó rétegekben az árkot két oldalt lenyesve 2·5—3 m.-re szélesítettük, de a bolygatásnak semmi nyomát nem találtuk. Arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a temető, melyet a Maros már évtizedek óta szaggat, nem nyúlik az amúgy is mélyebben fekvő legelőre.

A másik árokkal még jobban igyekeztünk megközelíteni a partot. Az előbb említett, Maros-parton fekvő emberi csontokon kívül, azoktól

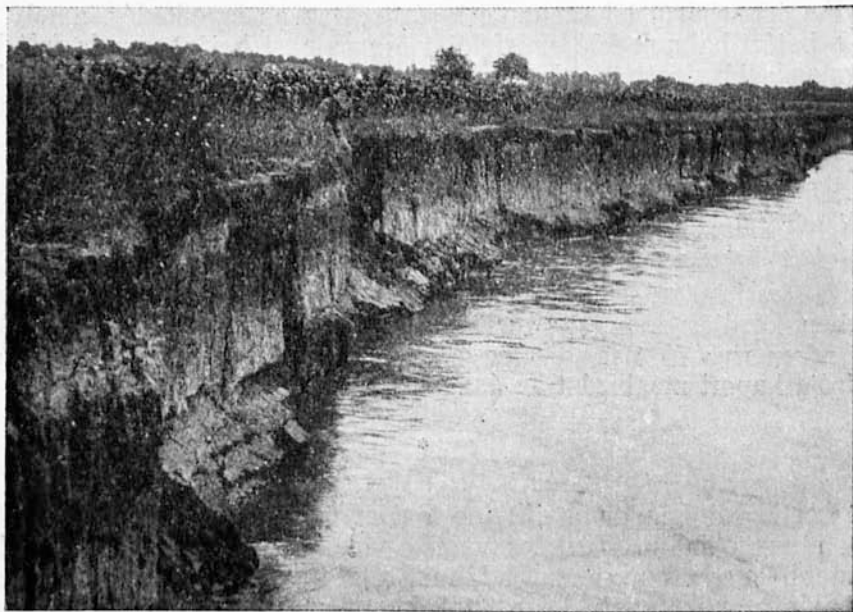

Fig. 5. kép.

119·20 cm. távolságra lefelé, néhány embercsont feküdt. Ezek irányában a parttól 46·60 m. távolságra a legelő szélében újabb árkot húztunk 5 m. hosszúságban, É—Ék.—D—Dny. irányban az előbbitől 76 m. távolságra. Az árkot az előbbihez hasonló módon ástuk meg, ugyanolyan eredménnyel. 2 m. mélységben az árok D—Dny.-i végének a folyó felé eső sarkában bolygatott föld látszott, amelynek csak nagyon kis része esett az árokba. Ezért az árok irányát bolygatott föld irányában megváltoztatva É.—D. irányban újabb 3 m. hosszú árkot húztunk. A többé-kevésbé kis alakú, 1·20 m. átmérőjű, lyuk kevert földje 2·80 m. mélységben teljesen megszűnt. Semmit sem tartalmazott.

E lyuktól 1 méter távolságban 117 cm. mélységben kb. egy méteres szelvényt kitöltve égett föld, hamu, pernye és faszén réteg kezdődött, melyből igen sok modern mázos edény cserép került elő. A réteg 150 cm. mélységben teljesen megszűnt.

A régészeti szempontból eredménytelennek mondható munkának csak annyi haszna volt, hogy megtaláltuk azt a vonalat, amelyen túl a temető nem terjedhetett. De pontos rajzot tudtunk készíteni az egymás alatt sorakozó rétegekről is, amelyek különben a Maros parton is mindvégig igen jól kivehetők. (5. kép.)

A szelvény képe, amely későbbi ásatások folyamán mindenütt azonos volt, a következőképp alakult: (6. kép.) Legfelől egy 47 cm. széles homokos iszapréteg fekszik, melyet egy 3 cm.-es finom iszapréteg választ el az alatta fekvő 7 cm. széles újabb homokos iszaprétegtől. A finom iszapréteg 4 cm. vastagságban e réteg alatt megismétlődik. 61 cm.-től 120 cm.-ig fekete föld következik. Ennek felső rétegében kb. 85 cm. mélységig mindenütt cserép darabok, csont töredékek találhatók még akkor is, ha a föld bolygatva nem volt. Ettől felfelé csak akkor találhatók e törmelékek, ha a föld bolygatva volt. (Későbbi tapasztalataim szerint a sírok felső része itt kezdődik.) 120 cm.-től 205 cm.-ig fekete és sárga föld keveréke foglal helyet. 205 cm.-től lefelé (más helyen 4 m.-ig is lejutottunk) tömören összefüggő sárga föld található.

*

E megállapítások után, mivel a parthoz közelebb sehol sem juthattunk, a *bökényi halom* ásását kezdtük el. A halom a bökényi telep délkeleti végénél emelkedik. A már említett két község határa húzódik rajta

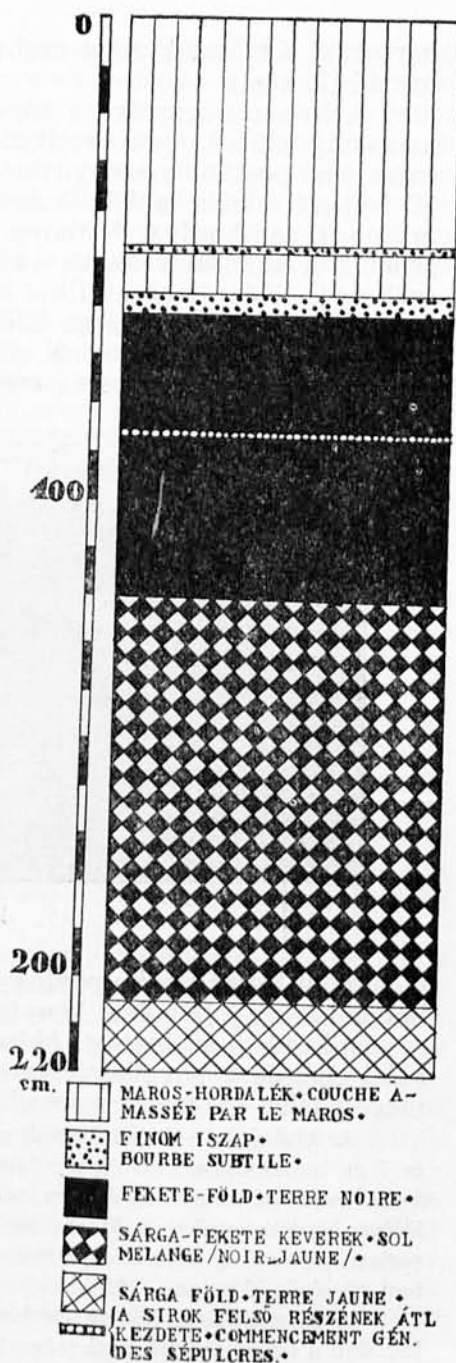

Fig. 6. kép.

keresztül. Az ásatás utáni szabad időt a halom térképezésére fordítottuk. (7. kép.)

A halom magassága a környező 86 m.-es átlagos tengerszin feletti magasság felé 8·5 m.-rel emelkedik. A bökényi temető keresztje előtt lévő magassági ponthoz viszonyítva 94·7 cm. tengerszin feletti magasságot ér el. Nyugati oldala lankás, keleti meredekebb. Ez utóbbi oldal azonban erősen le van hordva. A Maros nagy vízállása idején régi idő óta innen szokták a káposztás földek védelmére szolgáló ideiglenes töltésekhez szükséges földet hordani. Ék.-i lábánál hatalmas kiterjedésű gödör foglal helyet, amely egész a sárga földig ki van hordva. (A bökényiek elbeszélése szerint, a keleti oldalról elhordott területen rengeteg embercsontot s különböző fegyvereket és eszközöket találtak.) Mivel az egész keleti

Fig. 7. kép.

oldalon, a legmagasabb pontok kivételével sehol sincs olyan rész, amely bolygatva ne lett volna, kénytelenek voltunk a nyugati oldal lankásabb részén kezdeni az ásatást. Abban a reményben voltunk, hogy ha a keleti oldal elhordása következtében elpusztult temetőt már nem is kaphatjuk meg, a telep nyomaira a másik oldalon rá kell akadnunk.

Az első árkot a halom lábánál pontosan É.-D. irányban húztuk, 1 m. szélességben és 7 m. hosszúságban. Földjel oly kemény fekete föld volt, hogy a csákány is nehezen fogta. Iszapos-homokos földnek nyoma sem volt. Látszott, hogy a halmot abban az időben hordták, amikor a Maros ága jóval a maitól délre kanyargott. 180 cm. mélységben jutottunk a szűz földre minden eredmény nélkül. A kihányt földben sem csont, sem cserépdarabot nem találtunk.

A második árok közepe és északi fele 4·5 m., a déli fele 3—4 m. magasságban húzódott a halom lábától. Szélessége 1·5 m., hosszúsága 26·5 m. volt. Iránya É.-D.

Az első ásonyom (átlag 25 cm.) teljesen meddő volt ugyan, de a föld nem volt annyira kemény, mint az előbbi árokban. A második ásonyomban 45 cm. mélyen az árok déli végétől 7-20 m. távolságra, a keleti oldalon egy 44 cm. hosszú fadarab feküdt; közelében vékony, szétmállott koponya és egyéb csontok feküdtek. A föld erősen bolygatva volt, annyira, hogy még az árok másik szélén is felismerhetetlen vékony csontok feküdtek, köztük egy gyermek csigolya csontjával. Kétségtől kívül hozzátartozott az előbbi csonthoz s így megállapítható, hogy koporsós gyermeksírral állottunk szemben (1. sír). Figyelmet csak annyiban érdemel, mert az egész árokban ez volt az egyetlen koporsós gyermek sír.

13-40 m. távolságra, a keleti oldalon, 30 cm. mélységben 10 cm. átmérőjű karó kezdődött, amely 15 cm.-re nyúlt le a következő ásonyomba.

20-80 m. távolságra 50 cm. mélységben, deszka és csont törmelékkel mutatták egy megbolygatott sír maradványait. A maradványokból ítélve, felnőtt gyermek sírja lehetett (2. sír).

22-20—22-90 m. között találtuk az első háborítatlan sírt. A 71 cm. hosszú fiú csontváz 60 cm. mélyen feküdt, lábbal K—Dk. irányban. Kezei a mellén összetéve nyugodtak. Melléklete nem volt. Mivel az árokba csak épen a koponya teteje esett, az árkot keleti irányba 80 cm.-re oldalt meghosszabbítottuk (3. sír).

10 m. távolságban, a keleti fal mellett, 1 m. mélységben néhány gyöngyszem vonta a figyelmet magára. Zöld, fehér és világos kék gyöngyök feküdtek egymás mellett, néhány megzöldült két szálból sodort vékony zsinór mellett. A zsinór szálak egymással összefüggésben a keleti fal alá nyúltak be. Óvatos kapargatás után egy felnőtt koponyájának körvonalai bontakoztak ki. Hogy a testet eredeti helyzetében kaphassuk meg, keleti irányban 134 cm. széles, 200 cm. hosszú mellék árkot húztunk. Óvatosan kibontva 1 m. mélységben K.-Ny. irányban fekvő 142-5 cm. hosszú női csontvázra bukkantunk. A csontváz közelében, a fekete földben, barna foltok mutatták a teljesen szétmállott koposó helyét. A csontváz kéztartása nagyon különös volt. Bal keze a medence felett nyugodott, jobb keze könyökben felhajlítva a koponya mellé került. A fej alatt nyugodott egy halotti bokréta, melynek felső kiszélesedő vége a koponya bal oldalán jött ki.

A bokréta belseje hosszú száraz fűszálakból van keményen összekötve, melyet kívülről durva fonású szövet takar; hátlapját valamikor széles levélalakú kemény papír borította, melynek szélein vörös és kék pamut anyaggal bevont zsinór húzódott. A durva szövet takaró fölé, sűrűn, zöldbe hajló fehér, duplafonású vékony zsinór volt varrva, amely levélalakú fémcsillogókkal és gyöngyökkel volt tele aggatva. A megmaradt gyöngyök nagyjából fehér s valószínűleg fehér volt a zsinór is, de a csillogók zöld színe és elpatinásodása bezöldítette. A koponyában a fogak hiány nélkül megvoltak s így bizonyosan fiatal menyecske feküdt a sírban (4. sír). (8. kép.)

15 m. távolságban, a nyugati fal felé, 70 cm. mélységben szétment koponyájú kb. 73 cm. hosszú fiú gyermek csontváza feküdt, lábával K.-Dk.-i irányban. Kezei a mellén szabályosan összetéve feküdtek. Koporsó és melléklet nem volt (5. sír).

21-20 m. távolságban, az árok keleti fala mellett erősen megromlódott gyermek-csontváz került elő, 80 cm. mélységben. A csontváz feje és térdtől lefele eső részei hiányoztak. Iránya K.-Dk.-i (6. sír).

113—127 cm. mélységben négy sírt bontottunk ki. Valamennyi koporsós volt. A korhadó fenyő deszka még egészen jól meg'átszott, bár érintésre teljesen szétporlott. A deszka vastagsága 2·5—4·5 cm. volt. Egy sírban annyira épen megvoltak a korhadt darabok, hogy a koporsó méretét pontosan fel lehetett venni és az egész alakot képzletben rekonstruálni.

1·80—2·40 m.-ig az árokra vertikális helyzetben, 120 cm. mélyen, feküdt az első sír. Kibontásához az árok nyugati falánál 145 cm. hosszú, 136 cm. széles keresztárkot kellett ásni. A keresztárkba nyúlva feküdt a 2·05 m. hosszú, 52 cm. széles, 36 cm. magas koporsó. A deszkák vastagsága 4·5 cm. A mai koporsóktól eltérőleg a teteje, egyszerű leszegezett deszka (sima tető). Mivel vasszegnek sehol nyoma sem volt, fel

Fig. 8. kép.

kell tételeznünk, hogy a koporsót faszeggel állították össze és szegezték le. A koporsót rendesen kibontani nem lehetett. Szétszedése után egy 173 cm. hosszú idős férfi csontváz bontakozott ki. Kezei a mell felett összekulcsolva feküdtek. Az egész felső test kissé jobbfelé hajlott. A vállai a koporsó deszkájával szorosan érintkeztek. A jobb szemüreg felett, egy felső harmadában meghajlott, 6 cm. hosszú, 1 mm. vastag, 2 mm.-es gombbal ellátott hajtű feküdt. Anyaga: bronz. Tájolás: K.-Dk. (7. sír).

13·57—14·10 m. közt, ugyancsak a nyugati oldalon 113 cm. mélységben újabb csontváz került elő. Kibontásához 112 cm. széles, 122 cm. hosszú oldalárkot kellett ásni. Koporsója annyira szétkorhadt, hogy csak a deszka vastagságát és a két oldal egymástól való távolságát lehetett pontosan felvenni. A vastagság 2·5 cm. volt. A koporsó szélessége 50 cm. A csontváz 156 cm. hosszúságú. Az idős férfi csontváz feje mellett jobb oldalon lecsúszva az előbbihez hasonló bronz hajtű három darabja feküdt. Hosszúsága 7·5 cm., vastagsága 1·5, gomb átmérője: 3 mm. A nyakon a mai közönséges párkapcsokhoz hasonló nőstény kapocs feküdt. Bal keze a mellére fektetve, jobb keze a 4. sírban talált csontváz kezének helyzetével egyezőleg nyugodott. Tájolás: K.-Dk. (8. sír).

17·45—17·85 m.-ig, a nyugati falnál 93 cm. széles, 108 cm. hosszú oldalárkot bontottunk, melyben 127 cm. mélységben, 42 cm. széles koporsóban, 164 cm. hosszú, középkorú nő csontváza feküdt, ágyék felett összekulcsolt kezekkel. Tájolás: K.-Ny. (9. sír).

19·55—20·00 m. közt, a nyugati falnál 88 cm. széles, 89 cm. hosszú oldalárkban, 115 cm. mélységben, 40 cm. széles koporsóban, 162 cm. hosszú középkorú nő csontváza volt. Jobb keze a mellén, bal keze a 4. és 8. sírban talált csontvázak módjára feküdt. Tájolás: K.-Ny. (10. sír).

Az árokból még egy csontváz került elő. 12·00—12·50 m.-ig, újabb 54 cm. hosszú, 1 m. széles oldalárkot ástunk a nyugati oldalon. 140 cm. mélységben, korhadó koporsó-

maradványok közt 151 cm. hosszú öreg női csontváz bontakozott ki. Kezei rendez helyzetben a mellén feküdtek. A medencecsonton összehajlott rézgomb töredékei nyugodtak. Tájolás: K.-Dk. (11. sír).

Az egész árok hosszában 2-30 m.-ig leástunk. Innen kezdve, mivel kissé kevert föld (itt-ott sárga foltokkal) csak 5—20 m. közt mutatkozott, itt folytattuk a leásást. A kevert föld, melyből semmi sem került elő, már a második ásónyomomban megszűnt 3-80 mélységből a leásást csak az 5-90—8-30; 11—14 és 16-50—19-50 m. közt folytattuk, de sehol semmit sem találtunk. Végre 4-80 mélységben tiszta sárga földet találtunk.

A halomnak ezen a részén őskori, vagy népvándorlási telepnek, vagy temetkezésnek nyomát se találtuk. A temetkezés korát az eléggé épen maradt faanyagra támaszkodva, a XVIII. századon túlra nem te-

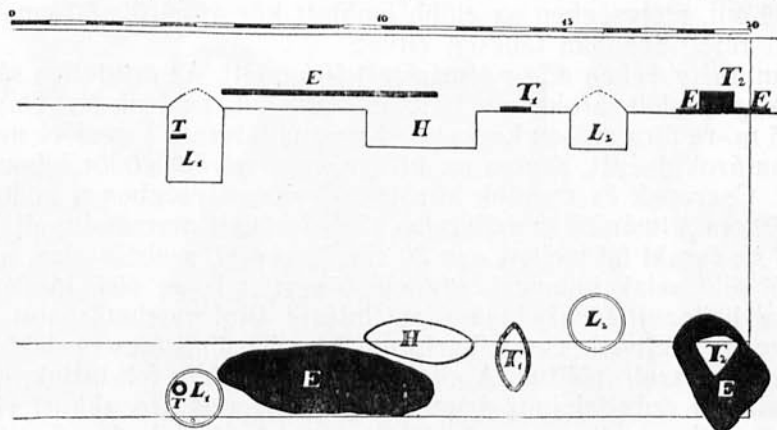

Fig. 9. kép.

hattük, de gyanunk volt arra, hogy még azon is innen, esetleg a XIX. sz. elejéről valók, amikor a mai telep új életre kapott.

*

Már első kintlétünk alkalmával feltűnt, hogy a halom alatt elterülő legelőn, a rajta keresztül húzódó ér túlsó partján, egész a Maros meredek partjáig a térszín állandóan emelkedik. Legnagyobb magasságát azon a tájon éri el, ahol a Maros partjából a már említett tűzhelyet is kiszakította. Az ér az egész apátfalvi legelőt végig kíséri, sőt a bökényi legelőn keresztül a csigai legelőre is áthúzódik. Az ér partja az előbb említett magaslatot erősen megközelíti. Itt-ott nagyobb mélységek is vannak benne. (Feneketlen tó) (4. kép), melyekben állandó víz van s jelenleg kenderáztatásul használják.

A Maros partból előkerült tárgyak hitelesítésére ennek az emelkedett résznek ásatásához fogtunk. Az árok a Marossal párhuzamosan, a szakadékos parttól 2 m. távolságra, az első telepnyomoktól 14 m.-re kezdődött. Iránya K—Dk.-i volt. 1-5 m. szélességben 10 m. hosszú árkot kezdtünk; később a szükséghez képest 15, illetőleg 20 m.-ig meghosszabbítottuk. (9. kép.)

Leszámítva a Maros hordalékában itt-ott felszínesen előforduló karóhelyeket, melyek a még ezelőtt egy évvel itt tartózkodó vízi malom kikötésére szolgálhattak, néhány jelentéktelen cserép- és csontdarabtól eltekintve 150 cm. mélységig semmi sem mutatkozott. 150 cm. mélységben az árok K.-Dk.-i végétől számított 5.-ik méternél, 30 cm. átmérőjű körben erősen kevert föld kezdett feltűnni, amelytől 0.50 m. távolságra 1 ásónyomni (25 cm.) mélységben apró cserepekkel, hamuval, salakkal és szénnel vegyes égve száradt fekete föld mutatkozott. Ez a réteg szabálytalan ellipszis formájában 11.5 m.-ig húzódott. A Maros felőli falhoz legközelebb (0.35 m.-re) a 8.-ik méternél, a legelőfelőli oldalhoz legközelebb (0.50 m.-re) a 10—10.5 m. közt ért. (É.)

195 cm. mélységben az előbb említett kör átmérője 60 cm.-re nőtt, az égett réteg azonban teljesen eltűnt.

2 m. mélységben a kör átmérője 1.50 m. lett. Az érintetlen sárga földön, a Maros felőli sarokban a 10 m. előtt 0.50 m., az árok Ny.-Dny.-i falában 0.25 m.-re újra erősen kevert föld nyoma látszott. Egyelőre nem folytattuk az árok ásását, hanem az 1.50 m.-es átmérőjű gödör kibontásához fogtunk. Cserepek és csontok között 2.70 m. mélységben a gödör keleti szélén 50 cm. átmérőjű szabálytalan tűzhely égett maradványait találtuk. (L1 T.) Az északi fal mellett egy 30 cm. átmérőjű, szabálytalan, nagy darabokból álló salak kolonc került elő (összetétele az első kintlétiünk alkalmával behozott és az ásványtani intézet által meghatározott darabával egyező), melynek egyik karforma kinyúlásában egy salakba égett edényfenék részeit találtuk. A gödör feltárását addig folytattuk, míg 4 m. mélységben a szűz talajhoz értünk. Ez a pont a Maros akkori vízállásával egy szintben volt s az utolsó ásónyommal már fakadó vizet kaptunk. Az innen előkerült figyelemre méltó tárgyak leltárát a következőkben adhatom (10. kép).

1. 23×22 cm. átmérőjű *örökkő*nek használható (alsó) töredék.

2. Vörös homokkőből készült *fenőkő* töredék. Megmaradt vége piskóta formájú. Mind a négy oldala erősen kopott. Hosszúság: 4.5; szélessége: ép végénél: 4.8, tört végénél: 3.5; magassága 2.8 cm. (10. 1.)

3. Vörös homokkőből készült *fenőkő* töredék. Két szélesebb oldala erősen kopott. Hosszúsága 8.2 cm.; szélesség: 4 cm.; magassága: 1 cm. Megmaradt vége trapéz formát mutat. (10. 2.)

4. Vessző lenyomatokat mutató salak darab.

5. Durva iszapolású, rosszul égetett edény oldal töredéke; a darabon körülfutó dísz maradványai láthatók. A szalagszerűen futó díszítés szélessége 1 cm., melyet 7 mm. távolságban ferdén futó mélyedések élénkítenek. Színe halvány piros. Falvastagsága 1—1 cm. (10. 3.)

6. Finom iszapolású, szürke tónusú, korongon készült nagy urna töredéke. Vastagsága 1.05—1.65 cm. közt váltakozik.

7. Az 5. alatt leírt töredékhez hasonló töredék. A körülfutó szalag szélessége 1.25 cm. (10. 4.)

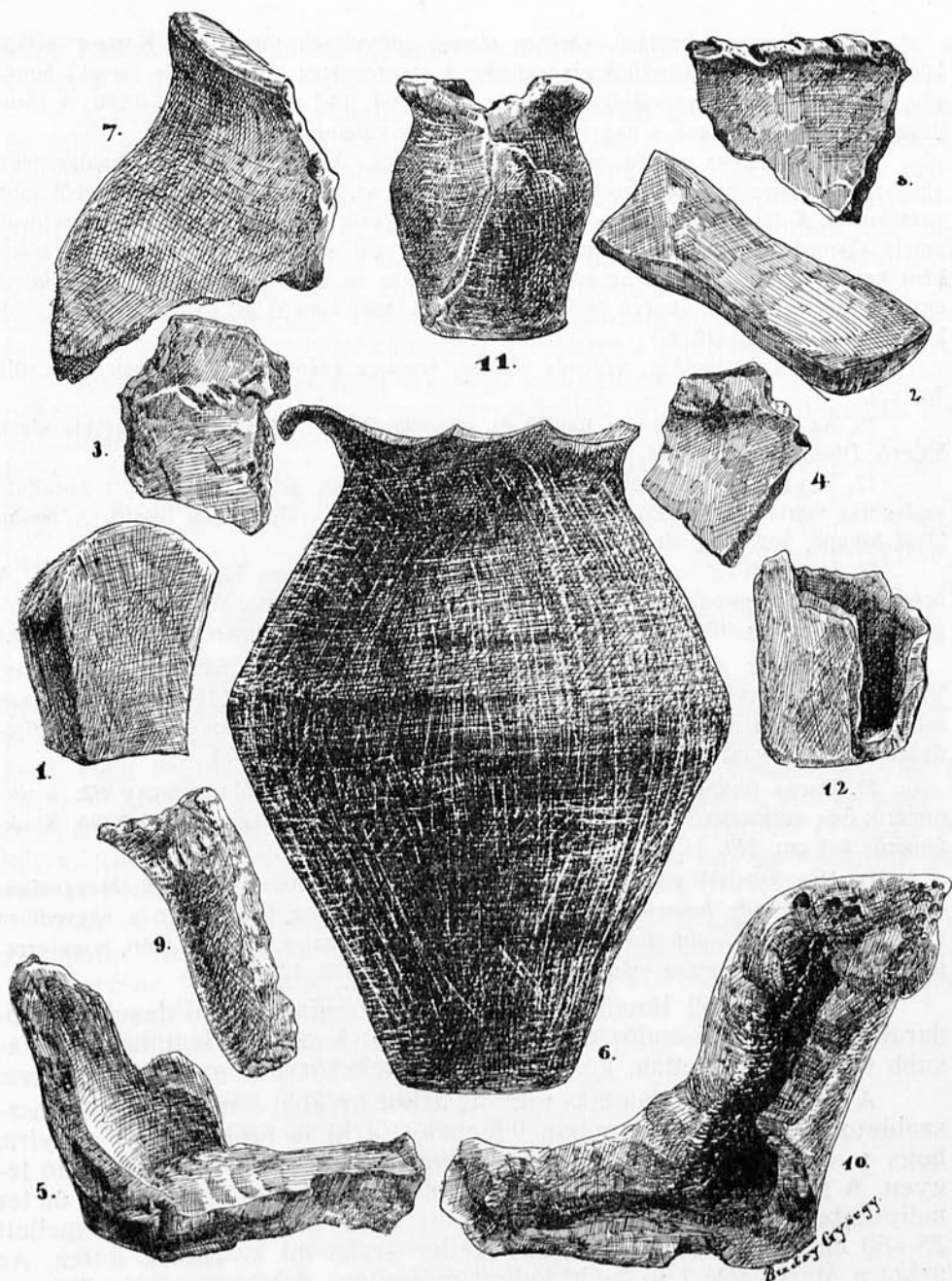

Fig. 10. kép.

8—13. Durva iszapolású, vöröses tónusú edényfenék töredékek. Korong nélkül készültek. A fenék megközelítőleg körídomú. A töredékekből kirajzolt kör (fenék) átmérője: 10·8—15·0 cm. közt váltakozik: 10·8; 11·2; 11·4; 14·2 (10. 5.); 14·8—15·00. A töredékek rendkívül vastagok s nagyobb kavicsszemek vannak bennök.

14. Jól iszapolt, szürke tónusú fenék töredék. Átmérője 14·4 cm. Valószínűleg ahhoz az edényhez tartozott, melynek töredékét 6. sz. alatt írtuk le. Töredékéből több is előkerült. A töredékek mérete és formája megegyezik annak az urnának a méretével, amely Gyomán az Ailer-éle téglagyárban került elő s Krecsmarik Endre ajándékként került hozzánk. Ennek az edénynek iszapolása és tónusa az ott leírt töredékével egyező. Méretei: fenék átmérő 14·5; magasság 53; száj átmérő 30; nyak 22; legnagyobb kihasadás 42 cm. (10. 6.)

15. Durva iszapolású, vöröses tónusú, fenekes edénytöredék. Fenék átmérője 7·4 cm.

16. Az előbbihez hasonló tónusú és iszapolású edény szájtöredék. Pereme síma, kiugró. Díszítése nincs. Szájátmérője: 17·80 cm. (10. 7.)

17. Ugyanolyan iszapolású szájtöredék. A peremet az 5. sz.-nál leírt körülfutó szalagdísz mintájára húzódó ferde vonalak, szabálytalan váltakozása díszíti. A perem kissé kihajló. Rekonstruált átmérője: 10·4 cm. (10. 8.)

18. Ugyanolyan iszapolású szájas nyaktöredék. A perem kicsi töredéke síma. A peremmel párhuzamosan, 2·5 cm.-re 1 cm. szélességben körülfutó, körömmel és ujjhegygyel benyomott díszítés helyezkedik el a nyakon. Rekonstruált átmérője: 18·3 cm. (10. 9.)

19. A gödör salak csomójának leírásakor említett edény fenék és oldal része. Vöröstre égett, durva iszapolású, durva kavicsszemeket tartalmazó töredék. Oldal része csak egy darabon maradt meg. Az a rész, amely a salak borításán kívül esett, letöredezett. A fenék vastagsága 2 cm. Fenék átmérője: 14 cm. (10. 10.)

20. Durva iszapolású, rosszul égetett, vastagfalú edény. Magassága: 9·2; fenékátmérő: 5·5; szájátmérő: 7; legnagyobb hasadás: 7·6 cm. Pereme kissé kihajló. Nyakátmérő: 6·3 cm. (10. 11.)

21. Négyszögletű edénytöredék. Szürke tónusú, közepes iszapolású. Magassága: 4·5; szélessége: 4·5; hosszúsága: 4·5. Három oldala símára ledolgozott, a negyediken azonban két oldalt és alul törött perem mutatkozik, ami azt a látszatot kelti, hogy erre felé ugyanolyan folytatása volt, mint a másik oldalon. (10. 12.)

Az itt felsorolt töredéken kívül még, számtalan apró durva cserépdarab és különböző emlős csontja került elő. A csontok leginkább vastagabb szárcsontok voltak, köztük igen sok félbetörve vagy széthasogatva.

A gödör teljes kibontása után az árkot további 5 méterrel meghosszabbítottuk, egyúttal azonban 9·5 métertől ki is szélesítettük annyira, hogy a sarokban mutatkozó, már említett, újabb gödör is kibontható legyen. A felsőbb rétegek bontása semmi eredményt nem hozott. 2 méter mélységben 9·5 métertől 12·60 m.-ig az árok Maros felőli fala mellett 25—50 cm.-re benyúlva az újabb gödör szélei jól kivehetők lettek. Az árkot a Maros felé 1 m.-re ki kellett szélesíteni. A kibontás után 310 cm. hosszú, legnagyobb szélességében 130 cm. átmérőjű ellipszis alakú gödör

képe bontakozott ki előttünk, amely temérdek hulladékot tartalmazott s egész a 3. méter mélységig volt kísérhető. (H.)

A csontok között rengeteg szárcsont került elő, marha, ló, disznó és juh csontjai. Ló, vaddisznó és juh állkapocs és koponya töredékei. Azonkívül vízi szárnyas csontok és édesvízi kagylók között néhány erősen rozsdásodott vastárgy. Érdemes megjegyezni, hogy apró csont rendkívül kevés fordult elő. Ugylátszik csak olyan darabokat dobtak a hulladék gödörbe, amelyeknek valamilyen célra hasznát vehették. Feltűnően sok a súlyosabb szárcsont, amit háló nehezeknek lehetett használni. A nagy számmal előfordult vékonyabb cserépdaraboknak pedig, a tűzhelek összerakásánál vehették hasznát, mint arra a telep példát is nyújtott.

Az edénytöredékek közt (II. kép) van néhány olyan cserép, amelynek római eredetéhez kétség nem fér. Közülök néhánynak jellegzetes fenék, illetőleg szájformája van. Mindegyik igen finom iszapolású és egyenletes vörös égetésű. A forma és kivitel finomsága a töredékeken is meg látszik. A fenék sarkos kiugrás után dupla hajlással öblösödik ki. Átmérője 9·4 cm. volt. A száj pereme egyenes és szinte észrevétlenül hajlik bele a felső részén körbefutó bemélyedő díszítésbe. Az enyhe kiszélesedés előtt még két bemélyedés díszíti. Átmérője 5·6 cm. volt. (II. 3.) A vele talált többi töredékből, sajnos, nem lehetett az edény egész alakját rekonstruálni.

A többi töredék két nagy csoportra osztható, de egy közös jellemvonása van: mindegyik korongon készült. Az *első csoport* kivitele finomabb. Iszapolása elég finom, ha van is benne kavics szemcse, az rendkívül kicsi, égetése vörös, vagy erősen vörösbe játszó. A *második csoport* durvább kavicsszemeket tartalmaz, égetése rossz, színe a szürke különböző árnyalatait tünteti fel. A vastagabb falú edényeken jól kivehető a két vörösre égett réteg közt helyet foglaló szürke agyag, melyből az edényt készítették.

Az edények szájrészének kiképzése meglehetősen nagy változatosságot mutat. Átmérőjük 12·20—29·40 cm. közt váltakozik. Az edények nagyobb része, bögre vagy fazék volt, de került köztük néhány tányér és tal töredéke és egy fedő.

1. Szürke égetésű, durva iszapolású, szemcsés anyag. Átmérője: 20·20. (II. 23.)
2. Mint az előbbi. Átmérője: 18·40. (II. 5.)
3. Mint az előbbi. Átmérője: 17·90. (II. 15.)
4. Mint az előbbi. Átmérője: 14·20. (II. 14.)
5. Vörös égetésű, finomabb iszapolású. Átmérője: 24·60. (II. 17.)
6. Vörös égetésű, szemcsés anyag. Átmérője: 29·40. (II. 6.)
7. Tökéletes égetés, vörös tónus, jó iszapolás. Átmérője: 17·60. (II. 18.)
8. Mint az előbbi. Átmérője: 15·80. (II. 13.)
9. Szürke égetés. Közepes iszapolás. Átmérője: 15·60. (II. 21.)
10. Világos szürke égetés, szemcsés anyag. Átmérője: 20·40. (II. 24.)

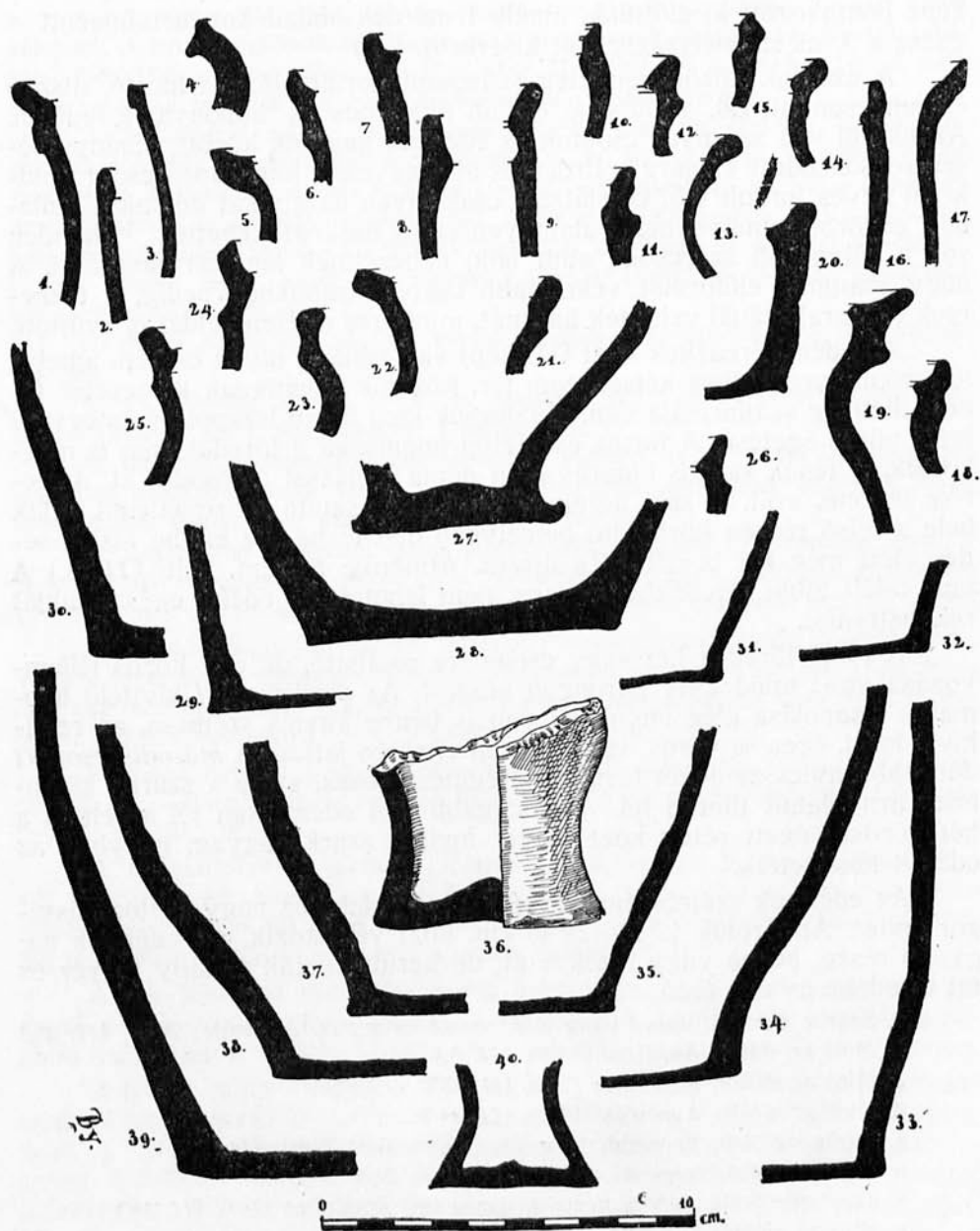

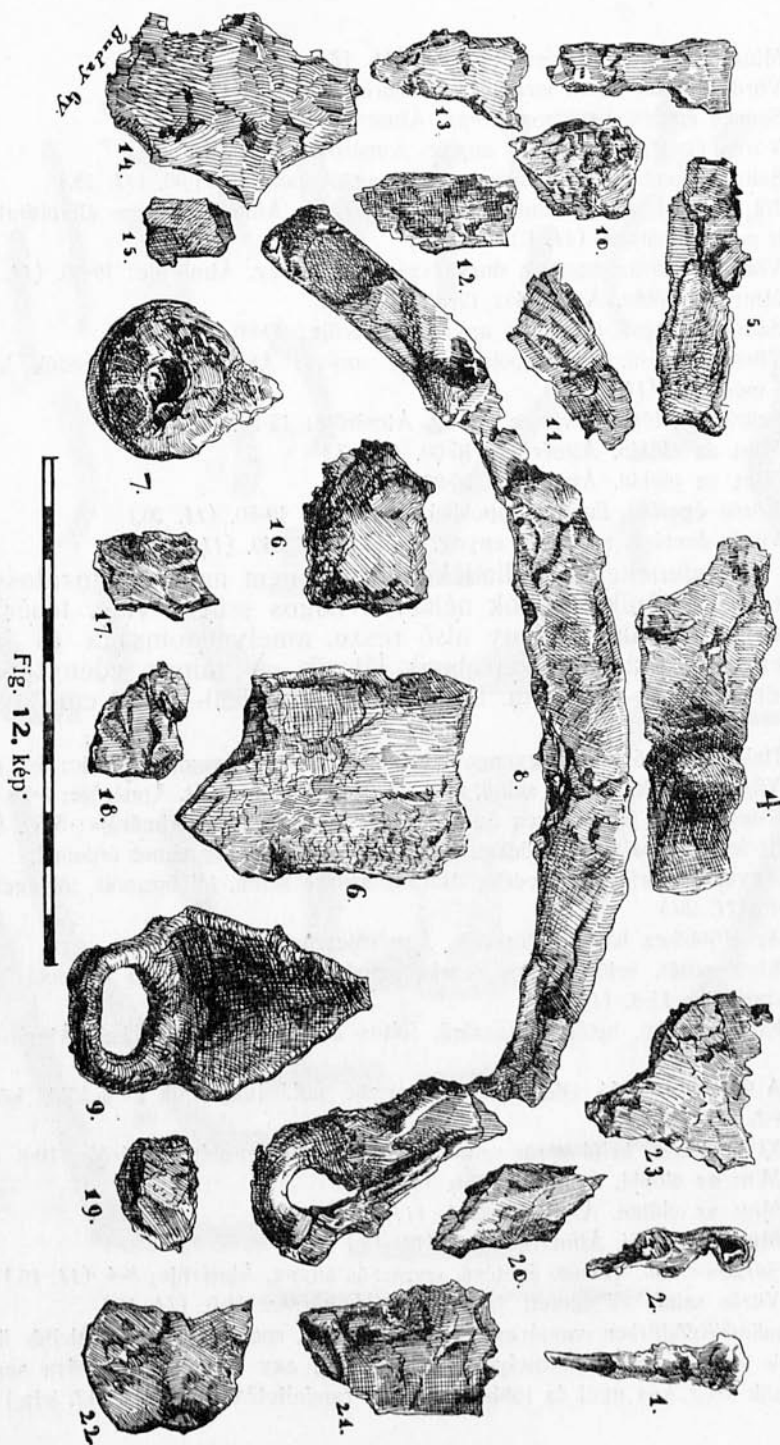
Fig. 11, kép.

11. Mint az előbbi. Átmérője: 15·80. (II. 12.)
12. Vörös égetés, finom iszapolás. Átmérője: 23·60. (II. 16.)
13. Szürke égetés, kavicsos anyag. Átmérője: 12·20. (II. 4.)
14. Vörös égetésű, szemcsés anyag. Átmérője: 27·00. (II. 11.)
15. Szürke égetésű, durva szemcsés anyag. Átmérője: 21·00. (II. 25.)
16. Jól égetett, vörös színű, finom iszapolású. Átmérője: nem állapítható meg, mert a száj nem szabályos. (II. 1.)
17. Vöröses szürke égetésű, durva szemcsés anyag. Átmérője: 19·60. (II. 19.)
18. Mint az előbbi. Átmérője: 19·20. (II. 22.)
19. Szürke égetésű, szemcsés anyag. Átmérője: 20·80. (II. 26.)
20. Vörös égetésű, jól iszapolt, szürke anyag. Átmérője: a töredék kicsisége miatt nem mérhető. (II. 8.)
21. Szürke égetésű, kavicsos anyag. Átmérője: 15·80. (II. 10.)
22. Mint az előbbi. Átmérője: 16·00. (II. 7.)
23. Mint az előbbi. Átmérője: 16·00. (II. 2.)
24. Vörös égetésű, finom iszapolású. Átmérője: 19·80. (II. 20.)
25. Vörös égetésű, szemcsés anyag. Átmérője: 16·40. (II. 9.)

Az edényfenekek a hulladékgödörben nem nagy változatosságban fordultak elő. Kitűnik közülök néhány világos szürke vagy fehér színű, finom iszapolású talpas edény alsó része, amely finomsága és kivitele miatt idegenből származó darabnak látszik. A talpas edénytöredékek talp átmérője: 4·25—5·75 cm. közt, a többieké 7·00—14·20 cm. közt változik.

26. Halvány vörös színű, gyenge égetésű, szemcsés anyag. Átmérője: 5·2. (II. 27.)
 27. Világos szürkés sárga színű, igen jól égetett és iszapolt. Átmérője: 5·75 (II. 36.)
 28. Rózsaszínbe játszó, igen finom égetés és iszapolású. Átmérője: 5·55. (II. 40.)
- Az itt felsorolt talpas töredékek belső eldolgozása is figyelmet érdemel.
29. Agyag pohárfenek töredéke. Barnás szürke színű, jól iszapolt, jól égetett. Átmérője: 7·5. (II. 29.)
 30. Az előbbihez hasonló töredék. Átmérője: 9·0. (II. 33.)
 31. Kívül sötét, belül világos szürke színű, foltos égetésű, jó iszapolású edénytöredék. Átmérője: 11·8. (II. 39.)
 32. Kívül szürke, belül rózsaszínű, foltos égetésű, jó iszapolású. Átmérője: 7·0. (II. 35.)
 33. A 9.-hez hasonló. Oldal részének enyhe hajlásával tűnik ki a többi közül. Átmérője: 14·2. (II. 30.)
 34. Kívül szürke, belül vörös színű, jól égetett, jól iszapolt. Átmérője: 10·8. (II. 11.)
 35. Mint az előbbi. Átmérője: 7·6. (II. 12.)
 36. Mint az előbbi. Átmérője: 8·6. (II. 13.)
 37. Mint az előbbi. Átmérője: 8·5. (II. 14.)
 38. Sárgás színű, gyenge égetésű, szemcsés anyag. Átmérője: 8·4. (II. 15.)
 39. Vörös színű, jól égetett, jól iszapolt. Átmérője: 11·0. (II. 16.)

A hulladékgödörben vastárgyakat is találtunk, melyek közt leginkább figyelmet érdemelnek azok a darabok, melyek kétségtelenül egy facista vasalására szolgáltak. Kerül köztük szeg, kés nyél és több ismeretlen rendeltetésű tárgy is. (12. kép.)

1. Szeg 3·5 cm. hosszú, széles fejjel. (12. 1.)
2. Akasztó rész, a belejáró karika hiányzik. (12. 2.)
3. Akasztó rész töredék. (12. 3.)
4. Bütykös vastárgy. (12. 4.)
5. Kés nyél töredék fafogantyú darabokkal. (12. 5.)
6. Ismeretlen rendeltetésű vastárgy töredékei. (12. 6.)
7. Közepén lyukas hengeres vastárgy, oldalnyúlvánnyal. (12. 7.)
8. Cista fül. (Egyik oldala törött.) (12. 8.)
9. Cista fül akasztó. (12. 9.)
- 10—23. Cista vasalás töredékei. (12. 10—23.)

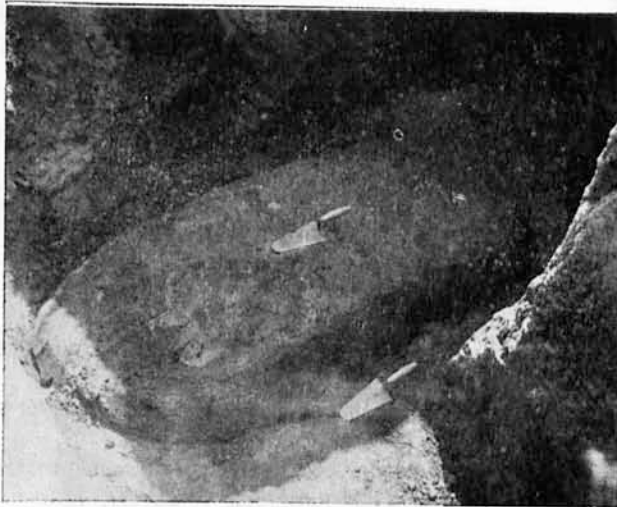

Fig. 13. kép.

A hulladék gödörtől 75 cm. távolságra letapasztott tűzhelyet találtunk. Alakja hosszú ellipszis. Hosszúsága 182 cm., szélessége 60—77 cm. közt váltakozik. Hossztengelyének iránya É.-D. A tűzhely felső része 2·00 m. mélységben volt. Oldalai is tapasztva voltak. Magassága 53 cm. Körülötte kisebb cseréptöredékek és hamuréteg feküdt. A szétbontás után csak néhány cserépdarabot találtunk a tapaszt között. De az elváló tapaszt-darabok így is megmutatták, hogy legalább négyszer volt újra tapasztva. (T. 1.) (13. kép.)

A 15.-ik méternél, az árok partfelőli sarkában újra erősen kevert, bolygatott föld látszott. Mikor az árkot újabb 5 méterrel meghosszabbítottuk, ennek a bolygatott földnek a körvonalai, csak másfél méter mélységben mutatkoztak s akkor is csak 25 cm. szélességig terjedtek. A part felé kiszélesített árokban ugyanolyan körülmények közt, mint az első

lakógödörnél egy újabb lakógödör képe bontakozik ki. Méretei is pontosan egyeztek az elsőével, csak a mélysége volt kisebb. 3 m. mélységnél háborítatlan földhöz értünk. Az elsővel ellentétben, ebben a gödörben semmi mellékletet nem találtunk. (L. 2.)

Az árok végében 150 cm. mélyen, 1 m. átmérőjű háromszög formára emlékeztető tűzhelyet találtunk. A háromszög oldalait köríveket megközelítő görbe vonalak határolták. A tűzhely 18·50—19·60-ig feküdt, 52 cm.-re emelkedett afelé az égett réteg felé, amely szénnel, hamuval és cserépdarabokkal vegyesen, szabálytalan formában, mintegy négy négyzetméter területen feküdt. A tűzhely többszörösen újra tapasztva, edénytöredékekből kirakva készült. A különböző méretű cseréptöredékek egész tömege került elő belőle. A cserepek igen nagy változatosságban a hulladék gödörből elő került cserepek anyagával egyezőek. Itt is épenúgy két csoportra oszthatók s valamennyi korongon készült. Legnagyobb részük fazék töredéke, de kerül köztük néhány tányértöredék is. Átmérőjük: 9·40—35·20 cm. közt váltakozik. Túlnyomó többségben száj-töredékek kerültek elő, van azonban néhány fenék rész is. (14. kép.)

1. Jól égetett, finom iszapolású fehér anyag. A töredékekből látszik, hogy az edény teste 0·5 cm.-enként emelkedő, a fenékkal párhuzamosan futó hullámvonalakkal volt díszítve. Átmérője: 10·70. (14. 13.)

2. Technika, szín és díszítés tekintetében az előbbivel teljesen egyező töredék. Átmérője: 9·40. (14. 28.)

3. Jól égetett, vörös színű, finom iszapolású, törésében szürke anyag. Átmérője: 15·20. (14. 30.)

4. Jól égetett, vörös színű, középfinom iszapolású. Törése sötét szürke. Átmérője: 19·20. (14. 31.)

5. Rossz égetésű, kívül világos, belül sötétszürke színű, rosszul iszapolt durva anyagból, sok durva kavics szemcsével. Átmérője: 16·20. (14. 14.)

6. Jól égetett, vörös színű, jóiszapolású. Átmérője: 20·20. (14. 50.)

7. Rossz égetésű, szürke színű, szemcsés anyag. Átmérője: 14·90. (14. 26.)

8. Mint az előbbi. Átmérője: 18·80. (14. 22.)

9. Mint az előbbi. Átmérője: 13·80. (14. 29.)

10. Mint az előbbi. Átmérője: 13·40. (14. 56.)

11. Gyenge égetésű, szürke színű, közepes iszapolású. Átmérője: 28·00. (14. 53.)

12. Igen jól égetett, vörös színű, finom iszapolású. Átmérője 18·80. (14. 35.)

13. Vörös színű, jól égetett, finom iszapolású. Átmérője: 20·60. (14. 4.)

14. Vörös égetésű, durva iszapolású szemcsés anyagból. Átmérője: 23·20. (14. 9.)

15. Mint a 13. Átmérője: 26·00. (14. 16.)

16. Mint az előbbi. Átmérője: 13·00. (14. 20.)

17. Kívül vörös, belül szürke színű, közepes égetés, finom iszapolás. Átmérője: 20·40. (14. 33.)

18. Halvány szürke színű, rossz égetésű, középfinom iszapolású. Átmérője: 16·80. (14. 49.)

19. Mint a 23. Átmérője: 20·00. (14. 1.)

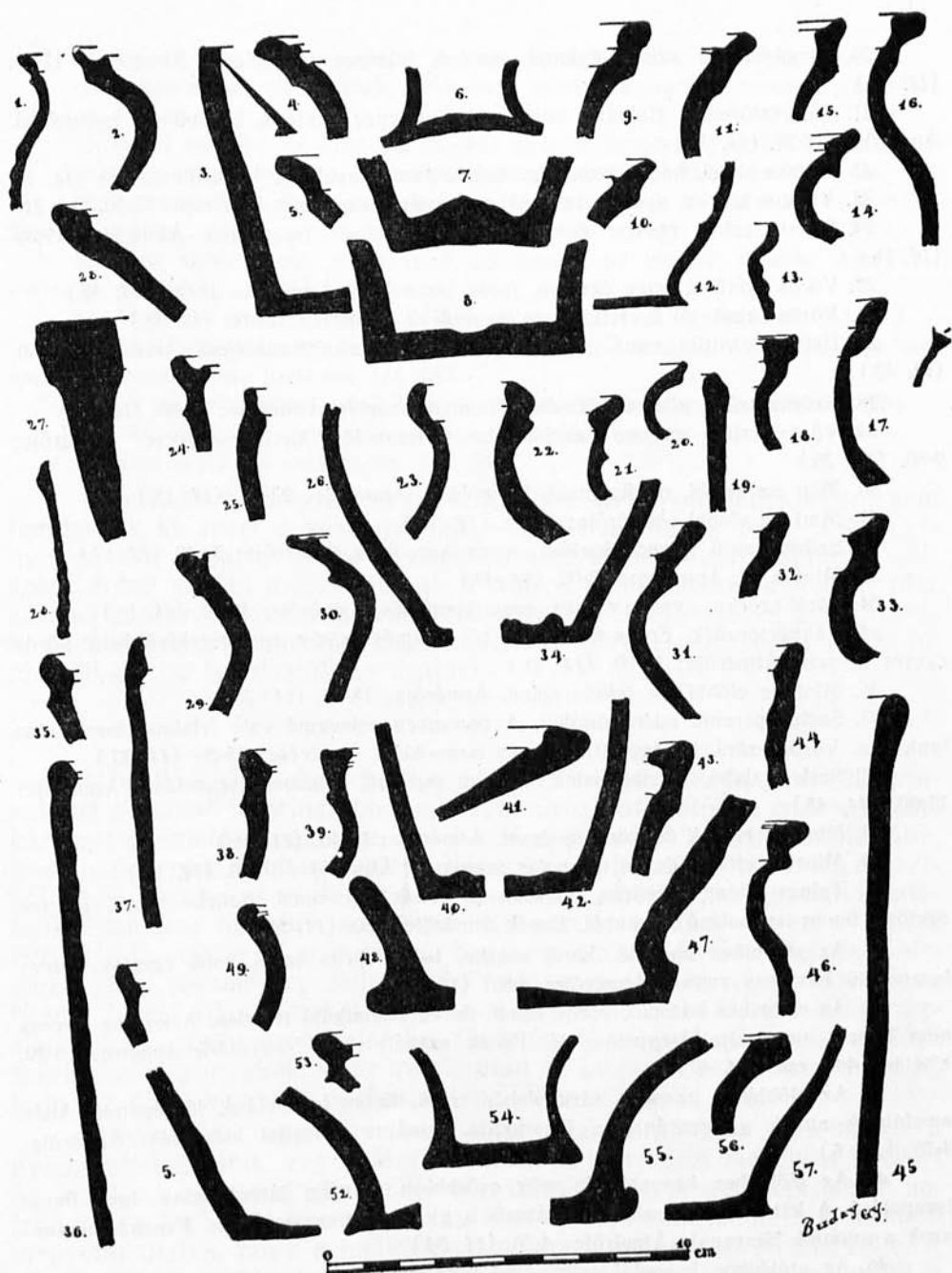

Fig. 14. kép.

20. Sárgásszürke színű, gyenge égetésű, közepes iszapolású. Átmérője: 17-00. (14. 46.)
21. Tányértöredék. Halvány vörös színű, gyenge égetésű, középfinom iszapolású. Átmérője: 17-20. (14. 37.)
22. Szürke színű, foltos, rossz égetésű, durva iszapolású. Átmérője: 27-00. (14. 2.)
23. Világos szürke, gyenge égetésű, szemcsés iszapolású. Átmérője: 17-60. (14. 21.)
24. Fekete színű, rosszul égetett, durva szemcsés iszapolású. Átmérője: 19-80. (14. 11.)
25. Vörös színű, gyenge égetésű, rossz iszapolású. Átmérője: 18-00. (14. 39.)
26. Vörös színű, jól égetett, finom iszapolású. Átmérője: 17-60. (14. 38.)
27. Halvány vörös színű, gyenge égetésű, közepes iszapolású. Átmérője: 13-60. (14. 32.)
28. Szürke színű, közepes égetésű, finoman iszapolt. Átmérője: 10-00. (14. 23.)
29. Vörös színű, gyenge égetésű, durva iszapolás, kavicsos anyag. Átmérője: 9-80. (14. 28.)
30. Mint az előbbi, de finomabb iszapolású. Átmérője: 23-20. (14. 15.)
31. Mint az előbbi. Átmérője: 17-20. (14. 18.)
32. Szürke színű, gyenge égetésű, durva iszapolású. Átmérője: 20-40. (14. 17.)
33. Mint a 39. Átmérője: 22-00. (14. 43.)
34. Sötét szürke, gyenge égetés, rossz iszapolás. Átmérője: 19-70. (14. 10.)
35. Tányértöredék. Érdes felületű, a jól iszapolt szürke anyagot kívül-belül vörös égetés takarja. Átmérője: 18-00. (14. 41.)
36. Mint az előbbi, de fekete színű. Átmérője: 18-40. (14. 25.)
37. Széles peremű edénytöredék. A peremben zsineggel való felakasztásra szánt lyuk van. Vörös színű, jól égetett, közepes iszapolású. Átmérője: 35-20. (14. 27.)
38. Serleg alakú, szürke színű, gyenge égetésű, közepes iszapolású. Átmérője: 11-00. (14. 45.)
39. Mint az előbbi, de vörösre égett. Átmérője: 11-40. (14. 36.)
40. Mint az előbbi, de az iszapolás szemcsés. Átmérője: 10-20. (14. 19.)
41. Talpas edény töredéke, visszahajló fenék peremmel. Szürke színű, gyenge égetésű, finom iszapolású anyagból. Fenék átmérője 4-50. (14. 55.)
42. Az előbbihez hasonló, kívül szürke, belül vörös színű, jobb égetésű, durva iszapolású kavicsos anyag. Átmérője: 4-80. (14. 52.)
43. Az előbbihez hasonló, vörös színű, durva technikájú töredék. A korong nyoma nem látszik meg rajta. Iszapolása jó. Fenék szabálytalan. Nagybőrk átmérője: 5-20, kisebbik 4-60 cm. (14. 49.)
44. Az előbbihez hasonló, sárgásfehér színű, finom iszapolású, jól égetett. Alján meglátszik annak a deszkának a lenyomata, amelyre száradni helyezték. Átmérője: 4-70. (14. 6.)
45. Az előbbihez hasonló, de még erősebben sárgába játszó színű. Igen finom iszapolású. A két utóbbi darabon meglátszik a gvakorlott mester keze. Fenékén ugyanazok a nyomok látszanak. Átmérője: 4-70. (14. 54.)
46. Az utóbbihoz hasonló technikával készült profilált fenekű töredék. Átmérője: 7-20. (14. 12.)

47. Az előbbivel egyező technika és szín. Átmérője: 9-20. (14. 47.)
48. Serleg alakú, vörös színű, jól égetett, közepes iszapolású töredék. Átmérője: 6-20. (14. 8.)
49. Pohár formájú, az előbbihez hasonló kivitelű töredék. Átmérője: 5-70. (14. 3.)
50. Az előbbihez hasonló, de nagyobb méretű töredék. Átmérője: 6-40. (14. 42.)
51. Szürke színű, rossz égetésű, szemeses iszapolású fenéktöredék. Átmérője: 5-40. (14. 34.)
52. Kívül szürke, belül vörös színű, jól égetett, jól iszapolt töredék. Átmérője: 9-40. (14. 51.)
53. Az előbbihez hasonló színű és technikájú töredék. Átmérője: 7-40. (14. 57.)
54. Kívül-belül sötét szürke, jól iszapolt, jól égetett töredék. Átmérője: 5-00, legnagyobb kihalasodása: 10-00 cm. (14. 24.)
55. Jól iszapolt, szürke színű, kihajló peremű töredék. Átmérője: 5-0. (14. 55.)
56. Világos színű, jól iszapolt töredék. Átmérője: 6-0. (14. 57.)
57. Nem szabályos szájtöredék. (14. 56.)

A második tűzhelyhez és lakógödörhöz tartozó hulladékgödört nem bonthattuk ki, mert a keskenyebbik végével a Maros felől amúgy is nyitva volt, a partot pedig a beomlás elkerülése végett nem volt célszerű dolog jobban megközelíteni. A Maros felőli oldalon kibontott rész az első gödörrel azonos tartalmat mutatott. A beálló esőzés és a Maros hirtelen áradása a munka abbahagyására kényszerített bennünket. Június 30.-án be is fejeztük az ásatást.

*

A beálló esőzés és a folyton emelkedő áradás épen annyi haszonnal járt a temető helyének pontos meghatározását illetőleg, mint amennyi kárt tett a temető anyagában. A víz a Maros medrét annyira megtöltötte, hogy majdnem kilépett az ártérre. Épen ezért a hatalmas víztömeg a partból újabb darabokat szakított le s új sírokat tárt fel. Az apátfalvi halászok állandóan figyelték az apadó víz partját s július 21.-én a Makói Friss Ujság már arról számolt be, hogy az általunk feltárt telep és a sírmező közti részen egy teljesen ép edényt mosott ki a víz. Az edény Novák József útján a makói gimnázium gyűjteményébe került. Mint megállapítottuk, korongon készült La-Tène típusú tál volt, finom iszapolású szürke színű anyagból. A hír vétele után az intézet gyakornoka ment ki, hogy az újból kimosott parton a temetőt megfigyelje.

Július 23.-án, azon a helyen, ahol első kintlétünk alkalmával a gyöngyöket találtuk, egy a Maros által már nagyrészt elvitt női sírt bontott ki. A csontváz fekvése K—Ny. irányú volt. A sírt csak befelé haladó üreggel lehetett kibontani s így fényképezni nem lehetett. A kibontó arra volt utalva, hogy a mellékletek pontos elhelyezését megfigyelje. A kibontott üreg alja a felszíntől 185 cm. mélységben 130 cm.-re nyúlt a part alá (e. sír). (15. kép.) Mellékletei:

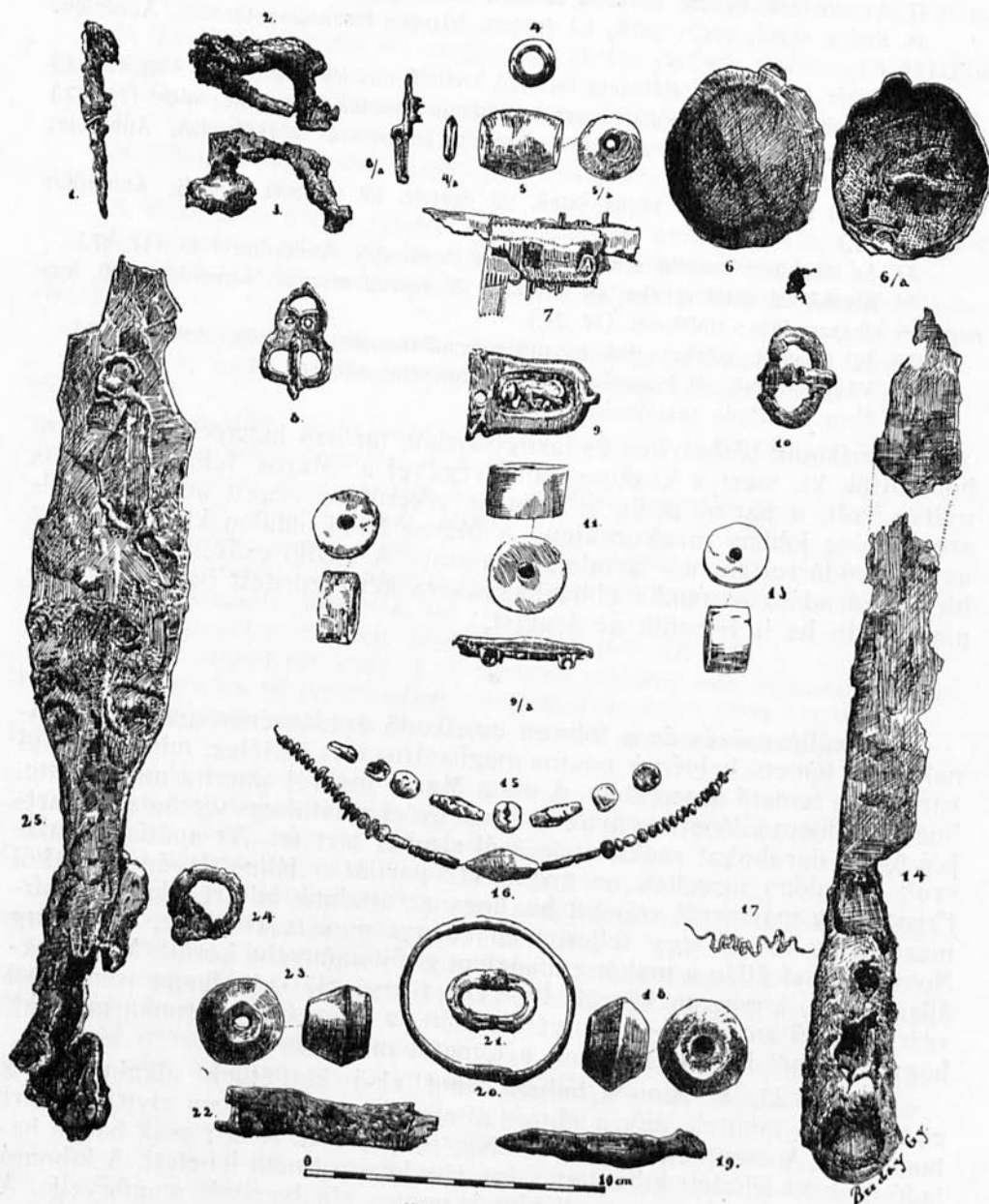

Fig. 15. kép.

1. A medence jobb oldalán orsókarika feküdt. Szürke agyagból készült, alapjaival összeefordított csanakakúpokra emlékeztető alak. Az orsószerű befogadására szolgáló lyuk átmérője: 0.75 cm. Felsőlapja sík, alsólapja közepén behorpadt. Valószínűleg, a beleszolgáló szár megakasztására szolgált. A felső kúp magassága (kiegészítve) alacsonyabb. Egész magassága 2.2 cm. Átmérője 3.0 cm. (15. 23.)

2. A medence közepén az utolsó gerincesigolyára csúszva domború bronzkorong feküdt, melynek homorú belső oldalához tapadva több réthben összehajtogatott szövetmaradványok találhatók. A szövet színe zöld, ami kétségtelenül a patinásodó bronztól ragadt rá. A korong alsó végén 0.5 cm. hosszúságú bütyök emelkedik ki; valószínűleg ezzel volt összefüggésben az a rész, amely a korong megerősítésére szolgált és a szövetet keresztüljárta. Alakja ellipszis, melynek hosszabb átmérője: 5.75, rövidebbik átmérője 5.20 cm. Helyzete és a benne maradt szövet valószínűvé teszi, hogy a ruha összetűzésére szolgáló korongos szerkezettel van dolgunk. (15. 6—6/a.)

3. A csontváz mell részének bal oldalán, kb. a szív táján, másik orsókarika feküdt. Az előbbinél szabályosabb alakú. Szürke agyagból készült. Díszítése nincs. Mind a két csanakakúp egyenlő méretű. Magassága: 2.05 cm., átmérője: 3.22 cm. Mindkét vége befelé menedékesen végződik a 0.80 cm. lyuknál. (15. 18.)

4. A mellcsonton keresztül egy háromrészesre tört vas fibula töredék darabjai feküdtek. Alakja a hozzátapadt, és az épség veszélyeztetése nélkül el nem távolítható, vastag rozsdaréteg miatt nem vehető ki.

5. A csontváz nyakán három nagyobb gyöngy feküdt. Középen egy jellegzetes alakú kalcedon gyöngy. Magassága 2.3 cm., legnagyobb átmérője: 2.15 cm. Átfúrása nem szabályos méretű. (15. 5—5/a.)

6. A kalcedon gyöngy mellett egy erősen megrongált lapos borostyángyöngy foglalt helyet. Magassága 0.6, átmérője 2.10, lyuk szélessége: 0.5 cm. Eredeti felülete csak a lyuk belsejében látható.

7. A kalcedon gyöngy másik oldalán, lapos végével szorosan érintkezve vaskarika feküdt, amelynek egyik oldalát a méretekhez képest vastag rozsdaréteg borítja, másik oldalán a gyönggyel való érintkezés úgy látszik megakadályozta a rozsdá vastag képződését. Külső átmérője 2.5 cm., belső átmérője: 1.1 cm. (15. 24.)

8. A koponya fölött jobb oldalon kis darab szén volt.

Mivel a csontváz már csak az alsó lábszár közepétől volt meg, nem lehetett megállapítani, hogy a láb mellett volt-e melléklet.

Július 26.-án az apátfalvi halászház újabb leletre bukkantak. Az egyik öreg halász e sorok írójának jelenlétében Novák Józsefnek egy kardot adott át, amelynek a vége le volt törve. A kard Novák József adománnyaként intézetünk tulajdonába került. Július 27.-én szükségesnek láttuk, hogy a helyszínre menjünk, mely alkalommal a folyton apadó vízről csolnakból azon a helyen, ahol a halászház a kardot találták, három sírt bontottunk fel, köztük azt is, amelyikből a kard előkerült. Meghatározásuk annyival is könnyebb volt, mert a kard helye a kihúzás után pontosan meglátszott és a napsütésben meg is keményedett. A felbontott három sír helyzete és leltára a következő volt:

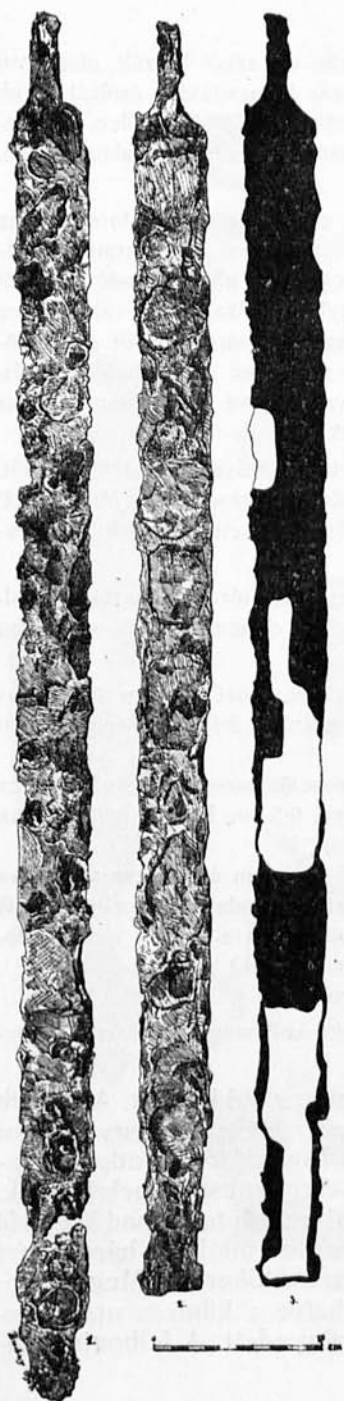

Fig. 16. kép.

A sír mélysége 2 m. A part alá kibontott üreg hossza 130 cm.

A férfi csontváz fekvése K.-Ny. A csontváz csak térdtől volt meg (a. sír). Mellékletei:

1. Kétélű vaskard. (Fogantyújának 3 cm. hosszú darabja a kibontás során került elő.) A halálszok által megtalált darab hossza 76.5 cm. Az előkerült fogantyú darabbal együtt 79.5 cm. (A hegyéből: összevetve egy később talált karddal, mintegy 6.5 cm. hiányozhatik. Az egész hossza tehát a fogantyút záró gömb nélkül 86 cm. lehetett.) Marokvédő rész nincs rajta. A penge a hegye felé keskenyedik. Legnagyobb szélessége a markolat fölött: 4.62 cm., legkisebb a tört végénél: 3.98 cm. A markolat vastagsága 1.44—1.02 közt változik. A penge kezdete az épen maradt oldal tanúsága szerint szegletesen indult. Különös figyelmet érdemel a töredékben talált fogantyú, melynek belsejében 1.60 cm. mély téglalapos keresztmetszetű üreg van. Valószínűleg ebbe helyezkedett el a záró gomb nyúlványa s ez által volt a markolathoz erősítve. A záró gombot azonban nem találtuk meg s így valószínű, hogy már az eltemetéskor sem volt meg. A kard hüvelyé fából készült, melynek darabjai több helyen megmaradtak a rozsdafoltok közt. (Megvolt 23—28 cm.-ig 1 cm.-es darabban, 35—51.5 cm.-ig 1.5 cm.-től az egész penge szélességében, és 60 cm.-től végig ugyanígy.) A kard markolata a balkéz magasságában volt elhelyezve. (16. 2—3.)

2. A kard markolata végénél, del attól a sír széle felé eltávolodva köpűjével lefelé álló lándzsa fekiúdt, mely a köpűbe rozsdásodott fadarabok tanúsága szerint nyelével együtt kerülhetett a sírba. Teljes hosszúsága 31.5 cm. A köpű hossza 11 cm., a lándzsa levele 20 cm. A köpű szájának átmérője: 1.7 cm. A lándzsa legnagyobb szélessége: 5.5 cm. (15. 25.)

3. A medencén fehér mészkőből készült, fenyresre csiszolt gyöngyöt találtunk. Cilindrikus alakú. Magassága 1.35 cm. Átmérője 2.2 cm. Pontosan a közepén elhelyezett felfűző lyuk átmérője: 0.55 cm. (15. 13—13/a.)

E sír közelében, tőle 1.90 m. távolságra újabb férfi sírra bukkantunk, melynek tájolása K.—Ék.-i

volt és 2·60 m. mélységben feküdt. A kibontott árok 175 cm. hosszú volt. A sírban fekvő csontváz erősen megrongálódott. Bár aranyat is találtunk a sírban, mégis mellékletekben nagyon szegény volt. (b. sír).

1. Az előbbi sírban talált gyöngyhöz hasonló anyagból készült gyöngy feküdt az ágyék táján. Fenntartása nem olyan ép, mint az előbbié. Magassága 1·52 cm., átmérője: 2·60 cm., a nem pontosan középen fekvő lyuk átmérője: 0·57 cm. (15. 11—11/a.)

2. A koponya homloki részén 15 cm. hosszú aranyspirális összelapult töredékei kerültek elő. Előállításához 1 mm. széles lapos arany pléhet használtak. (15. 17.)

E sírtól 90 cm. távolságra 2 m. mélységben a víz által nagyobb részében elhordott újabb sír feküdt. A kibontás 115 cm.-re nyúlt a part alá. A csontváz csak a medencétől felfelé volt meg. Tájolása K.-Ny., mélység: 2 m. Melléklete nagyon szegényes volt (c. sír).

1. A medence tájáról került elő egy bronzcsat. Karikája ovális; Lemezein szimmetrikus elhelyezésben két kerek lyuk és egy széles levélidomú nyílás foglal helyet. Hosszúsága 3·5 cm., szélessége: 1·6—2·4 cm. közt változik. (15. 8—8/a.)

2. 1·4 cm. külső átmérőjű szegletes keresztmetszetű bronzkarika. Belső átmérője 0·6 cm. (15. 4—4/a.)

Ugyancsak a partból került ki, az e sírből 1 m.-re fekvő erősen rongált sír néhány melléklete. A sír mélysége 2·30, kibontott része: 1·30 m. Tájolása K.—Ék. (d. sír).

1. A csontváz nyakán 8 drb. borostyánkőből készült gyöngy volt. 5 kerekded, 3 hosszúkas, mindkét végén hegyesedő idomú. (15. 15.)

2. A koponya mellett egy csomóban edénytöredékek, melyek valószínűleg már így kerültek a sírba.

A sírok rendszeres feltárását augusztus 17.-én kezdtük meg. Az árok irányát a Maros part szabta meg, helyét pedig az előbb leírt sírok fekvése. Az első árkot a Marostól 9·80 m.-re húztuk É—Ék.—D—Dny. irányban. Az árok 2 m. széles, 20 m. hosszú volt. 86 cm. mélységben élesen vált ki a sírok körvonala. Ahol pedig a sírt már kirabolták, a szabályos vonalak erősen össze voltak kuszálva, de a bolygatás nyoma mindenütt meglátszott. A szelvény mindenütt egyforma képet mutatott.

Az első sír az árok É—Ék. végén a Maros felőli oldalon feküdt az árok végétől 1·20 m. távolságra. A csontváz alsó lábszára az árok végén túl nyúlt s ezért az árkot megfelelő darabon tovább kellett ásatni. Az eredetileg megásott sírűreg 182 cm. hosszú, 65 cm. széles volt. Mélysége 1·70 m. Tájolás: É.-D. A férfi csontváz hossza 165 cm. (17. kép.) Mellékletei:

1. A bal felső kar közepe táján a karcsonttól 8 cm. távolságra La-Tène ízlésű fületlen edény. Szürke színű, jó iszapolású. Pereme kissé kihajló. A nyak és a kihasodás közti részen két párhuzamosan körbefutó kidudorodás díszíti. Feneke egyszerűen belapított. Száj átmérője: 12·80 cm., legnagyobb kihasodása: 16 cm., fenék átmérője 6·50 cm., magassága 13·50 cm. (18. 2.)

2. A bal felsőkar és a fenti edény közt: két darabra tört vasszeg. Hossza: 6·0 cm. (15. 1.)

3. A jobb vállon, egészen a nyakcsigolyánál erősen elrozsdásodott vas fibula, a hozzátartozó tüvel együtt. (15. 2.)

4. A hasüreg felett, a mellcsont legalsó szélén három darabra tört, erősen rozsdásodott vas fibula, tü nélkül. (15. 3.)

5. A balkéz csuklóján bronz karperec. A két vége egymáson fekszik s kis kiszélesedés után síkban végződik. (15. 20.)

6. A balkéz mellett sertés lapockacsont maradványai feküdtek.

Feltűnő volt, hogy a jobb térdkalácsot a jobb lábfej irányában, a lábszártól 18 cm. távolságra találtuk meg.

Fig. 17. kép.

Az árok közepén 7·80 m. távolságra az É.—Ék. végétől gyermekkoponya korhadt maradványait találtuk. A többi csont nyomait sem lehetett megállapítani, így a tájolást nem tudtuk feljegyezni. A koponya és a közvetlen közelében lévő mellékletek 1·50 mélyen feküdtek (2. sír). (18. kép.)

Mellékletek:

1. Korong nélkül készült, rossz égetésű, durva iszapolású sötétszürke színű füles agyagedényke. Az edény hasasodásából kiemelkedő szalagfül 1·5 cm.-rel emelkedik a kissé kihajló perem fölé. Szájátmérője 5·4 cm., legnagyobb kihasasodása: 6·5 cm., ferdén belapított fenekének átmérője 3 cm. A fül szélessége 1·3 cm. A fül a perembe ívesen simul. (18. 5.)

2. Az előbbihez hasonló edény töredékei. Rekonstruálható méretei: Szájátmérője: 5·4 cm., fenék átmérője: 6·6 cm., fül szélessége 2 cm. (18. 7.)

3. Finom iszapolású, jól égetett, szürke cseréptöredék, függőlegesen futó bemélyedő díszítés nyomaival.

A töredékek helyzete azt mutatja, hogy már a temetéskor ilyen formában kerültek a föld alá. A sír bolygatva nem volt.

9·35 m.-re az árok kezdetétől 135 cm. mélyen erősen bolygatott földben egy edény töredéke került elő, amelytől 45 cm. távolságra kirabolt csontvázmaradványokat találtunk (3. sír). Csak a fej és a két lábszár volt meg; a két utóbbi eredeti fekvésben, melyből K.-Ny. tájolásra és női csontváza lehetett következtetni, mélysége 2 m. A melléklet pontos helyét sem lehetett megállapítani. Egyetlen kétségtől kívül hozzátartozó melléklete:

1. Korong nélkül készült, kívül vörösbarna, belül fekete színű, durva iszapolású edény. Felső része hiányzik. Fenék átmérője: 9 cm. (18. 6.)

A 12.-ik méternél a szántóföld felőli falnál minden melléklet nélkül egy gyermek lábszárcsont feküdt 140 cm. mélységben.

18:90—19:60 m.-ig erősen bolygatott fiatalember csontváz töredékei kerültek elő (4. sír). Az egész csontvázból csak az alsó állkapocs töredékei, néhány borda és csigolya, a bal csípő és keresztcsont és a bal felső lábszár került elő. E három utolsó összefüggően feküdt s így kétségtelenül eredeti helyzetében volt. Tájolása É.-K. Közelében a csontváz lábszárától 50 cm. távolságra feküdt a minden bizonnyal hozzátartozó:

1. agyagkarika. Jól iszapolt, szürke agyagból. Alsó része edényfenék módjára van lelapítva. Felső részében homorú mélyedés van, melynek közepén 1.2 cm. átmérőjű lyuk van. Az egész karika átmérője 5 cm. Lapos alsó része és bemélyedő homorú része arra enged következtetni, hogy a gömbölyű fenekű edények felállítására használták. A benne levő lyuk pedig arra mutat, hogy felfűzve szíjjon lehetett hordozni. (18. 1—1/a.)

A temető kezdetének megtalálása után meg akartuk állapítani, hogy déli irányba meddig terjed. E célból az első ásatás alkalmával húzott kutató árok irányában, ugyancsak a Marossal párhuzamosan, az első ároktól délre 83:50 m. távolságra újabb kutatóárkot húztunk. Az árok a temető szempontjából teljesen figyelmen kívül hagyható, de jelentős a benne talált újkőkori dolgok szempontjából. Az

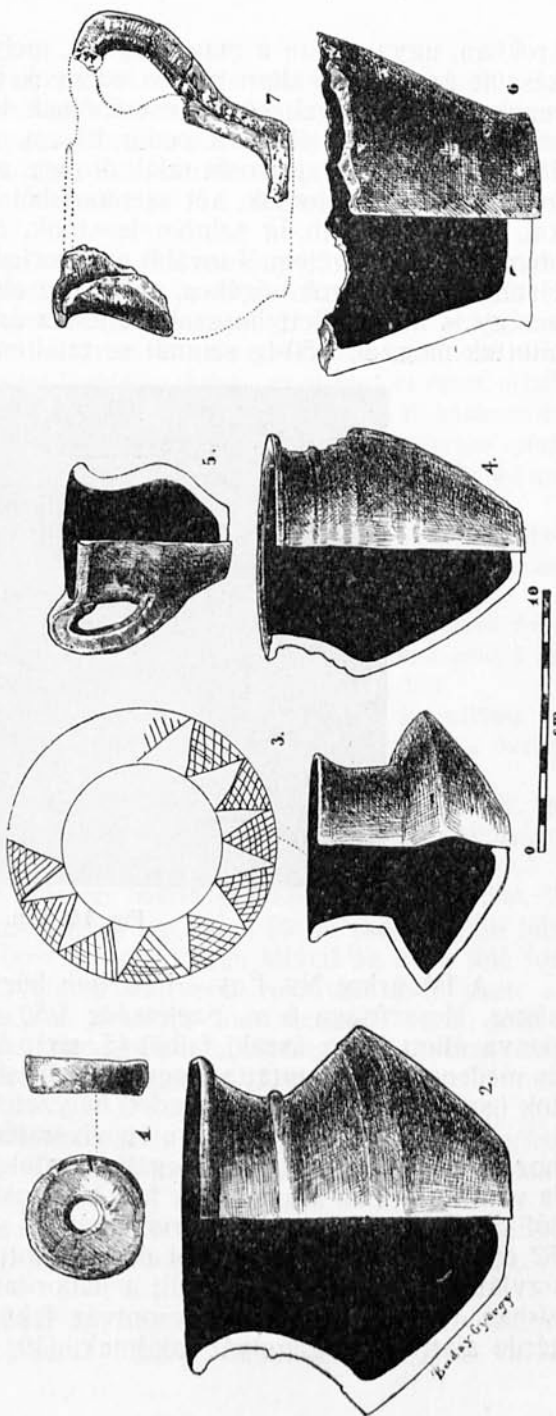

Fig. 18. kép.

árokban, ugyanabban a magasságban, melyben az első ásatás alkalmával készült árokban modern mázos edényeket és szénréteget találtunk, cserépek és szénrétegek között cseréppipák töredékeit találtuk. A 62 cm.-es háborítatlan hordalék alatt pedig 10 cm. mélységben (72 cm.) I. Ferenc 1807. évi réz 30-krajcárosát találtuk meg, ami, mint az eredmények összefoglalásánál látni fogjuk, két szempontból is figyelmet érdemel. Az árokkal, melyet 2·50 m.-ig szintén leástunk, beigazolódott az a feltevésünk, hogy a temető e rétegnél tovább nem terjed. E meddő kísérlet után visszatértünk az első árok végéhez, melyet az első számú sír fekvése miatt már amúgy is meg kellett hosszabbítani. Az árkot É.-Ny.-i irányban hosszabbítottuk meg, de 2·50-ig semmit se találtunk.

Fig. 19. kép.

A IV. árkot Ny.-Ény.-i irányban húztuk az I. ároktól 5·40 m. távolságra. Hosszúsága 6 m. Szélessége 1·50 m. A 4. méternél edény és koponya állott ki az északi falból (5. sír). Az 5. méternél foszlott koponya és medence csont mutatta, hogy itt is kirabolt sírral van dolgunk. A csontok összevisszaságából az eredeti helyzetet megállapítani nem lehetett.

Az árok teljes kiásása után visszatértünk az edényhez és koponyához. Gondos tisztogatással megállapítottuk, hogy a csontváznak folytatása is van s ezért az árkot észak felé kiszélesítettük. 86 cm. mélységben már jól ki lehetett venni a sír körvonalait (6. sír). Hosszúsága 135, szélessége 52 cm. volt. 1 m. mélységből összehajtott bronz sodrony került elő, ami úgy látszik a temetéskor került a háborítatlan sírba. A 156 cm. mélységű sírban 115 cm. hosszú női csontváz feküdt. Tájolása K.-Ny.-i volt. Bal térde alatt gerincesigolyát találtunk. (19. kép.)

Mellékletei:

1. A fej jobb oldalán, a fejtető magasságában fekete színű durva iszapolású bögre. Korongon készült. A durva kavicsszemek külső és belső oldalán egyaránt kiállanak. Pereme kissé kihajló. Nyakától kihasasodásáig terjedő részét párhuzamosan körbefutó szabálytalan mélyedések díszítik. Feneke egyszerűen lapított. Szájképzése profilált. Száj átmérője: 9-20 cm., legnagyobb kihasasodása 10-5 cm., fenék átmérője: 2-9 cm., magassága 10-5 cm. (18. 4.)

2. A fej jobb oldalán a váll magasságában fémfórmát utánzó La-Tène ízlésű edény feküdt oldalra fordulva. Megközelítőleg függőleges nyakát a szájjal párhuzamosan futó enyhén benyomott vékony vonal díszíti, melyből lefelé 8 többé-kevésbbé arányos távolságra lévő besimított függőleges vonal halad, az edény vállasodásáig. A váll részét a kihasasodásig bemélyedő háromszögek tarkítják, melyek az alappal és egyik oldallal párhuzamosan haladó vonalak által négyszögekre vannak felosztva. E háromszöges díszítés az edény $\frac{1}{3}$ részéről lekopott. Pereme kissé kihajló, feneke egyszerűen belapított. Száj átmérője: 7-7 cm., legnagyobb kihasasodása 11-5 cm., fenék átmérője: 3-3 cm., magassága: 7-8 cm. (18. 3-3/a.)

3. A bögrék és a koponya közt csontfésű töredékei kerültek elő. A töredékekből megállapítható, hogy kéttagból álló, a mai sűrűfésűre emlékeztető fésű volt. A középső rész felszegelésének nyomai a megmaradt szegecselésből jól kivehetők. (15. 7.)

4. A nyakon gyöngysor volt, melyből épen sikerült kivenni 30 drb kerek üveggyöngyöt, két nagyobb fekete pasztagyöngyöt, 4 hengeres üveggyöngyöt, 1 zöld, 1 kék kerek gyöngyöt és 1 két végefelé hegyesedő borostyángyöngyöt. (15. 16.)

5. A kereszt csonton bronz csat feküdt. Ovális kerete a pecek karikájának beilleszkedésénél elvékonyul. A pecek alsó része erősen tagolt, felső része a keretre egészen ráhajlik. (15. 10.)

6. A bal karon három gyöngyszem volt; két paszta és egy borostyán. (15. 16.)

7. A két felső lábszár közt egy vékony állati lapockacsont töredezett darabja feküdt.

8. A jobb felső lábszár közepe táján egy hosszú, vékony csont foglalt helyet.

A IV. árok végétől 3-80 m.-re 6 m. hosszú, 1-50 m. széles árkot húztunk Dny.-i irányban. A 6 m. hosszú árok végén lábbal az árok felé fordulva újabb sírra bukkantunk, amely nagyobb részével kívül esett az árkon s így azt ki kellett szélesíteni. A gödör hosszúsága 170 cm., szélessége 55 cm. Mélysége 170 cm. A sírban 144 cm. hosszú női csontvázat találtunk, amely K—Ék.—D—Dny.-i irányban feküdt (7. sír).

Melléklete:

1. Erősen összetöredezett, két oldalán fogazott fésű, közepére erősített (két oldalon) csontlemezzel. Készítési módja a töredéken jól figyelemmel kísérhető.

A 6.-ik árkot az I-től 1-55, a 10-től 1-40 m.-re ástuk az elsővel derékszög alatt. A VII.-iket az elsővel párhuzamosan attól 13-5 m.-re. Mindkettő teljesen meddő volt.

A VIII.-ik árok az I. végével egyirányban, attól 6-10 m. távolságra párhuzamosan haladt. Az I. árok felőli végében 2 m. hosszú, 0-60 m. széles

sírgödörben 145 cm. hosszú női csontváz feküdt 180 cm. mélységben K.-Ny.-i irányban. Melléklete nem volt (8. sír).

A IX. árkot 1 m.-re az első árok Maros felőli oldalán, 1 m. szélességben ástuk. Hosszúsága 5 m. volt.

Az árok É.-i sarkában, a Maros felé eső oldalban találtunk egy Maros felé nyúló csontvázat: 2 m. mélységben (9. sír). A csontváz nagyobb részével az árkon kívül esett, de mivel a kocsí út alá nyúlt, csak üregesen lehetett kibontani; így csak a legpontosabb méreteket tudtuk felvenni, de fényképezni nem lehetett. A sír szélessége 60 cm., hosszúsága 190 cm. A benne fekvő férfi csontváz 167 cm. hosszú volt. Tájolása: K.-Dk.

Mellékletei:

1. Az a) sírban talált karddal egyező alakú ép pengéjű kard feküdt a csontváz bal oldalán. Hegye a bal boka mellett 8 cm.-re volt. Tok nyomai nem látszottak rajta. Teljes hosszúsága 84 cm. Legnagyobb szélessége 4-8 cm., mely a hegye felé fokozatosan keskenyedek. Fogantyúja 7 cm. (16. 1.)

2. A kard felső része alól a csontváz felé egy fehér mészkőből készült gyöngy állott ki. A vizes talaj és a rozsdá erősen megrongálta. Magassága 1-3 cm., átmérője 2-21 cm., lyuk átmérője 0-55. (15. 12—12/a.)

3. A kardmarkolat mellett 6-5 cm. hosszú ismeretlen rendeltetésű vastárgy volt (15. 19.)

4. amely mellett 7 cm. hosszú, 1-5 cm. széles késtördéknek nyélbe szolgáló része volt. A nyél felerősítésére szolgáló szeglyukak távolsága 2-7 cm. (15. 22.)

5. A mellkasi részen, a szív táján rossz ezüstműből készült csat feküdt. Ovális alakú, vékonyabb pecektengellyel. Pecke hiányzik. (15. 21.)

6. A csat alatt tömör szíjbújtató feküdt. Egyik fele egyenesen, másik körívesen végződik. Hosszúsága 4 cm. Szíjfelőli egyenes vége 2-8 cm. E végének közepén lyuk van, melynek megfelelőleg a másik oldalon az íves végződésből 3 mm. nyúlvány áll ki. Átlagos szélessége 2-3 cm. Középen bemélyített ovális keretben balra sétáló, lefelé tartott fejű oroszlán van. Az oroszlán hosszúsága 2-1 cm. Hátlapján a megerősítésre szolgáló három fül helyezkedik el, melyeken keresztül szeggel volt a szíjra erősítve. (15. 9—9/a.)

22

Az ásatások menetének és az előkerült emlékeknek tüzetes ismertetése után szükségesnek mutatkozik az egész munka eredményeinek, illetőleg a telep, temető és újabbkori temetkezés jellemvonásainak összefoglalása. Az egymástól különböző három megfigyelés és a végzett munka alapján három részre osztom az eredmény ismertetését is.

A *telepet* a Maros tárta fel, de az ásatások eredménye arról győzt meg, hogy az a feltevés, mely szerint a település nem a Marosnak köszönheti létrejöttét, könnyen bizonyítható. A Maros meder változásai szembe-tűnnek már akkor is, ha a XVIII. sz. végéről való térképeket a maiakkal hasonlítjuk össze, de figyelemmel kísérhető a 75.000-es térképen is. Az a szövevényes, ma már nagyobb részében elszántott, folyammeder rendszer,

amely a mostani folyástól délre húzódott, szinte lépésről-lépésre mutatja a folyó medrének északra tolódását. Azon a területen pedig, ahol a telep és a temető kultúrnymai végig kísérhetők, ma is folytonos északfelé tolódás állapítható meg. Nem hisszük el szószerint azt, amit a halászok és parti birtokosok beszélnek, hogy a Maros évről-évre három-négy métert is elhord, de a nyári áradás előtti és utáni partváltozás meggyőzőtt arról, hogy az egész telep és temető hosszában legalább 50–100 cm. szélességű földsáv került a folyó medrébe. Legjobb bizonyítéka volt ennek az, hogy a parton vezető kocsni nyom első kintlétünk és ásatásunk közti időben a parttól legalább két kerékköznyi távolsággal a bevetett földekre tolódott. Az az árterület, amelyen ma a Maros nagyvíz idején szétterpeszkedik a mi területünkön, alig száz esztendő. Az az érem, amelyet a sírok feltárására ástott második árokban, a fölszintől 72 cm.-re találtunk meg nem bolygatott iszapréteg alatt, kétséget kizárólag igazolja, hogy a homokkal kevert iszapréteg az utóbbi száz esztendőben rakódott le a mai helyére. De bizonyít maga a halom is, amelyet ezidőszert még meg nem állapítható időben olyan helyről hordtak össze, ahol ez az iszapréteg nem borította a földet. Már pedig nem valószínű, hogy ilyen nagymennyiségű földet messzebbfekvő területéről hordtak volna össze.

Másban kell tehát a település okát keresnünk. Az Alföld mocsarakkal borított területe az erdőnél is jobban védelmezte azokat a barbárokat, akik a nádasok között ismerték az utakat, melyek a nádasok közt lévő száraz helyekre vezettek. Ezek a helyek voltak igazán alkalmasak a településre. A vízzel övezett hatalmas száraz területek megvédték a települőköt a területtel nem ismerős ellenség ellen s a legelésző jószágoknak is biztonságot nyújtottak. A római Marcus oszlop képe a nádasba visszavonuló barbárokról ismeretes. Mennyivel nagyobb biztonságot nyújtott az a terület, amelynek száraz részét nádasokkal benőtt erek szegélyezték, melyeknek vize csak itt-ott volt lábolható. Ilyen területen feküdt a mi telepünk is. Észak felől az az ér védte, amely ma is végig kísérhető a Makó alatti Cservölgytől a nagylaki határig, amelynek bemélyedésével szemben most is szembeütnő a telep helyének kiemelkedése. Déli oldalán az az ér határolta, amelynek medrét a telep és temető nagyrészevel együtt elnyelte a Maros.

A feltárt teleprészen a leggondosabb megfigyelés dacára sem tudunk olyan nyomokra jönni, amelyek valami föld felé épített épület maradványaira engedtek volna következtetni. Pedig, ha le is számítjuk a minden valószínűség szerint újabban települt réteget, akkor is a lakógödörök és tűzhelyek föld alatti elhelyezkedése tekintélyes mélységet tesz ki, de nem indokolja a felső építmény teljes hiányát. Valószínűleg sátorfalu volt.¹⁾

¹⁾ Hasonló lakógödöröket ír le P. Quente: Die salvische Siedelung bei Dahlhausen i. d. Prignitz című cikkében, Mannus, V. 340. l.

A gödrök felső részének és a tűzhelyeknek fekvése, a lerakódott rész leszámítása után többé-kevésbbé megegyezik azokkal a méretekkal, melyeket Csallány Gábor Szentes határából leír.²⁾ Ha a szélességi méretek és a tűzhely formája nem egyezik is, még a lelet körülményei is egyeznek abból a szempontból, hogy felépítmény nyomait ott sem talált.

Ha figyelembe vesszük azt, hogy a lakógödröknél a megközelítő méhkas formát állapítottuk meg, még akkor is kellett felépítménynek lennie, amely a bejáratot védelmezte.

Ha ettől eltekintünk, a lakás képe tisztán áll előttünk: A minden bizonnyal fedett lakógödör közelében foglal helyet a földbe mélyesztett szabad tűzhely, melynek környéke még sáros időben is jól járható a rá-szórt salakos és hamus réteg miatt. Ennek közelében fekszik a nagy hulladékgyűjtő, amelynek leltára, némi bepillantást enged az itt lakók foglalkozásába is, amit aztán a temető anyaga egészít ki.

A 2. képen látható égető kemence romjai arról tanuskodnak, hogy a telep lakói maguk égette edényeket is használtak. Valószínűleg itt is égették azokat az edényeket, amelyek a közel eső másfajtájú népek készletében is fellelhetők voltak. Azok az edények, amelyeknek töredékei innen előkerültek, a szentesi síroknak azokra az edényeire emlékeztetnek, amelyek a IV. századbeli szarmata keramikát jellemzik.³⁾ De valószínűleg itt készültek azok a durva talpas edények is, amelyek a szintén negyedik századot jellemző római edényeket utánozták.⁴⁾ Hogy az edények egy része teljesen durva anyagból készült, egészen durva megmunkálással, az a népvándorlás korában könnyen megérthető.

Volt azonban olyan edénytöredék is, amely a La-Tène sírokban talált nagyméretű edényeket juttatja esziünkbe, ami arról tanuskodik, hogy a telep lakói folytonosan érintkezésben állottak a tőlük messzebb lakó népekkel is. Hogy az ilyen, vagy a telepen talált határozottan római jellegű edények egyenesen az illető néptől kerültek-e ide, épen úgy nem bizonyítható, mint a temetőben talált byzanci vagy római érmek közvetlen eredete. Az érintkezés lehetősége kétségkívül fentállott.

A gödrök leltárában szereplő őrlőkö földművelésről tanuskodik. A különböző állatsontok nagy mennyisége a pásztorkodásra enged következtetni; a ló, szarvasmarha és juh úgylátszik nagy számban állott rendelkezésükre. Tudjuk, hogy a rómaiak erről a területről szívesen vásárolták a lovakat. E mellett a vízi szárnyas- és vaddisznósontok jelenlétéből a vadászat kedvelése is megállapítható. Sajátságos azonban, hogy a vízben bővelkedő telepen halászó eszköznek nyomára nem akadtunk.

Figyelmet érdemelnek annak a fa cistanak megmaradt vasalkat-részei, melyek a hulladékgyűjtőből kerültek elő. Fontos, mert a telep

²⁾ Régi germán sírmező a szentesi határban. Arch. Ért. 1903. 17., 18. II.

³⁾ Hampel: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I. 787.

⁴⁾ U. o. 787. és III. 4. tábla.

ethnicus meghatározása szempontjából jöhet figyelembe. Hampel⁵⁾ szerint legtömegesebben a szarmata csoport sírjaiban találták ezeket, ami nem zárja ki, hogy lakó telepen is elő ne fordulhatnának.

Itt van a helye annak is, hogy azokról a salakdarabokról szóljunk, amelyek az egész telepen mindenütt előfordulnak. Ha olyan körülmények közt kerültek volna elő, ahol kiégett sártapaszkok is vannak, arra következtethetünk volna, hogy a telep tűzvésznek esett áldozatul. Mivel azonban égett sártapaszt egyáltalában nem találtunk a leggondosabb kutatás mellett sem, az egy csomóban talált salakok pedig cserépdarabokkal voltak telve, sőt volt olyan is, amely az eltört edény fenekéhez égett, minden valószínűség szerint az edényégető kemencékben keletkeztek, aminek példáját a salakos égetésű tégláknál ma is megtaláljuk. Természetesen ebből a darabból nem csak a salakok keletkezéséről, de a telepen folyó edénykészítésről is biztos értesülést szerezhetünk.

Feltűnő, hogy az első lakógödörben tűzhely nyomait találtuk, amiből arra következtethetünk, hogy a tüzet nem csak a szabad tűzhelyen használták, hanem az időjárás viszontagságai ellen is.

A fenőköveknek a telepen való előfordulása bizonyossága annak, hogy békés eszközeik köszöriülésére is használták. A gödörben és a parton talált kés is erre enged következtetni. A kések is legtömegesebben a szarmata csoport emlékei közt fordulnak elő.⁶⁾ A partban előfordult kés típusa a Regölyben előkerült késre emlékeztet.⁷⁾

Nem tudjuk magyarázatát adni annak a csonteszköznek, melyet a telep közelében a parton találtunk, de azt hisszük, hogy ezen a jól védhető terepen már az ősembernek is volt lakóhelye s ez a darab abból a korból maradt ránk. Hogy van-e még ebből a telepből, vagy már rég elszaggatta a Maros, azt ezidőszerint megmondani nem tudjuk.

A temető közvetlen az utolsó telepnyomok mellett fekszik s a Maros folyását követve, újabb telep következik utána. Hogy mind a két telep ezt a temetőt használta-e, kétségbe aligha vonható. Az a feltevés, hogy a sírok helyén erőteljesebb a vetés növése, csak látszólag igaz, mert a sírok felsőrésze olyan mélyen van az újabbkori lerakódások alatt, hogy azok a növényekre semmiféle hatással nem lehetnek. De ez az újabb lerakódás annak megállapítását is lehetetlenné teszi, hogy volt-e sírdomb az egyes sírok felett? A mezőbándi síroknál, a kirabolt sírok szabályszerű felásásából Kovács István azt a következtetést vonta le, hogy „egykor . . . ha egyéb nem, legalább földből hányt halom kellett álljon az egyes sírok felett”.⁸⁾ Mi is találkoztunk kirabolt és bolygatott sírokkal (3., 4., 5.), de ott épen azt tapasztaltuk, hogy még a sírgödör méretei is megváltoztak s

⁵⁾ i. m. 128—29.

⁶⁾ Hampel: i. m. I. 95. l.

⁷⁾ Hampel: i. m. I. 95. l. 134. ábra.

⁸⁾ Dolgozatok-Travaux. 1913. 365. l.

alakja eltorzult. Ez azt mutatja, hogy vagy nem emeltek sírhalmot, vagy olyan időben rabolták ki, amikor már a sírhalom nem volt látható. Hogy pedig valóban feldúlták a sírokat, azt kétségtelenné teszi a csontok és mellékletek teljesen szétszórta volta (ami a feloszlás utáni sírrablásról szól), esetleg teljes hiánya. Találtunk olyan sírt is, ahol egyes csontok az eredeti helyzetben fekiüdtek s csak azok a részek voltak bolygatva, amelyeknél a mellékleteket sejtették.

A temetkezések nagyobb részének tájolását sikerült megállapítani, még azoknál is, amelyeket a Maros partjából nem szabályszerűen bontottunk ki. Legnagyobb részük a K.-Ny.-i irányt megközelíti, csak egy van, amelyik pontosan É.-D.-i irányú. A fej helyzete legtöbbször nyugaton van s így arccal kelet felé néz. A kisebb eltérések a naponként változó keleteléssel könnyen megmagyarázhatók, de az észak-déli tájolás, ahol a fej észak felé nézett, szokatlan. A sírokból mindenütt égetetlen temetkezés került elő s a holttestek szabályszerűen hanyatt fektetve, kinyújtóztatva, nyújtott karokkal fekiüdtek. A sírgödrök alakja lefelé keskenyedő hosszúkás négyszög. Koporsónak nyoma sehol nem látszott. Szegek sem voltak a sírokban.

A sírok mélysége 1·35—2·60 m. közt váltakozott. A sírok miatt bolygatott föld felsőrése átlag 86 cm. mélységben került elő. Ha ezt leszámítjuk, a mélység 49—174 cm. közt változik. A gyermek és fiatal sírok általában nem olyan mélyek, mint a felnőttekéi. Hogy a sírok mélységének változása mivel függött össze, nehéz volna eldönteni, mert a közvetlen egymás mellett lévő parti sírok mélysége is nagy eltérést mutat, holott ezek időrendben bizonyosan egymásután következnek. (2—2·60 m.)

A felbontott 14 sír közül kettőben egyéb mellékleteken kívül állati *lapockacsontot* találtunk. Ennek elhelyezésében szabályt megállapítani már csak azért sem lehet, mert mindegyik sírban más helyen találtuk. A férfi sírban a bal kéz mellett, a női sírban a két felső lábszár között. Bizonyosága ez annak, hogy a túlvilági életben a test kívánságainak is eleget akartak tenni, mikor ennivalóval is ellátták a halottat. Feltűnő, hogy a csontot a legtöbb mellékletet tartalmazó sírokban találtuk.

A halottakat teljesen felöltöztetve, szükséges eszközeikkel felszerelten tették sírba. Hogy ruhában temették el, bizonyítja az a medence táján talált ellyptikus alakú bronztárgy (e. sír), amelynek homorú belső oldalán többrétű szövetmaradvány van, de bizonyítja az a két vasfibula is (1. sír), amely a nyakon és a medence táján tűzte össze a halottra adott ruházatot. Több fibula nem is került elő.

Annál nagyobb szerepe volt a csatnak, melyeket rendszeren a medence tájékán találtunk. Kétségtelenül az övnek összehúzására szolgált. Csak egy sírban találtunk a csaton kívül, más méretű szíjbújtatót, ami azt mutatja, hogy több, különböző méretű szíjjal volt a harcos felszerelve. Több esetben hiányzik a szíjszorító lemez, de van olyan csat is, melynek lemeze a karikával egy darabból van öntve.

Különös figyelmet érdemel ez a tömör bronzból készült, öntött szíjbújtató. Oroszlánnal van díszítve. Analógiát a hazai irodalomban nem ismerünk, de van egy szarmata csoportba tartozó szíjvégiünk, mely orosz-lánnal való küzdelmet ábrázol; ennek a szíjbújtatónak korát Hampel⁹⁾ az V. századra teszi s a nagyszármát-scytha hazára való emlékeztetést látja benne. Ha a küzdelem erre emlékeztet, semmi okunk nincs arra, hogy a békésen lépkedő állat ábrázolásában is ne ezt a visszaemlékezést lássuk.

Érmet a temetőben nem találtunk, de azok az érmek, melyeket Eperjessy Kálmán hozzánk behozott, már a kormeghatározás miatt sem hagyható figyelmen kívül. Az érmeket Alföldy András határozta meg.¹⁰⁾ E szerint: az egyik Nagy Constantín bronzérme (IV. sz.), a másik Leo, vagy Zéno byzanci császár arany solidusának barbár utánzata bronzból (V. sz. második fele). Az érme annak a csontváznak bal kezében volt, amelynek sírjából valók a 3. képen látható 2—4. sz. gyöngyök.

De figyelmet érdemelnek ezek a pénzek azért is, mert kétségtelenül obulusok voltak. Hampel szerint obulusok csak a szarmata sírokból állapíthatók meg biztonsággal, de még ott is kétséges, hogy nem-e ékszerek gyanánt kerültek oda (I. 80—8. l.). Mivel az érmek átyukasztva nincsenek s a halott kezében találták, kétségtelenül az obulusra kell következtetnünk.

Gyöngyök közül figyelmet érdemelnek az e) sírból előkerült I—III. századot jellemző kalcedon gyöngy;¹¹⁾ a szarmata csoportot jellemző hatszögű gyöngy;¹²⁾ és a különböző formájú és méretű borostyángyöngyök, melyeknek előfordulása az V. századon túl (valószínűleg Aquilleja elpusztítása után) erősen megritkul.¹³⁾ De figyelmet érdemelnek azok a mészkőből készült gyöngyök is, melyeknek egyetlen analógiáját a szentesi 71. sírban a mi csatunkhoz hasonló tagolt peckű csattal együtt találta Csallány Gábor.¹⁴⁾

Kétélű csontfésű két sírban is előfordult. Az egyiknek töredékei erősen elszívásodtak, de a másiknak megmaradt és gondosan összeállított töredékéből készítés módjára lehet következtetéseket levonni. A kétélű fésűk általában három lapból állanak. E tekintetben teljesen egyeznek a római fésűkkel. Díszítés szempontjából az a két lap jöhet figyelembe, amely a tulajdonképeni, a kétélű fésűrészt közrefogja. A fésű fogainak kifűrészelése úgylátszik azután történt, amikor a két lemezt már szegekkel ráerősítették. Ez a munka meglátszik a két lemez mindkét oldalán a fogak közeivel egybeeső, kisebb-nagyobb szabálytalanságokat mutató bevágásokon. Ha ezek a bevágások csak díszítés jellegűek

⁹⁾ I. m. 795., Taf. 74.

¹⁰⁾ Eperjessy Kálmán: A bökényi őstelepről 8—9. ll.

¹¹⁾ Póta: Régészeti tanulmányok orosz földön. 388. l.

¹²⁾ Hampel: i. m. 463. l.

¹³⁾ U. o. 462. l.

¹⁴⁾ Arch. Ért. 1904. 164. l.

volnának, teljesen egyenlő hosszúságúaknak kellene lenniök. Hogy aztán épen e szépséghibák eltüntetésére díszítést csináltak belőlük s a két lap felületét ezekkel egybeeső hosszabb vonalakkal tagolták, vagy a közepére más geometriai díszítéseket helyeztek el, ez a szépérzék fejlettségére vall.

Karperecet egyet találtunk a sírokban. Anyaga bronz sodrony, mely a két egymáson fekvő összehajló végen megvastagodva síkban végződik. E karperecet a klasszikus ókorból vették át, ahol a III. sz.-ra tehető. A szarmatáknál a VI. sz.-ig megmaradt.¹⁵⁾

Figyelmet érdemel az a 15 cm. hosszú arany spirális, amely a c) sírból a koponyáról került elő. Valószínűleg cserekereskedés útján juthatott ide, talán a Maros völgyön keresztül Erdélyből, ahol a bányászat a gótok és gepidák uralma alatt sem szűnt meg.¹⁶⁾

Fegyverek közül a sírokban két kardot, egy lándzsát és egy vaskéstörödéket találtunk. De ismerünk a Makón lévő leletek közt még egy kardot és néhány nyílhegyet.

Ami a kardokat illeti, meghatározásuk már csak azért is nehéz, mert legjellegzetesebb részüik, a keresztvas és a markolat záró gömb hiányzik. Részletesen csak arról a két kardról beszélhetünk, melyek a mi ásatásainkból kerültek elő. A makóinak rajza,¹⁷⁾ egyrészt rátapadt rozsdá és tokrészekkel együtt készült, másrészt összehajtogatva feküdt a sírban s kiegyenesítés közben töredezett el.

A két kard egészen egyforma; két élű. Az egyiknek fogantyúja eltört, de épen ez a tört rész vezet bennünket ahoz a technikai megfigyeléshez, amely a markolat végén lévő gomb felillesztését magyarázza meg (a. sír). Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a rész töredék volt s a rárakódott rozsdá a kard mellett ugyan, de attól teljesen függetlenül őrizte meg. Töredék volt valószínűleg már akkor is, amikor sírba került. A végébe levő 1.60 cm. mélységű hosszúkás négyszög alakú, befelé keskenyedő nyílás, annak a nyúlványnak befogadására való, amely a markolat végének gombját erősítette a markolathoz. Hogy milyen hosszú lehetett ez a nyúlvány, nem tudjuk megállapítani, mert töredékkal van dolgunk.

Hogy tényleg így erősítették fel a gombot, arról megerősít a tyimosevszkaja-sztanica lelet,¹⁸⁾ ahol a kardmarkolat gombját alkotó kalcedon korong úgy fordul elő, hogy még a megerősítő, végefelé keskenyedő nyúlvány is benne van, a tövénél a visszacsúszás megakadályozása végett szeggel átütve. Lehet, hogy a mi kardunk is ilyen, talán épen kalcedon koronggal végződött; hiszen kalcedon gyöngy előfordult a temetőben. De ha nem végződött is azzal, a megerősítésnek egyező volta kétségteljes.

A tyimosevszkajai kard aláhajtott lábú fibulával és ezüst csatokkal fordult elő; a mi sírjainkban is találtunk hasonló ezüst csatot, még pedig

¹⁵⁾ Hampel: i. m. 793.

¹⁶⁾ U. o. i. m. 51.

¹⁷⁾ Eperjessy: i. m. II. tábla, 16.

¹⁸⁾ Pósta: i. m. 383.

abban a sírban, amely az előbbi karddal teljesen egyező kardot is tartalmazott (9. sír). A mi csatunknak pecke és szíjszorító lemeze hiányzik ugyan, de a megmaradt rész szerkezete bizonyítja az azonosságot. Fibuláink vasból vannak és erősen megrongált állapotuk csak sejteti a III. sz.-i típust; de tyimasovszkájai fibula felcsavart drótja és a makói gimnázium hitelesen előkerült karperec töredéke,¹⁹⁾ feltétlenül egy időre mutatnak. (20. kép.)

Az egyetlen lándzsahegy a germán típusú lándzsák közé tartozik. A Makón lévő három szárnyú nyílhegyek a hunn-germán csoportra utalnak.²⁰⁾ Vaskés nyélbe illő töredéke csak egyik sírban fordult elő, de a telep környékén talált jó fenntartású darab analógiáját már fennebb megállapítottuk.

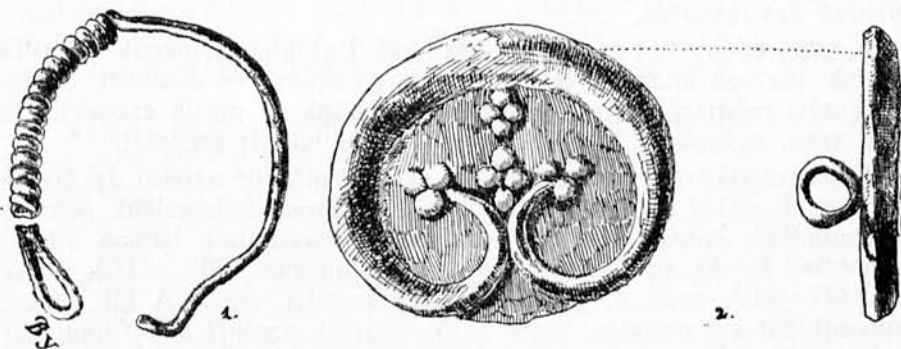

Fig 20. kép.

Szerszámok közül csak az orsókarikák jöhetnek figyelembe, amelyek a szarmata típusú leletekben előfordult darabokra emlékeztetnek. Bizonyítják, hogy a nép szövessel-fonással is foglalkozott. A telepen talált juh csontok a gyapjú fonását bizonyítják, a földművelés pedig a len- és kendertermelés és feldolgozás lehetősége mellett szól.

A szarmata csoportra utal a makói inda díszes pityke is. (20. kép.) A peremen végighúzó indadísz a középtől mindkét irányba vékonyodik s szárának végződése után három-három szimmetrikusan elhelyezett gömböcskével zárul. Az egymás mellé kanyarodás után ívesen széthajlik. A két szár között újabb négy gömböcske került, melynek tetején még négy gömb foglal helyet. Alakjának keletkezését könnyen megérthetjük egyik nemesvölgyi bronztag alakjáról.²¹⁾ A bronztag indás részének kifelé hajló két nyúlványát kellett csak elhagyni s az öntőmintát a záródó indarész végénél megrövidíteni, máris megvolt az az idom, amelyet a magyar-

¹⁹⁾ Eperjessy: i. m. I. 4.

²⁰⁾ Pósta: i. m. 411. és 454. II.

²¹⁾ Hampel: i. m. 136., 10.

csanádi temetőben találtak. A gömbös díszítést pedig, mint végzőró motívumot végigkísérhetjük a Szeged-sövényházi,²²⁾ csanyi,²³⁾ sziráki,²⁴⁾ szilágynagyfalui²⁵⁾ és martélyi²⁶⁾ példákön. Az összehajlás után széthajló indák által alkotott szög díszítésének példáját a keszthelyi²⁷⁾ tagon láthatjuk. A zárórészek elhelyezése legközelebb áll a martélyi csuklós szíjvég és csuklós tag zárógömbjeihez, a térkitöltés pedig a keszthelyi példához.

Az edényeknek azt a részét, amelyek a szarmata csoportot jellemzik, a telep edényeinek leírásánál már említettem. Ebbe a csoportba tartozik a 6. sír egyik edénye is. De ezt a csoportot jellemzik azok a füles edények is, melyek szíjra akasztva hordozhatók voltak. Ezeknek egy része kerek fenekű s így nem állítható fel. Ennek elérésére szolgált a 3. sírban talált felfűzhető agyagkarika.

A többi edény két csoportba osztható. Egyikbe tartoznak a La-Tène típusúak, melyek közül az egyik fémformát utánzó és díszített. Ezeknek megszerzési módjáról már a telepénél beszéltünk. A másik csoportba tartoznak azok, melyeknek durva kivitele elárulja barbár eredetét.

Kormeghatározás szempontjából nézzük először azokat az érmekeket, amelyeket a makói leírásból ismerünk. Figyelmet érdemelnek nem csak a mi temetők korának meghatározása szempontjából, hanem általános szempontból is. Az egyik érem Nagy Constantinus (306—337.), a másik Zeno (477—91.), vagy I. Leo (482—88.) korába vezet. A mi temetők szempontjából azt mutatja, hogy az V. század végénél előbb nem kerülhetett a sírba. Általános szempontból azonban, épen azért, mert a két érem összeragadva, egy sírból került elő, óvatosságra int az érmek datáló értékét illetőleg. A Nagy Constantinus-féle érmekre támaszkodni nem lehet, mert az jelen esetben közel két század, de mindenesetre másfél század múlva került a temetőbe. Óvatosaknak kell tehát lennünk a másik érem kormeghatározó értéke szempontjából is. Csak annyit fogadtatunk el, hogy a temetőnek az a része, amelyből ez az érem előkerült az V. század végén még használatban lehetett. Egyéb támpontokat kell tehát keresnünk, amik a kort meghatározhatják.

Azok a tárgyak, amelyek a harmadik századra utalnak, jól megférhetnek az előbb említett koron belül. Ugyancsak III. században kezdődik az ismertetett karperec divatja is, melyet a szarmaták átvették s a VI. századig megőriztek. Ennek kora tehát szintén egyezik a byzanci érem korával. A borostyán gyöngyök aránylag gyakori előfordulása az V. szá-

²²⁾ U. o. 73., 6.

²³⁾ U. o. 266., 11. és 275., 5.

²⁴⁾ U. o. 251., 4.

²⁵⁾ U. o. 67., 1.

²⁶⁾ U. o. 149., 8. és 7.

²⁷⁾ U. o. 105., 6.

zadon túl nem terjedhet. A szíjbújtató analóg darabja is az V. századra vezet.

E kevés rendelkezésre álló adatból — a későbbi helyesbítés fenntartásával — temetőnk és telepünk korát a III—V. század közti időre tehetjük és valószínűnek tartjuk, hogy erős germán hatásoknak kitett szarmata nép emlékeit őrizte meg.

Reméljük, hogy a kevés adatból merített következtetéseinket az ásatások folytatása igazolni fogja.

*

Hátra van még, hogy a halom temetkezéseiről is szóljunk. Ez a kérdés ugyan inkább néprajzi, mint régészeti szempontból érdekes. A temetések kora minden bizonnyal a XIX. század első felére vezet, amikor a bekaï dohánykertészek a középkori Bökény helyén új telepet létesítettek. Ide temetkeztek nem csak a telep lakói, hanem a környék pásztorai is.

Képet alkothatunk a temetkezést illetőleg a feltárt sírokból. A temetkezések lehetőleg pontos keleteléssel történtek annak dacára, hogy az elhelyezéssel a fej jutott a halom alsó része felé. Lásd szerű koporsóban temették a felnőtteket, a gyermekeket koporsó nélkül. A sírokban talált mellékletek közül a halotti koszorú világít be a fiatalok temetkezési szokásaiba; az öreg férfi sírokban talált hajtű, a csimbókban viselt hajról tanuskodik. Különös szokás volt az egyik kéznek vállhoz emelése, amely nem lehet szórványos és véletlen dolog, mert a felbontott sírok számához mérten, gyakran előfordul. Az utóbbi temetkezések a század közepén túl nem terjedhetnek, mert akkor már az apátfalvi temetőt használták.

Szeged.

Dr. Banner János.

LES FOUILLES DE MAGYARCSANÁD ET BÖKÉNY.

(Abrégé.)

C'était encore au printemps de l'année 1924 que le direction du musée de la ville Szeged fut avertie que dans les environs de Magyarcsanád et Bökény apparaissent au rivage abrupt du Maros dans une longueur de 2 kilomètres des traces des stations et des restes des os humains. Des experts se transportant sur les lieux pour vérifier la nouvelle ont fait des fouilles de probe dans les collines voisines du fleuve, mais sans aucun résultat.

Au printemps de l'année 1925 en visitant les lieux en question sous la conduite de M. le directeur de notre institut archéologique, l'auteur de ces lignes a été chargé de conduire les fouilles.

Les fouilles n'ayant qu'un caractère de fouille de probe, nous avons fait des fouilles d'abord dans la colline, bientôt dans la station voisine du rivage du Maros, enfin des qu'il fut abordable, dans le cimetière apparemment provenant de l'âge de la migration des peuples. Les résultats obtenus peuvent être communiqués comme il suit.

Après avoir fait connaître en détail le cours des fouilles et les monuments trouvés, il paraît nécessaire de résumer les résultats des travaux, à savoir les marques caractéristiques de la station et du cimetière, de plus celles de l'enterrement de l'âge modern sur la colline.

Vu les trois observations différentes et les travaux terminés, il est logique de diviser en trois parties aussi l'exposition du résultat.

La station a été ouverte par le Maros mais le résultat m'a convaincu que la supposition que ce n'est pas au Maros que la station doit sa naissance, est facile à être prouvée. Les changements du lit du Maros sautent aux yeux même alors, lorsque les cartes nous restées de la fin du XVIII. siècle nous les comparons avec les cartes de nos jours, mais ils peuvent être observés aussi sur les cartes à l'échelle de 75.000.

Le sistem compliqué du lit du fleuve aujourd'hui pour la plus grande part labouré déjà, le quel passait au sud du cours actuel, prouve presque pas à pas le déplacement de lit du fleuve vers le Nord. Or sur le territoire au les traces culturelles de la station et du cimetière peuvent être observées, même aujourd'hui, il se peut constater un déplacement continu quelconque vers le Nord. Nous ne pouvons pas croire tout ce que les pêcheurs et les propriétaires voisins du rivages du fleuve nous racontent, à savoir que le Maros emporte d'année en année même 3—4 mètres du rivage, mais le changement du rivage d'avant et d'après l'inondation estival nous a convaincu que le long du rivage et du cimetière a disparu dans le lit du fleuve une bande de terre du moins large de 50—100 cm. La meilleure preuve en était que depuis notre première sortie jusqu'à notre fouille faite dans trois mois, la voie de voiture le long du rivage était déplacée vers les champs du moins de la double distance des roues de notre voiture. La surface d'inondation sur la quelle le Maros accru se répand aujourd'hui, est sur notre territoire à peine agée, de 100 ans. La monnaie en cuivre empreinte dans l'année 1809 sous le règne l'empereur François I. trouvée dans le fossé tracé pour ouvrir les sépultures de l'âge de la migration des peuples, dans une profondeur de 72 cm., sous la couche de limon pas troublée encore, nous prouve incontestablement que cette couche de limon mêlé de sable s'était assise à son endroit actuel pendant les derniers 100 ans. Mais une autre preuve nous présente la colline elle-même, la quelle fut amassée à une époque indéterminable encore d'une autre région où la terre n'était pas couverte de limon. Or il n'est pas probable qu'une telle grande masse de terre eût été transportée d'un territoire lointain.

Par conséquent il faut que nous cherchions ailleurs la raison de l'établissement. Le territoire de l'Alföld (Pays-Bas hongrois) couvert des marais protégeait mieux que des forteresses ceux des barbares qui connaissaient les passages à travers les roseaux, les quels conduisaient vers des endroits secs. Ces territoires enfermés étaient vraiment propres pour des établissements. Ces puissants territoires secs entourés des eaux ont défendu d'une part les colons contre les ennemis qui ne connaissaient guère le terrain, d'autre part simultanément aussi les aimaux paissants. L'image sur la colonne du

Marcus à Rome représentant des barbares qui se retirent dans les roseaux, est bien connue. Combien de fois plus sûr était le territoire dont la partie sèche était entourée des veines d'eaux couvertes des roseaux, les quelles n'étaient praticables que ci et là. Sur un tel territoire était située aussi notre station. Du Nord elle était défendue par la veine d'eau, la quelle se peut observer même aujourd'hui partant de Cservölgy près de la ville Makó jusqu'aux environs de Nagylak, en face du lit profond de laquelle saute aux yeux même à présent la proéminence de la station. Il est probable que la station était limitée aussi du Midi d'une veine d'eau dont le lit fut de longtemps enlevé par le Maros avec la plus grande partie de la station et du cimetière.

Malgré l'observation la plus soignée de la station ouverte (Fig. 9.) nous n'avons pas trouvé de telles traces dont nous aurions pu constaté des restes des bâtiments au dessus de la terre. Même abstraction faite de la couche assise à coup sûr depuis peu, l'arrangement des cavernes servant comme des habitations et celui des âtres souterrains, nécessite une profondeur considérable. Mais ce n'est pas un motif pour la manque absolue du bâtiment au dessus de la terre.

Abstraction faite de la couche assise, la situation de la partie supérieure des cavernes et celle des âtres correspond plus ou moins aux dimensions que M. Gabriel Csallány a décrit relatif aux environs de Szentes.¹⁾ Il est vrai que les dimensions de largeur et la forme des âtres ne sont pas les mêmes, toutefois les circonstances de la trouvaille sont dans tous les deux cas toutes conformes, surtout quant à la manque des traces des bâtiments au dessus de la terre.

Quant aux cavernes servant comme des habitations, pour les quelles nous avons constaté la forme approximative d'un bâtiment dessus de la terre, du moins pour que l'entrée soit mise à l'abri.

L'image de l'habitation il nous se présente ainsi:

Près de la caverne habitée, à coup sûr couverte, se trouve l'âtre libre enfoncé dont l'enceinte étant couverte de cendre et des cendres, est bien praticable même quand le temps est crossé. Au voisinage il y a une grande caverne à fumier dont l'inventaire nous laisse jeter un coup d'œil aussi dans l'occupation des habitants; c'est ce qui va être complété par la matière. Les ruines du four (Fig. 2.) nous prouvent que les habitants de la station se sont servi aussi des vases cuits par eux mêmes. Il est probable que c'étaient ici que furent cuits même les vases qui se trouvaient aussi chez des autres peuples voisins. Les vases dont les débris sont provenus d'ici (Fig. 11. et 14.) nous rappellent les vases des sépultures de Szentes, qui caractérisent le céramique sarmate du IV. siècle.²⁾ Mais probablement c'étaient ici que furent confectionnés aussi les vases grossiers à pattes qui imitaient de même les vases romains du IV. siècle.³⁾ Il est tout naturel si à l'époque de la migration des peuples un part de vases a été confectionnée grossièrement et d'une matière. Mais il y avait aussi des débris qui nous rappellent les vases de grandes dimensions trouvés dans les sépultures La-Tène, c'est ce qui prouve que les habitants de la station étaient en continuelle

¹⁾ Régi germán temető Szentes vidékén. Archaeologiai Értesítő, 1903. p. 17—18.

²⁾ Hampel: Die Alterthümer der frühen Mittelalters in Ungarn, I. 789.

³⁾ Idem: 787. et tab. III. 4.

communication même avec des peuples lointains (Fig. 10. nr. 6.). Que ces vases ou ceux d'un caractère sans doute romain, trouvés dans la station sont provenus immédiatement d'un tel ou tel peuple c'est ce qui se peut prouver aussi peu l'origine immédiate de la monnaie romaine et byzantine trouvée dans le cimetière. Assurément la possibilité de la communication était donnée par le Maros.

La pierre à aigiser trouvée dans l'inventaire des cavernes nous parle, du moins indirectement, de l'agriculture. La grande masse des os animaux nous laisse conclure la vie pastorale. Il semble que les chevaux, de bêtes à cornes et les brébis constituaient une part considérable de la fortune des habitants. Il est connu que les Romains achetaient volontiers des chevaux de ce territoire. De la présence des is desoiseaux d'eau et des sangliers il se peut constater la passion de la chasse. Mais il est singulier que dans la station aussi riche en eaux ne se trouvaient pas du tout des appareils de la pêche.

Notre attention particulière méritent les parties en fer d'une ciste de bois les quelles sont venues de la caverne à fumier. C'est une trouvaille importante pour la détermination ethnique de la station. M. Hampel⁴⁾ est d'avis que ces restes sont venues dans la plus grande masse des sépultures sarmates, mais cela n'exclut pas la possibilité de les trouver aussi dans des habitations (Fig. 12.).

C'est ici qu'il nous faut parler aussi des morceaux de scorie qui se trouvent partout dans toute la station. Si ceux-ci avaient été trouvés en de telles circonstances où il y a aussi des morceaux de bauge cuite, nous en aurions pu conclure que la station était la victime d'un incendie. Mais puisque de tels morceaux ne se trouvaient pas du tout et les scories trouvées dans une seule masse étaient pleines des tessons, de plus il y avait aussi de tels tessons qui en brûlant s'étaient attachés au fond d'un vase cassé (Fig. 10. nr. 10.), il est probable que ces scories se formaient dans le four, c'est ce que nous prouve aussi l'exemple présent de notre brique scoriacée. Ainsi par ces scories nous pouvons apprendre non seulement la formation de la scorie; mais aussi la confection des vases la station.

Il est frappant que dans la première caverne servant comme habitation nous avons trouvé aussi des traces d'un âtre, dont nous pouvons conclure que du feu l'on se servait non seulement dans l'âtre libre, mais aussi contre les adversités du temps.

La présence des pierres à aigiser (Fig. 10. nr. 1., 2.) constatée dans la station nous prouve que les habitants les employaient aussi pour d'égaler leurs instruments de paix. C'est ce que nous laissent croire aussi les couteaux (Fig. 15. nr. 14., 22.) trouvés dans la caverne et sur le rivage. Ce sont des couteaux qui se trouvent dans la plus grande masse parmi les monuments du groupe sarmate.⁵⁾ Le type de couteau trouvé sur le rivage nous rappelle le couteau trouvé à Regöly.⁶⁾

Nous ne nous pouvons pas expliquer l'instrument en os (Fig. 3. nr. 12.) trouvé sur le rivage près de la station, mais nous croyons que ce terrain bien protégé fut habité déjà même par le premier homme et que cet instrument nous est parvenu de

⁴⁾ Idem: 128—129.

⁵⁾ Hampel: 95.

⁶⁾ Idem: fig. 95. et 134.

set âge. Si sur ce territoire nous est resté quelque chose intact de cette première station, ou si le Maros l'a emporté déjà depuis longt temps, c'est ce qu'à présent nous ne le pouvons pas décider.

Le cimetière est situé immédiatement près les dernières traces de la station et en descendant le cours du Maros nous trouvons bientôt une autre station. C'est à peine à contester que toutes les deux stations se servaient du même cimetière. Qu'au dessus des sépultures la végétation de la sémence soit plus forte ce n'est vrai qu'apparemment, par ce que les limites supérieures des sépultures se trouvent aussi profondément sous les couches assises dans l'époque moderne, que les sépultures ne peuvent exercer aucune influence sur la végétation. De plus à cause de ces couches assises il est tout à fait impossible de constater si les sépultures une à une avaient des élévations de terre ou non? Quant aux sépultures de Mezöbánd, en ouvrant tout régulièrement les sépultures pillées, M. Etienne Kovács conclut „qu'autrefois il fallait que faute de mieux sépulture eût eu du moins son élévation de terre“.⁷⁾ Nous avons de même trouvé des sépultures pillées et troublées, mais justement là nous avons pu constaté que même les dimensions des sépultures étaient changées, simultanément en se déplaçant aussi leur forme. Ainsi est prouvé que ou les sépultures n'avaient pas du tout des élévations de terre, ou qu'elles ont été pillées alors lorsque les élévations n'étaient plus visibles. Que les sépultures avaient été pillées, cela est démontré incontestablement par les os et par accessoires dispersées (il s'agit du pillage des sépultures après la décomposition des cadavres) ou par leur manque absolue. Nous avons trouvé même de telles sépultures ou les os gisaient dans leur position originale, n'étant troublées que les parties ou les accessoires ont été présumées.

Le plus souvent nous avons réussi de constater aussi la direction des enterrements, même dans de telles sépultures que nous avons ouvertes au coté du rivage du Maros. Leur plus grande part s'approche de la direction Est-Quest, n'étant qu'un seul enterrement fait précisément dans la direction Nord-Sud. Le plus souvent la tête étant couchée vers l'Quest, la face regarde vers l'Est. Les petites dériviatiions sont facilement à expliquer par le lever du soleil qui varie de jour en jour, mais l'enterrement dans la direction Nord-Sud ou la tête est couchée vers le Nord, est tout à fait inaccoutumé. Dans les sépultures nous n'avons trouvé nulle part des enterrements cinéraires, les cadavres étant couchés régulièrement en arrière allongés et les bras tendus. Les sépultures ont la forme quandrangulaire allongée en bas se rétrécissant. Nulle part il ne se trouve ni la moindre trace des cercueils, ni même des clous.

La profondeur des sépultures est de 1.35—2.60 m. La partie supérieure de la terre troublée, à l'occasion du creusement original des sépultures apparaissent dans une profondeur de 86 cm. Cela décompté la profondeur était de 49—174 cm. Les sépultures voisines l'une de l'autre, trouvées sur le rivage étaient toutes différentes, quoique ces sépultures fussent assurément creusées l'une après l'autre dans l'ordre du temps.

Dans deux d'entre 14 sépultures ouvertes, à part des autres décessoires nous avons trouvé aussi des palerons animaux pour la position des quels ne se peut constatée aucune règle, parce que dans les deux sépultures ces os nous les avons trouvés dans

⁷⁾ Dolgozatok-Travaux: 1913. pag. 365.

des positions différentes. A savoir dans la sépulture d'homme près de la main gauche, dans celle de femme entre les deux jambes. Il est évident que l'on voulait satisfaire les exigences du corps même dans l'autre monde, en pourvoyant les morts même des exigences du corps même dans l'autre monde, en pourvoyant les morts même des vivres. Il est remarquable que ces os sont provenus des sépultures, les quelles contenaient le plus d'accessoires.

Les morts furent enterrés tout à fait vêtus et pourvus des instruments nécessaires. L'enterrement des morts en vêtements le prouve le petit objet en bronze d'une forme élyptique (Fig. 15. nrs. 6., 6/a.) trouvé près de l'os du bassin au coté creux duquel s'aperçoivent des restes de drap; mais une autre preuve nous présentent aussi les deux fibules (Fig. 15. nrs. 2., 3.) qui servaient pour serrer au cou et au bassin le vêtement du mort. Autres fibules n'ont pas été trouvées.

Un rol d'autant plus grand avaient les boucles que nous avons trouvés près du bassin, qui servaient sans doute pour serres la ceinture confectionnée de cuir ou de chanvre. Dans une seule sépulture nous avons trouvé hors du boucle aussi des châsses de courroie de dimensions différentes c'est ce qui prouve que le guerrier fut enterré équipé de plusieurs courroies. Dans les plus cas nous avons constaté la manque de la plaque du boucle qui sert pour serrer la courroie (Fig. 15. nrs. 10., 21.) mais il y a aussi de tels boucles dont la plaque et l'anneau sont fondus d'une seule pièce. Or ce type ne se trouve pas dans les sépultures germaines, tout au plus là, ou il se peut constaté un fort mélange des peuples. Cela caractérise surtout le groupe sarmate⁸⁾ (Fig. 15. nr. 8.).

Notre attention singulière mérite la châsse de courroie massive en bronze, fondu et décorée d'un lion (Fig. 15. nr. 9.). Une parfaite analogie ne la connaissons pas dans notre littérature, mais nous avons un bout de courroie appartenant au groupe sarmate, dont l'ornement percé représente la lutte contre un lion. M. Hampel⁹⁾ est d'avis que cette chasse de courroie provient de V. siècle, en représentant un ressouvenir de la grande patrie sarmate-scythique. Cela nous autorise de considérer aussi notre lion avançant tout paisiblement comme un ressouvenir quelconque.

Quant aux monnaies, nous n'en avons pas trouvé dans le cimetière, mais celles gardées au musée du lycée de Makó, comme provenues de ces lieux, sont très remarquables même au point de vue de la détermination de l'âge: Les monnaies ont été déterminée par M. André Alföldy, professeur de l'université de Debreczen,¹⁰⁾ qui est d'avis que l'une d'elles est une monnaie de Constantin Le Grand (IV. siècle), l'autre une imitation barbare en bronze du *solidus* en or de l'empereur byzantin Leo ou Zeno (la deuxième moitié du V. siècle).

Mais ces monnaies méritent notre attention même à cause qu'elles servaient sans doute comme des *obulus* de Charon. D'après M. Hampel ces obulus ne peuvent être constatés précisément que dans les sépultures sarmates, même là il est possible que ces monnaies n'y ont parvenues que comme des bijoux.¹¹⁾ Mais les monnaies n'étant

⁸⁾ Hampel: o. c. 302—304.

⁹⁾ Hampel: Ouvr. cité, 795. et 74. tab.

¹⁰⁾ Coloman Eperjessy: 8—9.

¹¹⁾ Hampel: ouvr. cité I. 80—81.

pas perforées et étant trouvées dans la main gauche du mort c'est à peine que leur destination pût être contestée.

Les monnaies sont provenus de la sépulture dans laquelle plus tard nous avons trouvé aussi des perles (Fig. 3. nrs. 2., 4.). Parmi les perles est surtout remarquable celle en calcédoine caractéristique pour les siècles I—III.¹²⁾ (Fig. 15. nr. 5.), celle sixangulaires caractéristique pour le groupe sarmate¹³⁾ (Fig. 3. nr. 4.), de plus les perles en ambre de différentes formes et dimensions (Fig. 15. nrs. 15., 16.), les quelles se trouvent fort rarement après le V. siècle probablement après que l'Aquilée fut détruite).¹⁴⁾ Mais dignes de notre considération particulière sont aussi les perles blanches ayant la forme de disque et confectionnées de pierre à chaux, dont l'unique analogie avait été trouvée dans la sépulture nro 71. de Szentes, avec le boucle d'un ardillon articulé, lequel est tout pareil à notre bouche¹⁵⁾ (Fig. nrs. 11., 13.).

Des peignes à deux tranchants en os ont été trouvés même dans deux sépultures. Les fragments de l'un étaient fort vermoulus, mais ceux de l'autre étant composés soigneusement, nous en avons pu conclure la manière de la confection (Fig. 15. nr. 7.). Les peignes à deux tranchants sont en général composés de trois plaques tout conformément aux peignes romains. Au point de vue de l'ornement sont remarquables les deux plaques par les quelles les parties du peigne à deux tranchants sont tenues ensemble. Il semble que les dents du peigne ne furent sciées qu'après que les deux plaques y eussent été fixées. Ce travail s'accuse par les incisions plus ou moins irrégulières, faites à tous les deux cotés des plaques en s'accordant avec les distances des dents. Si ces incisions n'avaient qu'un caractère d'ornement, il faudrait qu'elles eussent la même longueur. Puis si pour faire disparaître les défauts de beauté l'on a appliqué au milieu d'autres ornements géométriques, tout cela ne prouve que leur goût développé.

Quant aux bracelets nous n'avons trouvé qu'un seul dans les sépultures (Fig. 15. nr. 20.), confectionné de fil en bronze, dont les deux bouts posés l'un l'autre, s'en grossissant deviennent plans. Ce type de bracelet probablement daté du III. siècle a été emprunté à l'antiquité classique. Les Sarmates l'ont conservé jusqu'au VI. siècle.¹⁶⁾

Très remarquable est la spirale en or longue de 15 cm. (Fig. 15. nr. 17.) trouvée dans la sépulture c. Elle y est parvenue probablement en échange de la Transilvanie par la vallée du Maros ou l'exploitation des mines n'a cessé ni même sous le règne des Gothes et des Gépides.¹⁷⁾

Quant aux armes nous avons trouvé dans les sépultures deux épées, une lance et un fragment d'un couteau en fer (Fig. 16. nrs. 1—3.), mais parmi les trouvailles gardées à Makó nous connaissons encore une épée et quelques pointes de flèche.

Il est difficile à déterminer les épées parce qu'ils leur manquent justement les parties les plus caractéristiques, comme la traverse en fer et le pommeau de la poignée. Plus amplement nous ne pouvons traiter que ces deux épées que nous avons trouvées

¹²⁾ Pósta Béla: *Archaeologische Studien auf russischen Boden*, pag. 388.

¹³⁾ Hampel: *Ouvr. cité* 463.

¹⁴⁾ Hampel: *Ouvr. cité* 462.

¹⁵⁾ *Archaeologiai Értesítő*, 1904, pag. 164.

¹⁶⁾ Hampel: *Ouvr. cité* 793.

¹⁷⁾ Hampel: *Ouvr. cité* 51.

à l'occasion de nos fouilles, parce que d'une part l'épée de Makó a été destinée avec quelques parties du fourreau, d'autre part elle gisait pliée dans la sépulture et a cassé en étant redressée.¹⁸⁾

Les deux épées sont tout-à-fait égales et à deux tranchants. La poignée de l'une est cassée, mais c'est justement cette partie cassée qui nous explique de quelle manière le pommeau a été fixé au bout de la poignée. Il nous faut accentuer qu'il ne s'agit d'un fragment le quel a été cosservé par la rouille assise sur lui, près de l'épée, mais tout indépendamment d'elle. Probablement il a été placé dans la sépulture déjà comme fragment. L'ouverture oblongue quadrangulaire et profonde de 160 mm. qui se rétrécit vers le dedans, sert pour cacheur de ces allongement nous ne la pouvons pas constater à cause qu'il s'agit d'un fragment.

Que le pommeau fut probablement ainsi fixé, cela nous prouve le trouvaille de Tymosevskaja-Sztanica,¹⁹⁾ ou le disque en calcédoine qui constitue le pommeau de la poignée, se présente de sorte qu'il contient aussi l'allongement fixateur qui se rétrécissant vers le bout pour empêcher le reglisement, est percé d'un clou: Il est possible qu'aussi notre épée est de cette sorte, peut-être elle aboutissait aussi à un disque en calcédoine. Mais supposé que notre épée n'aboutissait pas ainsi, même alors il est incontestable que la manière de fixer fut la même.

L'épée de Tymosevskaja a été trouvée avec une fibule ayant le pied recourbé et avec des boucles en argent. Nous avons aussi trouvé des boucles en argent de la même forme (Fig. 15. nr. 21.), justement dans la sépulture, la quelle contenait aussi une épée tout-à-fait semblable à celle mentionnée (9. sépulture). Il est vrai que l'ardillon et la plaque destinée pour serrer la courroie nous manquent, mais la construction de la partie restée nous suffit pour constater la ressemblance. Nos fibules sont confectionnées, de fer et leur état fort dérange il ne nous laisse que soupçonner le type du III. siècle, mais le fil vissé de la fibule de Tymosevskaja et le fragment du bracelet gardé au musée du lycée de Makó,²⁰⁾ (Fig 20.) nous rappellent la même époque.

L'unique pointe de lance (Fig. 15. nr. 25.) appartient au type des lances germaines. Les pointes de flèche à trois ailes du musée de Makó nous ramènent au groupe hun-germain.²¹⁾

Des fragments de couteau à manche nous n'avons trouvés que dans une seule sépulture, mais l'analogie de la pièce trouvée en bon état à l'entour de la station nous l'avons déjà constatée.

Parmi les instruments ils ne sont remarquables que les anneaux de fuseau qui nous rappellent les trouvailles du groupe sarmate.

Ils nous prouvent que le peuple s'occupait aussi du filage et du tissu. Les os de brébis trouvés dans la station nous laissent conclure le tissu en laine, puis l'agriculture nous parle de la possibilité de la production et confection du lin et de la chanvre.

¹⁸⁾ Eperjessy: Ouvr. cité II. m. 16.

¹⁹⁾ Pósta: Ouvr. cité pag. 383.

²⁰⁾ Eperjessy: Ouvr. cité I. 4.

²¹⁾ Pósta: Ouvr. cité 411—454.

La part des vases qui caractérisent le groupe sarmate; nous les avons déjà mentionnées en faisant connaître les vases de la station. A ce groupe appartient aussi l'une des vases trouvées dans la 6 sépulture (Fig. 18. nr. 4.). Mais ce groupe est caractérisé aussi par les vases à oreilles, les quelles étaient portables suspendues de courroie. Une part d'elles ayant un fond rond, ne peuvent pas être placées debout. Pour ce but servait l'anneau enfilable en argile trouvé dans la 3. sépulture (Fig. 18. nr. 1.).

Les autres vases nous les pouvons diviser en deux groupes. A l'un des groupes appartiennent celles du type La-Tène, dont l'une imitant la forme métallique est ornée. La manière de les obtenir nous l'avons déjà fait connaître en parlant de la station. L'origine des vases appartenant à l'autre groupe nous l'indique leur confection grossière.

Au point de vue de la détermination de l'âge il faut qu'avant tout nous examinions les monnaies, dont nous avons déjà parlé et que nous connaissons déjà de la description de Makó. Elles sont remarquables non seulement au point de vue de notre cimetière, — mais encore au point de vue général. L'une des monnaies nous ramène à l'époque de Constantin Le Grand (306—337.), l'autre à celle de Zeno (477—491.) ou de Leo I. (482—488.). Pour notre cimetière cette monnaie prouve qu'elle ne pouvait être placée dans la sépulture qu'après la fin du V. siècle. Les deux monnaies ont été trouvées dans la même sépulture collées l'une à l'autre. C'est justement la circonstance qui nous défend qu'en voulant déterminer l'âge de la sépulture; nous surtaxions l'importance des monnaies. Nous ne nous pouvons appuyer ni même sur la monnaie de Constantin Le Grand parce que dans notre cas elle n'est parvenue à la cimetière qu'après deux siècles environ, mais en tout cas après un siècle et demi. Donc il faut que nous soyons circonspects aussi quant à la deuxième monnaie. Tout ce que nous pouvons admettre c'est ce que la partie de la cimetière d'ou ces monnaies sont provenues, fut encore employée à la fin du V. siècle. Par conséquent il faut que nous cherchions d'autres points d'appui.

Les objets qui nous ramènent au III. siècle s'accordent parfaitement avec l'âge ci-dessus mentionné. De même au III. siècle commence aussi la mode du bracelet et que les Sarmates avaient adoptée en la conservant jusqu'au VI. siècle. Ainsi l'âge de ce bracelet s'accorde très bien avec celui de la monnaie byzantine. La date des trouvailles relativement plus fréquentes des perles en ambre ne peut pas passer le V. siècle.

De ces peu de dates — en nous réservant des rectifications ultérieures — pour l'âge de notre cimetière et de notre station nous pouvons considérer l'intervalle des siècles III—V. qui nous a conservé les monuments du peuple sarmate exposé à des puissantes influences germaniques. Nous espérons que nos conclusions tirées de ces peu de dates seront de plus en plus avérées par des fouillages à venir.

Il nous reste encore de parler aussi des enterrements sur la colline quoique cette question soit intéressante plutôt au point de vue ethnographique qu'archéologique. L'âge des enterrements nous ramène jusqu'à la première moitié du XIX. siècle, lorsque les cultivateurs de tabac de Beka ont fondé un nouveau établissement à l'endroit du Bökény du moyen âge. C'était ici que furent enterrés non seulement les habitants de l'établissement, mais encore les pâtres des environs.

Les sépultures ouvertes nous laissent constater la manière des enterrements. Les morts ont été couchés ayant la précisément vers l'Est, quoique souvent la tête fût

placée du côté de la pente de la colline. Les adultes ont été enterrés dans des cercueils ayant la forme d'une caisse mais les enfants sans cercueils. Quant aux accessoires trouvés dans les sépultures: la couronne de mort nous éclaircit sur la coutume de l'enterrement, des jeunes gens, l'épingle à cheveux trouvée dans les sépultures des vieillards nous prouve les cheveux portés en noeud. Une coutume très singulière était que l'une des mains fut posée sur l'épaule, c'est ce qui n'était pas une chose sporadique et éventuelle puis que relativement au nombre des sépultures ouvertes cela fut assez souvent constaté. La date des derniers enterrements ne peut pas passer au delà du milieu du XIX. siècle parce que de cette date même les habitants de la village de nos jours se servirent du cimetière de Apátfalva.

Dr. J. Banner.

LOVASSIROK KUNÁGOTÁN.

Balázs Péter úr, a csanádmegyei Kunágota község segédjegyzője 1925 januárjában néhány régiséget küldött nekem azzal a kérdéssel: érdemesek-e azok múzeumi megőrzésre s indokolt volna-e megásatni azt a cirok földet — mintegy másfél kilométernyire a falutól — ahonnan ezeket a holmikat a véletlen homokbányászás közben napvilágra hozta?

A beküldött lelet állott: egy bronzmarkolatú vaskard töredékeiből, egy pár honfoglaláskori kengyelből és két darab törött szélű vékony ezüst-pénzből, amik a levélíró szerint egy sírből, csontváz mellől kerültek elő. Nyilvánvaló volt, hogy honfoglalási lovas-sírra bukkantak, aminek

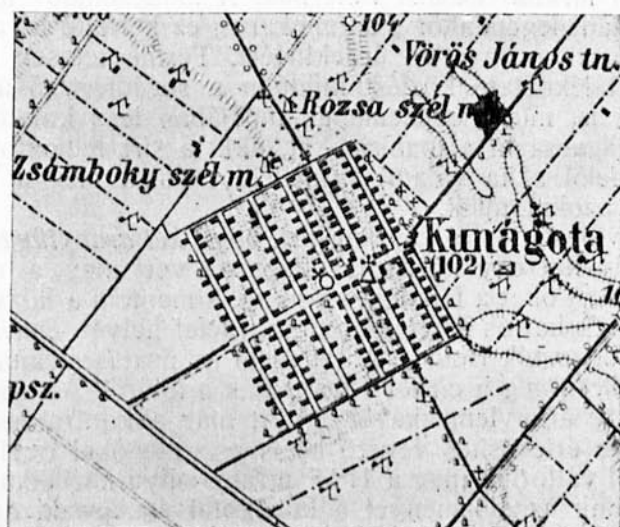

Fig. 1. kép.

az értékét emeli az, hogy az érmek alapján a kora is elég pontosan megállapítható. Az érmek I. Romanos (Romanos Lakapenos) bizánci császár pénzei, aki 919-től 944-ig uralkodván, kortársa volt a mi Zoltán fejedelmünknek, Árpád fiának. A kunágotai lovas-sír tehát Zoltán, vagy leg-

följebb Taksony korának hagyatéka; mindakét uralkodóról tudjuk, hogy támadó hadjárataiknak állandó céltáblája volt a keletrómai birodalom. Zoltán 943-ban súlyos hadisarcot vett éppen Romanos Lakapenoson; Taksony idejére pedig többek közt egy vakmerő lovas raid esik, amikor háromszáz magyar egész Bizánc kapujáig eljutott, onnan elriasztották ugyan őket görögtűzzel, de a háromszáz magyar visszavonulóban ötszáz görögöt terelt maga előtt keresztül a Balkánon egész a Tiszáig.

A kunágotai lelet nem lepett meg, mert a Justinianus érmével datált híres kunágotai avar lelet után¹⁾ nem volt váratlan a honfoglaláskori magyar temető felbukkanása. Természetes, hogy Csanádmegye magyar története nem Szent Istvánnal kezdődik, hanem a magyarság már a honfoglaláskor megszállta a kövérfüvű legelőket. Hogy ennek eddig kevés tárgyi bizonyítéka van a megye területén, annak csak az a magyarázata, hogy a leletek nagy része veszendőbe ment és nem is került nyilvánosságra, mert senki se törődött a dolgokkal. Így esett azután meg, hogy Hampelben²⁾ egy-két jelentéktelen szórványos lelettől eltekintve, a nagyterületű Csanádmegyét csak az 1878-as kunágotai avar lelet képviseli. S talán nem egészen véletlen, hogy ez az avar lelet is egy Balázsnak a nevéhez fűződik, Balázs Jánoséhoz, aki nagyapja volt a most lelt honfoglaláskori sírról hírtadó Balázs Péternek. A „kincstaláló“ nagyapát túlélte a róla támadt legendakör s az unokában ez keltette föl a nemes és a tudományra hasznos önzetlen érdeklődést. Természetesen lelete vétele után azonnal tájékoztató közlést küldtem a segédjegyző úrnak s arra kértem: addig is, míg a múzeumnak módjában lesz kutatást tartani a helyszínén, hallgassa ki a munkásokat, akik a sírt felbontották, a lelet-körülmények felől s ha valami sírmelléklet volna még a birtokukban, szerezze meg azokat tőlük.

Mivel rövidesen arról kaptam hírt, hogy két aranyfüggőt is találtak a sírban, amelyeket egy kunágotai kiskazda vett meg a munkásoktól, hogy átalakíttassa őket a felesége számára, kimentem a községbe, kihallgattam a munkásokat és megtekintettem a lelet helyét, engedélyt is szereztem a tulajdonostól, Boldog Antal úrtól az ásatásra, amivel azonban őszig várni kellett, míg a cirkot eltakarítják a földről. Az aranykarikákat azonban néhány aranylemezkevel együtt már akkorára behozta a kiskazda Szegedre értékesítés végett, be is cserélte őket egyik ékszerész-nél s csak ettől váltottuk meg a 11.55 cgram. súlyú karikákat.

Ezek voltak az előzményei a kunágotai ásatásnak, amelyet 1925. okt. 10—15-ig tartottam meg a cirokföldön, ahol a kiszemelt területen a tulajdonos szíves előzékenységgel érés előtt levágatta a cirkot.

¹⁾ Hampel: A régibb középkor I. 52.; Pulszky: a magyarországi avar leletekről, 7—8.

²⁾ Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, I—III. a következőkben mindenütt erre hivatkozom.

Az átengedett területen a munkások által véletlenül föltárt, kifosztott és mindjárt be is takart síron kívül az én *ásatásom során mindössze három bolygatatlan és két erősen megbolygatott sírt találtunk*, tehát a kunágotai lovas-temető mindössze hat sírból állott. Ezek föltárása után többnek két napos munkával se találtuk semmi nyomát. Mintegy ötszáz méterre ettől a helytől, C. Veres István földjén hatalmas domb emelkedik, amelyből állítólag többször kerültek elő kengyelek és zablák, sőt egy alkalommal aranypénz is. Évtizedek sok tapasztalatából tudom, hogy az ilyen legendákból mennyit szabad elhinni, mindazáltal különböző irányban kémelő árkokat húztam ezen a halmon is. Mindenütt forgatatlan földet találtunk, településnek, sírnak minden nyoma nélkül. Nem állítom, hogy a véletlen újabb nyomra nem vezethet a környéken, de igen nagy területekről van szó, ahol a rendszeres kutatás nagyon költséges volna, anélkül, hogy biztos eredményre volna kilátás.

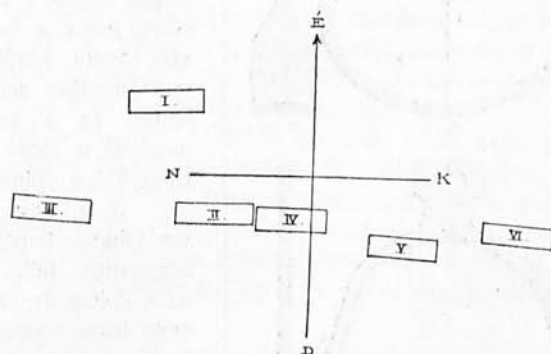

Fig. 2. kép.

Megjegyezvén, hogy a *sírok*, amelyeknek *fekvését a 2. kép mutatja*, homokba voltak ásva s körülbelül egyenlő, 130–150 cm. mélységűek voltak, az egyes sírok tartalmának ismertetését a következőkben adom.

Első sír. (3. kép.) Úgy látszik, a kis temetőnek ez volt a legjelentékenyebb sírja, s éppen ez akadt az 1924. telén homokot bányászó napszámosok útjába. Mint mondják, kezdetben nem sok ügyet vetettek az ásók alatt ropogó csontokra, csak akkor lettek figyelmesek, mikor egy arra járó gazdaember az összetört koponya mellől kidobott homokban meglátott egy aranykarikát. Ekkor már gondosan megkeresték a másik aranykarikát, a vastárgyakkal azonban most se törődtek. *Ebből a sírból kerültek ki a segédjegyző által beküldött és az aranyművestől megváltott tárgyak, neveztesen a következők:*

1. *Kétélű, egyenes vaskard*, csonkán és három darabra törve, amelyek együtt 57 cm. hosszú pengét tesznek ki az 5 cm. hosszú, szintén csonka markolatnyúlványig, amely fanyélbe szolgált. A penge szélessége a tövön 5 cm., vége felé alig észrevehetően keske-

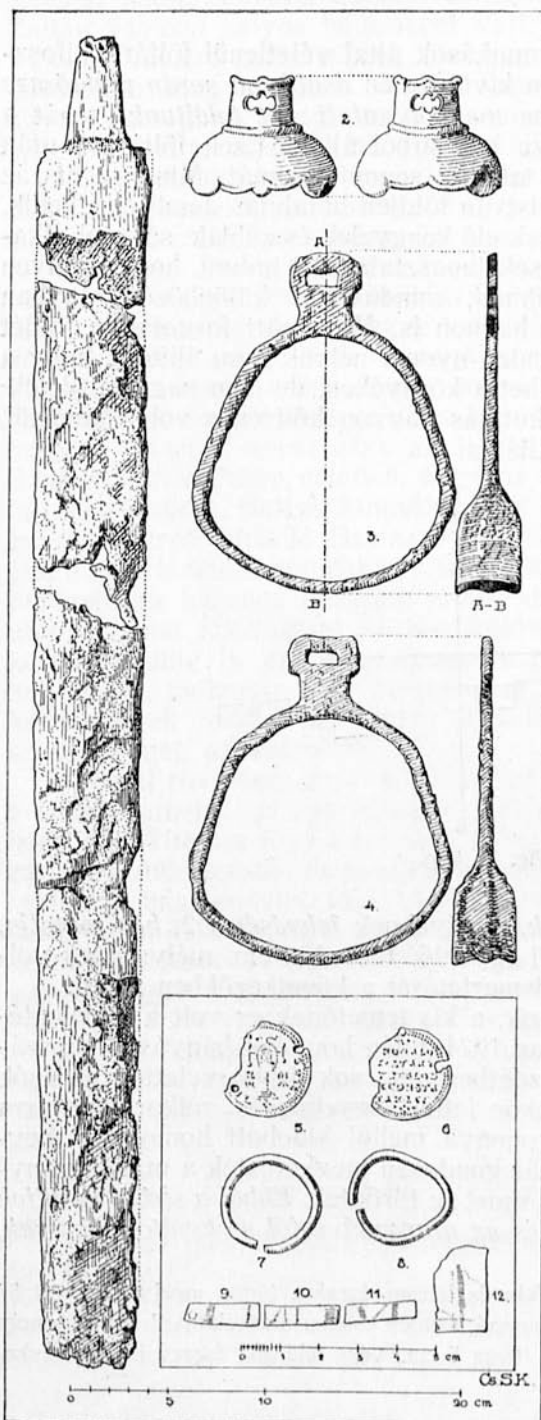

Fig. 2. Lánc

nyedik s legalább 40 cm-es darab hiányzik itt belőle. A tövén aránylag széles markolatnyúlvány a napszámok állítása szerint „valami zöldesfehér-almaformájú gömbölyűségben” végződött, ami „elég nehéz volt”; az egyik napszámok haza vitte a gyerekeknek játszani, azok kezén aztán nyoma veszett a bronz-, vagy ezüst markolatgombnak, mert hiszen a hitelesnek látszó leírás szerint csak erről lehetett szó. Megvan ellenben az az ellenzöt helyettesítő bronzburkolat, amelynek szélesebb kelyhe a penge tövét, csöves része pedig a famarkolat felső részét fogta körül. A nehéz kard nyilvánvalóan nem keleti forma, ellenben ez a bronz markolatdísz megfelel a többi sírokban lelt tárgyak keleti stílusának. (3. 1–2.)

3–4. egy pár kengyel, erősen kihajló, bordás talppal, profilált négyszögű füllel.³⁾ Felvinczi Takács Zoltán dr. szerint, aki e beszámoló írása közben tekintette meg a kunágotai leleteket, ennek a kengyel-típusnak a hazai leletek közt nincs analógiája, ő ilyeneket csak Skandináviából ismer. (3. 3–4. A rajz szerint úgy tűnik föl, mintha a kengyelpár két darabja nem egészen felelne meg egymásnak, ami honfoglaláskori leleteknél nem is szokatlan. Ez esetben azonban a különbséget az okozza, hogy a két kengyel nem egyformán rozsdásodott el s a preparálás egyiket jobban elvékonyította, mint a másikat.)

5–6. I. Romanus vékony bizánci ezüstérme, 2 drb. (Imperial

³⁾ Szerintem a hazai leletek közt legközelebb áll a pörösi kengyelhez (Hampel I. 234.).

Byzantine Coins in the British Museum Pl. VIII. 5.) Mindkettőn füzölyukak bizonyítják, hogy ruhadíszül szolgáltak. („Kis ezüst“, „nagy ezüst“!) Elienben szokatlanul hangzik a napszamosoknak az az állítása, hogy „ilyen pénzféle legalább 60 darab volt a váz mellett a sírban“, de amikor felszedték őket, „összetörték, mint az ostya“, úgy, hogy ez a két darab is csak csorbultan volt menthető. Följegyzem a dolgot, mert jó-hiszeműnek látszik az állítás, de nem tartom valószínűnek. Először azért, mert lovas-sírokban érmeknek ilyen tömege nem szokott előfordulni, másodszor mert ezek az érmek vékonyságuk dacára se olyan törékenyek, hogy ne lehetne őket felszedni a földből. Inkább hiszem, hogy az emberek olyan ruhadíszül szolgáló síma ezüstlemezeket találhattak, amilyeneket én is leltem a második sírban, mert ezek valóban szétmállanak a kiemelésnél, ha csak nagyon nem vigyáz rájuk az ember. A szám azonban még akkor is túlzott, ha ezekről van szó. (3. 5—6.)

7—8. *Síma tömör aranykarikák*, 2 drb. A koponya mellől valók; nyitott tompa véggel, meleg sárga színűek („sárarany“). (3. 7—8.) Analógiák több hazai leletben.

9—12. *Halványsárga aranyból való keskeny lemezek*, 1 drb. szélesebb, 3 drb. keskenyke csík, az utóbbiak valószínűen összetartoznak s az egyiknek végén látható lyukacsokból következtetve, föl lehettek fűzve. Talán kantárdíszül szolgáltak. Hasonló aranylemezeket a második sírban a csontváz mellén és a lókoponyán találtam. (3. 9—12.) Ilyeneket találtak többek közt a mártélyi hunn-sírokban.⁴⁾

A munkások állítása szerint a sírban keletnek néző, egyenesen kinyújtott, elkopott fogú „öreg huszár“ feküdt. Ló csontok is voltak a sírban, de azok helyzetét nem figyelték meg. Annyit tudnak, hogy karikás zablát is találtak, azt azonban a csontokkal együtt visszadobták. Ez lehet, de valószínű, hogy előbb szokás szerint „megnézték, hogy nem arany-e“, azaz szétördösték s úgy hajították vissza a gödörbe. Az általuk betemetett sírt felbontatván, apró csonttöredékeken kívül semmit se találtam benne.

Második sír, az elsőtől délre két méternyire. Benne keletelt férfi csontváz, széles pofacsontú koponyával, amelynek bal járom ívén ezüst, vagy bronz tárgy oxidálódásából származó zöld folt látható. Maga a tárgy azonban nem került meg. (A koponya fotografiáját Krecsmarik Endre tanulmányában közöljük.) A csontváz lábánál korhadt lókoponya, orrával a lábfejek közé fordítva. A szokásos lólábszár csontokat nem találtuk.

A sír gazdag mellékleteit a következőkben sorolom fel, az olvasó könnyebbsege kedvéért nem a tárgyaknak a sírbeli sítusához, hanem a képes táblák számozásához tartván magam. (4. és 5. kép.)

13. *egy párkengyel*, kevésbé profilált füllel, széles bordás talppal, ismertebb honfoglalaskori típus. A kengyelszárok felső részén olyan nyomok láthatók, mintha ott valami ruhaféle lett volna a kengyelre csavarva. Más esetekben is tapasztaltam már. A kengyelek a lókoponyától jobbra és balra feküdtek. A koponya álla alatt teljesen szétrozsdásodott vastárgy, amely a fölvevésnél szétmorzsolódott. Valószínűleg a zabla lehetett.

⁴⁾ Hampel III. 80. tábla.

14. eddig analógia nélkül való, ismeretlen rendeltetésű vastárgy körülbelül 10 cm.-re a csontváz bal melle felett. A két tartó-karikából következtetve, mindenesetre szíjjon lógott, talán a vállra vetve és fatokban folytatódhatott. Mást nem tudok gondolni, mint hogy nyílvevessző-tartónak szolgált. A 14a—14d számú rajzok bemutatják elülről, hátulról, felülről és oldalnézetben. Eddig ismeretlen voltánál fogva egyik legértékesebb lelete a kunágotai ásatásnak.

15. vaskarika, a lókoponya mellett.

16. tűzkő, a bal kézfej mellett; hozzávaló csiholó acélat nem találtunk.

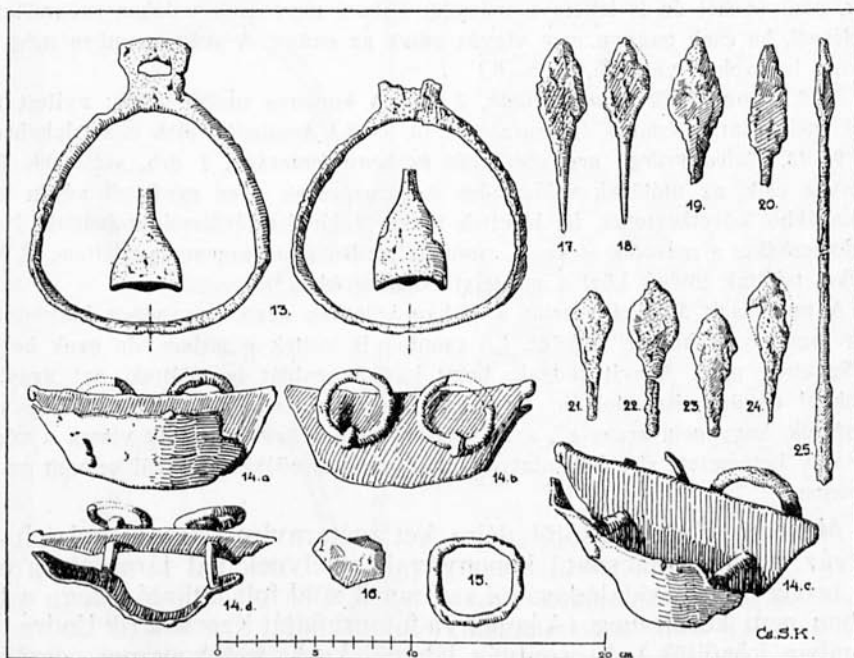

Fig. 4. kép.

17—24. ismert típusú nyílhegyek, a 17-es számút a bal váll mellett találtuk, a többi a jobb kézfejnél, mintha a halott fogta volna őket. (Analógiák tuzséri, csornai, kecskeméti stb. sírokban.)⁵⁾

25. vas nyílvevessző (?) a csontváz jobb oldalánál. Hasonló a beregszászi leletben.⁶⁾

26. kis vas-kés töredékei, amely a jobb kézfejen belül, a kézfej és a test közt hegygel lefelé állt a földben. A kés hossza ép korában 17 cm. volt nyelestől. A 7 cm. hosszú, egyélű penge nyélnyújtványát a penge tövében két bronzpánt veszi körül, alól

⁵⁾ Hampel: I. 173—174.

⁶⁾ Hampel, I. 177.

pedig fanyélbe szolgált, amelyet a végén 2 cm. hosszú hengerded ezüstkupak foglalt körül s ebben még elég épségben láthatók a fanyél maradványai. A kupakot dupla-vonalú, rovátkokkal kitöltött körívek díszítik, úgy, hogy a kimaradó közök valami virágmintát adnak. Honfoglaláskori leleteinkben a kézi használatra való kések nem ritkaságok,⁷⁾ de ez a típus eddig ismeretlen.

27. *négyszög alakú kis szíjvég ezüsből*, szíjra erősíthető négy akla-szeggel, perzsa stílusú ág- és bimbóornamenttel, a kiemelkedő ornament lapos közei aranyozva. A jobb combcsont felső végén találtuk.

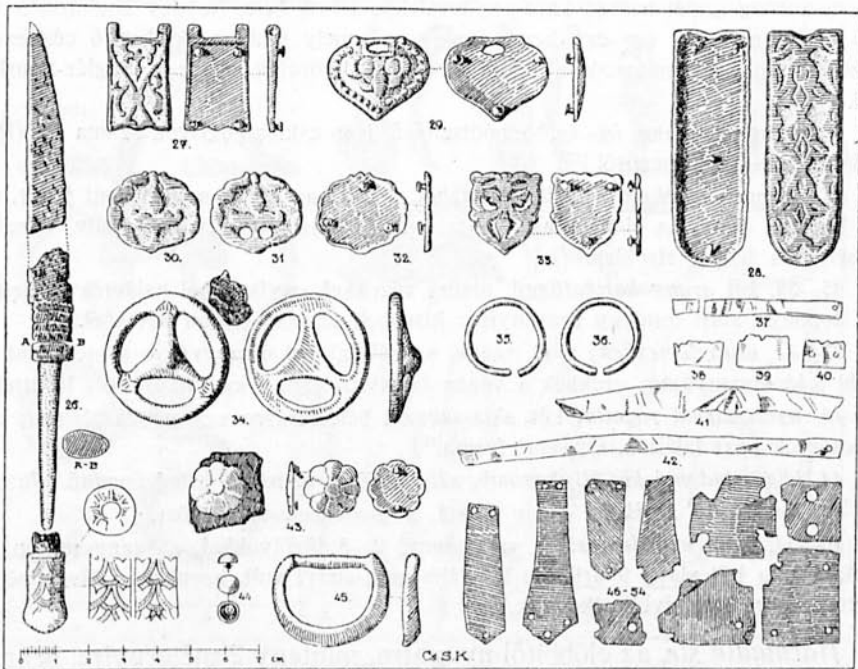

Fig. 5. kép.

28. *körívesen végződő hosszabb szíjvég ezüsből*, négy akla-szeggel, perzsa stílusú palmettákkal, a lapos részek aranyozva; a medencecsont felett az ővben találtuk.

29—33. *aranyozott ezüst boglárók*; 30 darab, a jobb válltól kezdve a bal csípőig a felső-test alatt és felett, tehát egy átvevő szíjra lehettek erősítve akla-szegekkel, amelyekből minden boglárón három van.

A 30 darab boglár alakja és díszítése szerint három tipushoz tartozik: szívídomú (29.), korongos (30—32.) és címerpaizs idomú (33.).

⁷⁾ Pl. Hampel II. 231. a regölyi sírmezőről.

Legszokatlanabb köztük díszítése miatt a szívidomú, amelyből csak 1 darab van.⁸⁾ Ennek gömböcske-dísszel körülvelt mezejét olyan idom tölti ki, amelyet első tekintetre mindenki stilizált selyempillének néz, még a tora és potroha is tisztán kivethető. Ilyen díszítő motívumot azonban nem ismerünk s nem is valószínű, hogy az ötvös pillét akart volna ábrázolni. Valószínűbb, hogy az ábra hegyével lefelé fordított virágbimbót stilizál, amelyet szirmok vesznek körül. Analógiát azonban így se találok rá honfoglalás-kori leleteink közt.

A korongidomú boglárt, amelyből 13 darab van, hegyével fölfelé álló virágbimbó díszíti, amely két karélyos levél közül búvik ki; a levelek alul egy nyélbe futnak össze, amely a korong szélét befogó karélyos levelekbe folyik bele. Nehány bogláron a virág-bimbó két levele alatt egy-egy kerek lyuk van, amely talán csak díszítő célt szolgált, de szolgálhatott a boglárnak a felerősítésére is. Közeláll ehhez a boglár-típushoz a halasi.⁹⁾

A címerpaizs-alakú, ág- és bimbódíszítésű, igen csinos boglárak száma 16. (Rokonformák a tuzséri sírmezőről.)¹⁰⁾

34. *hármasszíjelosztó karika bronzból*, 2 drb., az egyik a mellcsont felett, másik a bal lapocka alatt; az előbbin még rajta van a bronzsínnek egy darabkája. (Analógiák keszthelyi és fenéki sírokból.)¹¹⁾

35—36. *két arany karikatűgő*, tompa végekkel, egyik a bal halánték mellett, másik a koponya alatt mintegy arasznyira; kisebbek az első sírban leleteknél.

37—42. *aranylemezek*; a 41. számú szabálytalanul összegyűrve a mellcsont felett, a többi a ló koponyáján; ezeknek a végén fűzőlyuk van, a kantár csüngői lehettek.

43. *nyolcszirmú rozetta*, két akla-szeggel beleerősítve egy szíjdarabkába; a medencecsontok közt találtuk. Gyakori forma.¹²⁾

44. *félgömbidomú kis pitykegomb*, akla-szeggel, ezüstből, a bal combtő felett.¹³⁾

45. *bronz-csat karikája*, nyelv nélkül, a medencecsontok közt.

46—54. *sima ezüstlemezek*, valamennyi 2—5 fűzőlyukkal, a szegycsonton, a bal hón alatt és a hát alatt; 9 drb., de legalább még ennyi volt, azonban a kivételnél szétmállottak, mert rendkívül vékonyak.¹⁴⁾

Harmadik sír, az előbbtől nyugatra, mintegy 2 méternyire, benne keletelt férfi csontváz, a koponyán a pofacsontnak nincs meg a jellegzetes mongoloid karaktere; a csontváz lábánál lófej, ugyanúgy elhelyezve, mint az előbbinél, a lókoponya hátsó része mellett két lólábszár. Mellékletei a következők (6. kép):

⁸⁾ Ilyen alakú boglárak Hampelnél Bene-pusztáról III. 341., Pusztá-Balotáról III. 426.

⁹⁾ Hampel I. 724.

¹⁰⁾ Hampel III. 437. tábla.

¹¹⁾ Hampel I. 342.

¹²⁾ Hampel. III. 367., Csorna-Sülyhegyről.

¹³⁾ Hampel I. 459. Csornáról.

¹⁴⁾ Hampelnál mártélyi sírokból III. 80., bodrog-vécsi leletből III. 340.: magam a csókai avar lovassírokban találtam sokat.

55. *karikás csikószabla*, ismert formájú, a ló álla alatt. (Teljesen azonos Kecske-métről közöl Hampel III. 421.)

56. *kengyeltőredékek*, a lókoponya alatt, legnagyobb részük szétmállott és nem volt összerakható. A talpdarabokból ítélve hasonlóak voltak az előbbi sírban talált kengyelekhez.

57–60. *nyílhegytőredékek*, 4 drb., ebben a sírban is a jobb kézfejnél.

61. *vas-csatt*, teljesen olyan, mint a cikói.¹⁵⁾

62. *kis tűzköszilánk*, a bal kéztő mellett; csíholó acél itt sincs.

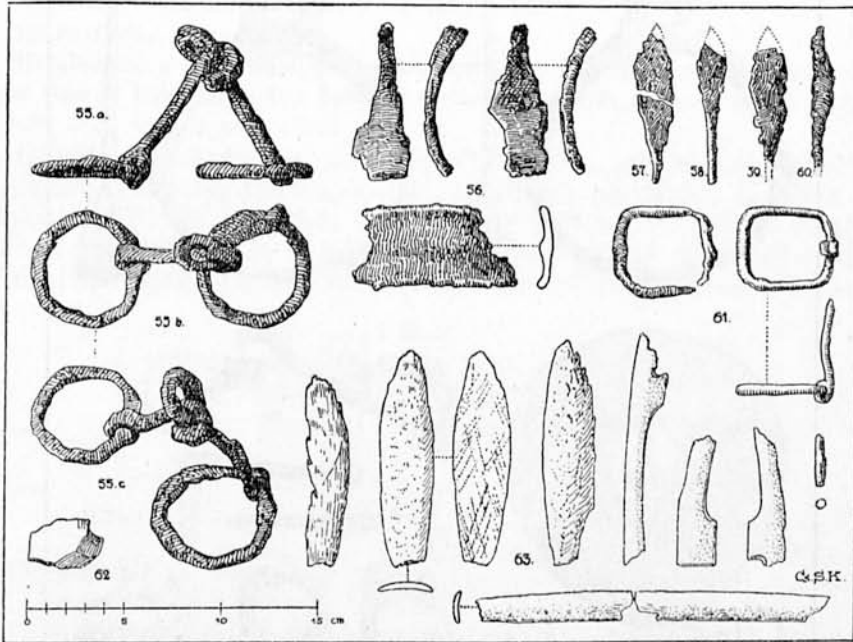

Fig. 6. kép.

63. az avar-sírokban és honfoglaláskori sírokban egyaránt előforduló, bizonytalan rendeltetésű *csontlemezek*, amelyek különböző elhelyezésben találhatók. Az itt előfordulókat részben a medencecsontok közt, részben a két alsó lábszár közt találtuk. Faragás nincsen rajtuk.¹⁶⁾

Negyedik sír, a második közvetlen közelében, tőle keletre. A sírban *gyermek csontváz*, olyan gyermeké, aki a fogváltás idejében halt meg. Ez

¹⁵⁾ Hampel I. 288.

¹⁶⁾ Analógiák Hampelnél: II. 733., 737. Pusztá-Hernádról, II. 312. Győrből, III. 841. Győrből, III. 494. Szabadkáról. Magam a csókai sírokban találtam nagyobb számmal, simákat és faragottakat, részben az övön, részben az alsó lábszárak belső oldalán.

a sír azért nevezetes, hogy bár gyermek feküdt benne, azt is a nagyok ritusa szerint, lábához fektetett lófejjel és négy lólábszár csonttal temették el. A kis csontváz mellett több érdekes tárgyat találtunk. (7. kép.)

64—65. *gyereklábra való kicsi kengyelvasak*, amelyek szélessége a talp és a száruk találkozásán mérve alig 10 cm. A kengyelek a lófej jobb- és baloldalán feküdtek.

66. *zablatöredékek*, a ló álla alatt.

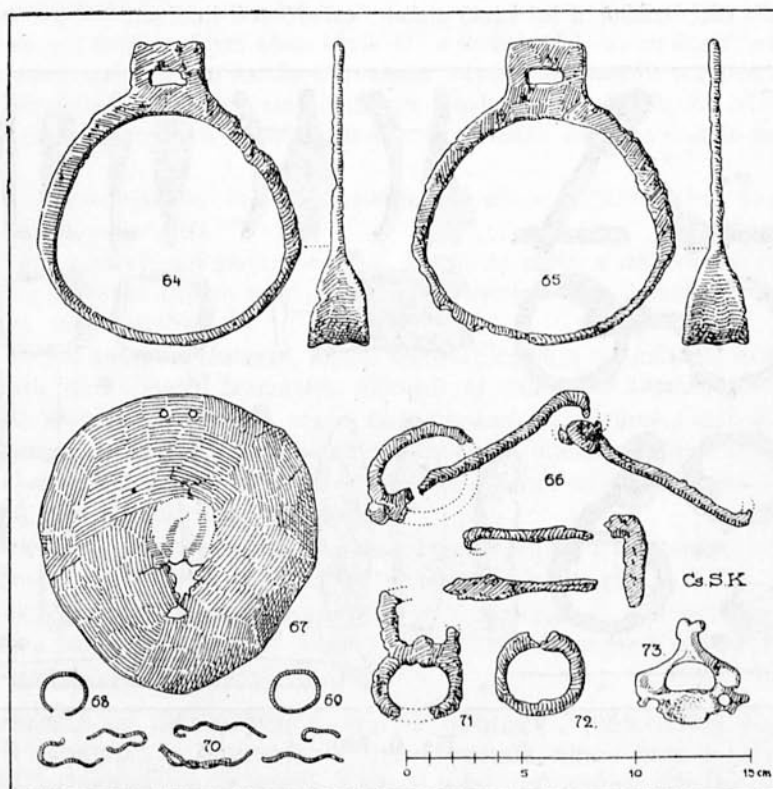

Fig. 7. kép.

67. *korongalakú sima ezüstlemez*, körülbelül tenyérnyi nagyságú, felső széle alatt két kis lyukkal, közepén szívalakú bemélyedéssel, amely meg volt aranyozva.

Ilyen ezüst korongokat már találtak néhány honfoglaláskori sírban, két, vagy négy lyukkal, amelybe rozetták voltak erősítve.¹⁷⁾ Hampel lószerszám díszeknek tartotta őket, mivel állítólag lócsontok közül kerültek elő. Ezzel szemben a kunágotai gyereksírban lett ezüstkorong a *gyermekkoponya alatt feküdt*, még pedig úgy, hogy a szélei rá is

¹⁷⁾ Hampel I. 767. Battából, Pilinből, Gégényből.

voltak hajtva a koponyára, tehát a *korong pártá módjára hajtartó gyanánt szolgálhattott*. Igazolásul haza is hoztam a különben teljesen széthullott, gyönges csontú koponyának azt a darabját (nyakszirtesont), amelyet a korong beborított s amely az ezüst oxidálódásától teljesen megzöldült.

68—69. két vékony kicsi ezüstkarika, az egyik zárt, a másik nyitott (hiányzó része valószínűleg letörött), a kis koponya jobb- és baloldaláról; úgy látszik, függők voltak.

70. hullámosan hajlított ezüstsodrony, valószínűleg nyakék töredékei, amelynek két vége horogszerűen egymásba kapcsolódott. (Hampelnél I. 1053. Cikóról.)

71. kettős vaskarika töredéke, a lókoponya alól.¹⁸⁾

72. vaskarika, ugyanonnan.

Hazahoztam a nyakcsigolyát is (73.), amelyen zöld folt látható, továbbá a *lófejet*, amelyet sikerült teljes épségében kiemelni s vele a hiteles és ép honfoglaláskori lókoponyák nem nagy számát szaporítani.

Ötödik és hatodik sír, az előbbtől keletre, mindakettő felforgatva egy régebbi homokhordás alkalmából, amelynek részleteire azonban senki se emlékezik. Az ötödik sírban egy emberi karesontot találtunk és néhány bordát, a hatodikban egy törött lábszárcsontot és egy lókoponya maradványait. E két földült sírből kerültek ki a következő tárgyak. (8. kép.)

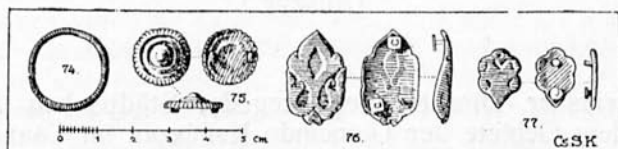

Fig. 8. kép.

74. csukott végű sima ezüst-karika (5. sír);

75. bronz rozetta, 3 db., 2—2 akla-szeggel (5. sír);

76. bronz boglár, bimbó- és levélornamenttel, három akla-szeggel (6. sír);

77. ugyanabból a garnitúrából való kisebb boglár, 2 akla-szeggel (6. sír).

*

Nem tartoznék szorosan a beszámolóhoz, de nem lesz minden tanulság nélkül, ha megemlékezem azokról, akik az ásatást lehetővé tették. A vezetésem alatt álló múzeum, mint a háború kitörése óta mindig, most is „pillanatnyi pénzzavarban” volt s Balázs Péter és Kisházy Zoltán uraknak, akik megmentették az első sír leleteit s felvetették az ásatás eszméjét, kénytelen voltam azt válaszolni, hogy anyagi eszközök híján nem vállalkozhatom rá. Én magam ugyan személyi kiadásaimat szívesen fedezném a magaméból, de a napszámosok díjára nincs fedezetem. Erre a

¹⁸⁾ Hampel I. 288. a fenei sírmezőről.

nevezett két úr gyűjtést indított Kunágota intelligenciája körében. Akit felszólítottak, mindenki szívesen rótta le a rá kivetett kultursarcot — elsősorban a tanítók és a község kistisztviselői — s ebből a gyűjtésből fedeztük nemcsak a lovas-sírok, hanem a kunágotai határ több pontján megkísérelt ásatások költségét is. A honfoglaláskor kulturájához több új adatot szolgáltató ásatás eredményessége így elsősorban Balázs Péter és Kisházy Zoltán uraknak köszönhető, rajtuk kívül hálámat kell még nyilvánítanom előzékenységeért a megásott terület tulajdonosának, Boldog Antal, továbbá Morvai Ödön dr. kunágotai körorvos úrnak, aki az ásatás ideje alatt vendégül látott.

Móra Ferenc.

REITERGRÄBER AUS DER LANDNAHMSZEIT IN KUNÁGOTA.

(Auszug.)

Der Verfasser, Direktor des Szegeder Städtischen Museums, erschloss auf dem Gebiete der Gemeinde Kunágota im Csanáder Komitate einen Friedhof aus der Landnahmszeit, einige Kilometer von dem Orte, wo man in den 70-er Jahren den mit der Münze des Justinian datierten berühmten „Kunágotaer Fund“ gefunden hat, welcher ausser kleineren Goldgegenständen aus mehreren silbernen Schalen bestand.¹⁾ Die Ausdehnung des jetzt erschlossenen Friedhofes ist klein; er bestand aus drei unversehrten und drei verwüsteten Gräbern, aber er ist unter den Reiterfriedhöfen unseres Vaterlandes einesteils wegen seiner Datierung, andererseits wegen den Reichtum der Grabbeilagen bedeutend; unter den Funden auch solche Gegenstände sind, deren Analogien bisher noch nicht vorkamen.

Alle sechs Gräber waren Reitergräber; sie befanden sich nahe nebeneinander, die Gerippe lagen gegen Osten und waren nicht mit einem ganzen Pferde, sondern nur mit dem Pferdeschädel und in einem Falle mit den Füßen bestattet. Der Pferdeschädel war in sämtlichen Fällen zwischen die Füße der Leichnahme gelegt, daneben der Zaum und die Bügel. In einem Grabe fanden wir eine durchbohrte, also als Kleiderzier verwendete Bizantinische Silbermünze des *I. Romanos (Lakapenos)* (919—944.), der

¹⁾ *Hampel*: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn 339—343.

Zeitgenosse des Fürsten Zoltán, Árpád's Sohn war. *Der mittelalterliche kleine Reiterfriedhof ist also laut Beweis dieser Münze ein Nachlass der ersten Jahrhundertshälfte der ungarischen Landnahme.*

Die bedeutendern Grabbeilagen der einzelnen Gräber sind folgende:

I. Grab. (Fig. 2.): Ein Zweischneidiges, gerades *Eisenschwert*, mit einer den Querstange vertretenden Bronzehülle; *Bügel* mit stark auswärts gebogener gerippter Sohle, profiliertem viereckigem Öhring; *glatte massive Goldring-Ohrgehänge*; *schmale Goldplättchen*, vielleicht Zaumverzierungen.

II. Grab. (Fig. 3., 4.): *Bügel*; *Pfeilspitzen*; ein eiserner Gegenstand unbekannter Form und Bestimmung, ober der linken Brust des Gerippes (nr. 14.), *vielleicht ein Köcher*; die Bruchstücke eines kleinen eisernen *Messers*, an welchem die Stielausläufer der einschneidigen Klinge ein Holzstiel umgab, welchen oben zwei Bronzbänder zierten und unten ein mit Rundbogenverzierungen versehener Beschlag einfasste; vergoldete *Riemenenden* aus Silber mit Palmetten persischen Stiles (nr. 27—28.), 30 Stück vergoldete herz-, scheiben- und wappenschildförmige *Silberspangen* (nr. 29—30.); die Spangen sind mit Ast- und Knospenornamenten verziert; die auffallendste unter ihnen ist die an einen Schmetterling erinnernde Verzierung der herzförmigen Spange; zwei *Goldring-Ohrgehänge*, breitem und schmälern *Gold- und Silberplättchen*, welche zum Teil Kleidungs-, zum Teil Zaumverzierungen waren.

IV. Grab. (Fig. 6.): Es enthielt ein mit einem Pferdeschädel beerdigtes Kindergerippe mit kleinen *Bügeln für Kinderfüsse*. Unter dem Kopfe des Kindes lag eine scheibenförmige cca handgrosse, glatte *Silberplatte* mit zwei Aufiädellöchern unter ihrem oberen Rand, mit einer herzförmigen, vergoldeten Vertiefung in der Mitte. Die Ränder der Scheibe waren auf den Schädel gebogen, sie diente also als *Jungfernkranzähnlicher Haarbehälter*.

Mehrere silberne Scheiben. Solche kamen bisher vereinzelt in Gräbern der Landnahmen-epoche vor und fungieren in der Fachliteratur als „Pferdegeschirrverzierung“.

Franz Móra.

A NAGYKAMARÁSI LELETEK.

Dr. Novák József pénzügyi fogalmazó 1925 augusztus hó 3.-án arról értesítette az intézetet, hogy Nagykamarás község mellett az egyik halomban pár ásonyomnyira egy ismeretlen s eddig Csanádmegyében még elő nem fordult típusú edényt, cserép- és vastöredékeket, egy másik halomban pedig római kori téglákat találtak, melynek darabjai egy alagút bejáratát szegélyezik. Az intézet igazgatója e sorok íróját küldötte ki, aki

Fig. 1. kép.

és 5.-én az intézet gyakornokával együtt a helyszínére utazott és két napon keresztül a megnevezett halmokban kisebb árkok segítségével próba-ásatásokat végeztetett.

Nagykamarás község Csonkaaradmegyében fekszik. (1. kép.) A község határa a 75.000. térkép tanúsága szerint is igen változatos térszíni formákat tüntet fel. Területének legalacsonyabb magassági pontja 100 méterre fekszik a tenger színe felett, a legmagasabb pedig 109 méterre. E magasságkülönbségek között a térszín igen különböző magassági számokat mutat, mert a területet hosszanelnyúló kiszáradt erek szövevényes hálózata és az azokat követő természetes halomsorok láncolata ágazza össze-vissza. A mélyebben fekvő egykori erekben nádasok és kisebb mély-

ségű tavak foglalnak helyet. Az érpártját követő emelkedéseket a lakosság nem nevezi meg külön halomként szemben azokkal, amelyeket mesterségeseknek tart. Ezen változatos terepen igen sok helyen fordulnak elő régi cseréptöredékek, amelyek kétségtelenül a lakottság mellett szólnak, annnyival is inkább, mert a határ közelében sehol olyan vizet nem találunk, melynek hordalékával együtt cserepek kerülhettek volna a mai szántóföldekre.

Az a halom, melyben a jelzett edényt találták, a községházától kb. 1½ km. távolságra fekszik, a községtől délkeletre a Kevermesre vezető országút baloldalán, az országúttól is kb. 1 km. távolságra. Düllő, illetve gyalogúton gyorsabban megközelíthető. Maga a düllő út azon az éren vezet keresztül, melynek mindkét oldalán több helyen megtalálhatók az említett őskori és népvándorláskori cserepek, bal oldalán pedig a végighúzódnó természetes emelkedést, ma már jobbra elszántott mesterséges halom egészíti ki. Ezen a halmon végeztük kutatásainkat. A halom alatt kisebb, rétes, vízállás és kákás terület fekszik. Átmérője mintegy 100—150 méter lehet. Tetején csak az elszántás nyomai látszanak, oldalainak szabálytalansága azonban arról tanuskodik, hogy jelentékeny részét a mélyebben fekvő vízállás részek feltöltésére elhordották.

A halomhoz érkezve első dolgunk volt annak a 2 méter széles, 1—1.20 hosszú ároknak a felkeresése, melyben a bejelentett edényt találták. Az árok a halom északkeleti lejtőjén feküdt. A próbakutatásra a szétosztott cserepek nagy száma adott okot. Mint a kutató Novák dr. elbeszélte, már egy ásónyomnyira cserepek és emberi csontok kerültek elő nagy összevisszaságban. A harmadik ásónyom pedig, mintegy 60 cm. mélységben koporsós temetkezés nyomait vetette felszínre. A sír háborítva nem volt. Arról, hogy férfi, vagy női csontváz volt-e, felvilágosítást nem kaptunk. A koporsós temetkezéstől, melynek tájolása délkeleti volt, északnyugat felé kb. 80 cm. távolságban, ugyanolyan mélységben állóhelyzetben találták az edényt. Belsejében rágcsáló koponyája és csontjai közt vas rögöket találtak.

Az edény magassága 17 cm. Fenék átmérője 6.5 cm.; legnagyobb hasasodása 15 cm.; száj átmérője 14 cm. Nyakának bevágódása 11 cm. Korongon készült. Szürkére égetett. Finom iszapolású. Kihajló pereme mintegy fél centiméter vastagságú. (2. 9.)

A kisebbik töredékből egy tű darabja látszik, a nagyobbikban egy vas fibula rugójának töredéke La-Tene ízlésre mutat. Egyebet ezen a helyen nem találtak.

A halmot a tulajdonos útbaigazításai mellett négy helyen ástuk meg. És pedig a tetején egy helyen; a már említett árok folytatásaként egy helyen és a délnyugati lejtőn két helyen mindenütt az előbbi méretek szerint.

Az árkokból csak csont töredékek és cserép darabok kerültek elő; az eke erősen összevisszahányta-törte ezeket. Az ekenyom alatti érintetlen földben azonban sem újabb, sem régibb bolygatásnak nyoma sem volt.

A délnyugati lejtőn, a tetőhöz közelebb fekvő árokban, a nekünk elbeszélte és fennebb leírt módon és körülmények közt több csontvázhoz tartozó össze-vissza dobált csontok társaságában egy bolygatatlan koporsós

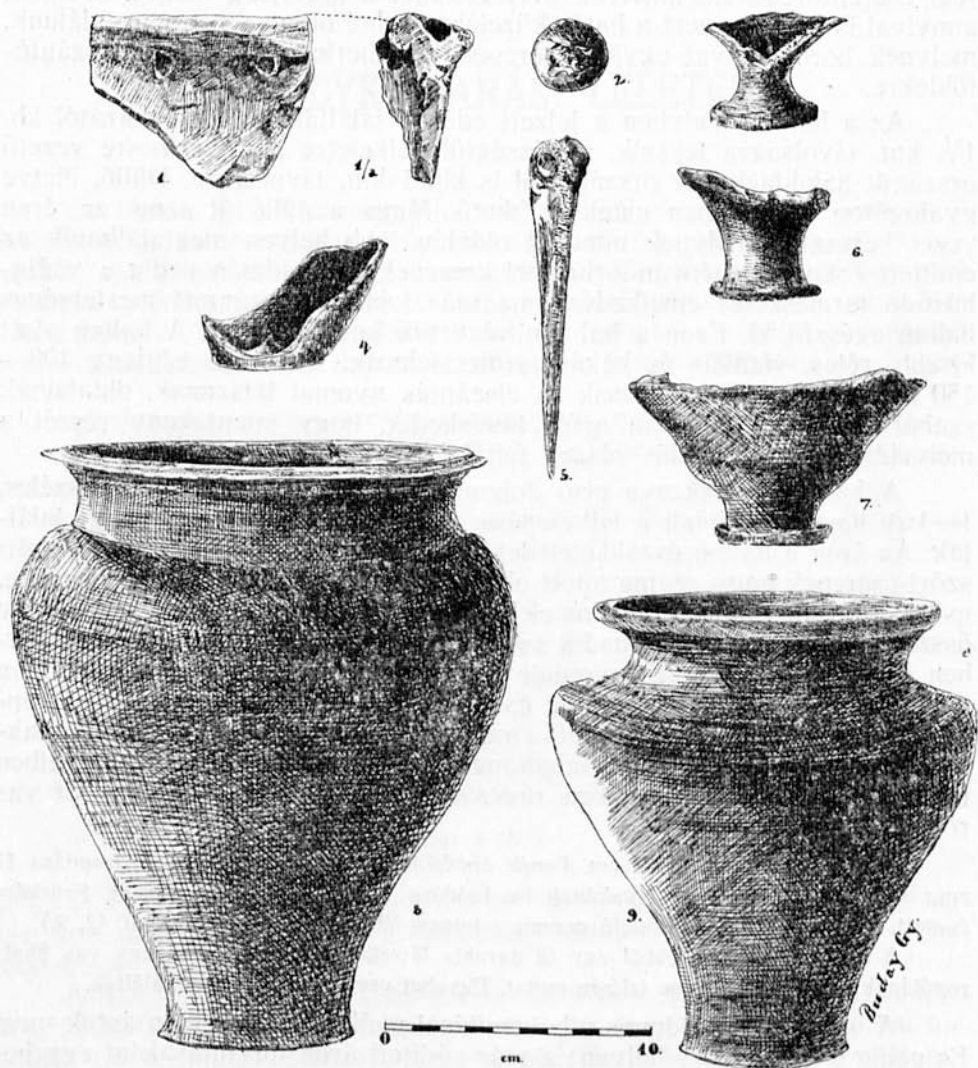

Fig. 2. kép.

női csontvázra bukkantunk, amely mellett azonban semmit sem találtunk. Közelében sem volt semmi.

A fentebb leírt sírok folytatásában apróbb cseréptöredékek alatt mintegy két méter szélességben és hosszúságban tűzhely égett rögeit találtuk. Alattuk azonban semmi sem volt.

A halomnak a szomszéd tulajdonos tarlójára eső erősen lehordott részén $2\frac{1}{2}$ —3 méter széles és hosszú területen 40 cm.-re a felszín alatt nagy kiterjedésű tűzhelyet találtunk, melynek szilárd alját negymennységsű cseréptöredék alkotta. A talált töredékek legjellegzetesebb darabjai a következők:

1. *Talpas edény talptöredéke.* Talpának átmérője 2·9 cm. Az edény kiszélesedéséig terjedő magassága 2 cm. Középfínoman iszapolt szürke anyagból. A talp kiugrása alatt 2·4 cm.-re keskenyedik. Falvastagsága 0·5 cm.

2. *Ugyanaz.* A törés az átmérő irányában megfelezte a töredéket. Átmérője 5 cm.; magassága 3 cm. Alsó pereme kihajló. Fínom iszapolású. Égetése világos. Falvastagsága 0·3 cm.

3. *Ugyanaz.* Átmérője 3·7 cm.; kiugrás előtti szélessége 2·9 cm. Magassága 2 cm. Közepes iszapolású sötétszürkére égett anyagból készült. Falvastagsága 0·5 cm.

4. *Ugyanaz.* 4·5 cm. átmérőjű. Kiugrás előtt 3·5 cm. széles. Magassága 3·2 cm. Közepes iszapolású. Szürke tónusú. Falvastagság 0·6 cm.

5. *Ugyanaz.* Fenék átmérője 3·5 cm. A fenék felett 0·7 cm.-re 4 cm.-es átmérőjű perem húzódik. Kiszélesedés előtti átmérője 2·9 cm. Magassága 2·5 cm. Falvastagsága 0·8 cm. Szemcsés iszapolású. Világosszürke tónusú.

6. *Ugyanaz.* Fenék átmérője 4·5 cm. Kiszélesedés előtti része 2·5 cm. Magassága 3·5 cm. Falvastagsága 0·65 cm. Közepes iszapolású. Szürke tónusú. (2. 3.)

7. *Ugyanaz.* 4·3 cm. átmérőjű fenékkal, melynek szélei peremesen visszahajlanak. Legkeskenyebb része 2·95 cm. átmérőjű. Talpmagassága 2·5 cm. Falvastagsága 0·8 cm. Fínom iszapolású, vörös égetésű. (2. 6.)

8. *Ugyanaz.* Fenékátmérője 4·45 cm. Talpának pereme 1·15 cm.-re visszahajlik. Legkeskenyebb része 3·3 cm. Magassága 1·55 cm. Falvastagsága 0·85 cm. Fínom iszapolású, vörös égetésű. (2. 7.)

9. Korongon készült *edény alsó részének töredéke.* Fenék átmérője 4·60 cm. Fínom iszapolású, vörös égetésű. Falvastagság 0·35 cm. (2. 4.)

10. *Ugyanaz.* Fenék átmérője 10 cm. Belső részén az edény fala közvetlen a fenék felett 0·5 cm.-re bemélyed. Falvastagsága 0·85 cm. Közepes iszapolású, sötétszürke égetésű. Fenékének falvastagsága 0·55 cm.

11. *Ugyanaz.* Fenék átmérője 8·5 cm. Belső része az előbbihez hasonló módon bemélyed. Falvastagsága 0·65, de ez a fenékrészen 0·25 cm.-re elvékonyodik. Iszapolása fínom, égetése vöröses.

17. *Az előbbihez teljesen hasonló töredék.*

13. Szögletesen végződő *edény perem csúcsa.* Jól iszapolt, szürkés égetésű. Falvastagsága 0·7 cm.

14. *Alj töredék.* 6·3 cm. átmérőjű feneke ki van lyukadva. Szemcsés, kavicsos anyagból van égetve. Falvastagsága 1·2 cm.

15. 17 cm. átmérőjű *tányér vagy fedő töredéke*. (Az átmérő csak a helyreállítás rajza alapján állapítható meg.) Szélén 2-35 cm. széles közepén bemélyedő perem fut végig, melynek vastagsága 0-85 cm. Iszapoltása finom. Égetése vörös.

16. Finom iszapoltású *edény szájtöredéke*. Tónusa szürke. A perem vastagsága 2-61 cm. Nyaka hirtelen mélyed be.

17. Közepes iszapoltású *edényperem* két feliüggesztésre használható lyukkal. A perem szélessége 3-5 cm., a lyuk átmérője 1-15 cm. A két lyuk egymástól való távolsága 3-2 cm. A belefűzött zsinór az edény belső oldalán volt megerősítve. Tónusa szürke. (2. 1—1/a.)

18. *Szalagos fültöredék*. Szélessége 4-1 cm. Vastagsága 1-75 cm. Hosszában két részre oszlik. Egyiknek szélessége 1-75 cm., másiké 2-26 cm. Közepes iszapoltású. Szürke tónusú.

19. *Táltöredék*. Félc-m.-es talpa van, melynek átmérője 8-5 cm. Iszapoltása finom. Tónusa szürke.

A leírtakon kívül még számos töredék került elő, amelyek az itt leírt cserepekhez tartozó oldalrészek voltak. Díszítés egyiken sem volt. Égetésük és finomságuk a felsoroltakkal megegyezett.

Közvetlen a tűzhely alatt 60 cm. mélységben egy a kiásás alatt megsérült edény került elő, amely mellett szarvasmarha bütyök csontja feküdt.

Az edény magassága 22-8 cm. Szájátmérője 18-5 cm., fenék átmérője 9-8 cm., legnagyobb öblösödése 20 cm. Pereme kiugró. Félc-centiméternyire bemélyedő nyaka után enyhén vállasodik. Korongon készült. Közepes iszapoltású. Falvastagsága 0-4 cm. (2. 8.)

A két tarló közti krumpli földön előkerült tárgyak a következők:

13. cm. hosszú csontár, amely eléggé kilúgozódott és egy 2-4 cm. átmérőjű égett agyaggömböcske.

A tulajdonosok elbeszélése szerint, szántásközben is, de főleg akkor, mikor a halom egyes részeit a vízállásos helyek feltöltésére elhordták, nagyszámú csont mellett sok edény és edénytöredék került elő, amelyek formája a most kiásott formákkal egyező volt. Ezeket természetesen széttörték. De kerültek elő pénzdarabok és gyöngyök is, sőt ezüst dolgokra és karperecekre is emlékeztek.

Ezekből a gyöngyökből és ékszerekből sikerült néhány darabot megszerezni. Megszereztünk 9 drb. egész és 7 drb. törött pásztaüveg gyöngyöt és 23 vörös kőből négyzetes csiszolással készült lapos gyöngyöt, továbbá egy szürkés anyagból készült 1-5 cm. hosszú és 1-4 cm. átmérőjű gyöngyöt. (3. 8.) Előkerült egy erősen megreszelt, két összeillő végén kiszélesedő bronz karperec (3. 7.), egy bronz szegfej (3. 1—1/a.), három ismeretlen rendeltetésű megreszelt szegecske (3. 3—6.) és egy ezüst fibula letört tűjével együtt. (3. 2.)

Előkerült még Sípos jegyző úr által összegyűjtött e helyen talált pénzek közül néhány darab. És pedig.

Mária Terézia görzi 1 soldója; II. József 1781. évi egy krajcárosa, I. Ferenc 1807-es 15 krajcárosa; és egy szabadságharc alatt vert 1849-es 3 krajcáros. Mindezeknél fontosabb az az érem, melynek előlapján Marcus Aurélius császár feje vehető ki.

Az előforduló leletek typusa néhány darabtól eltekintve, melyek importáltak látszanak, barbár kézimunkára mutatnak. A vas és ezüst fabulatöredék és a római pénz azt mutatják, hogy a telep a Kr. utáni 2—3. századból való. A koporsós temetkezések a modern írások tanúsága szerint a XVIII. sz. derekától a XIX. sz. közepéig terjednek. Teljes hitelesítése csak az egész telepet felölelő rendszeres ásatástól várható

*

A halom, amelyben az állítólagos téglákat találták, a községtől keletre mintegy 5 km.-re fekszik a kétegyházi országút mellett a Botosi-

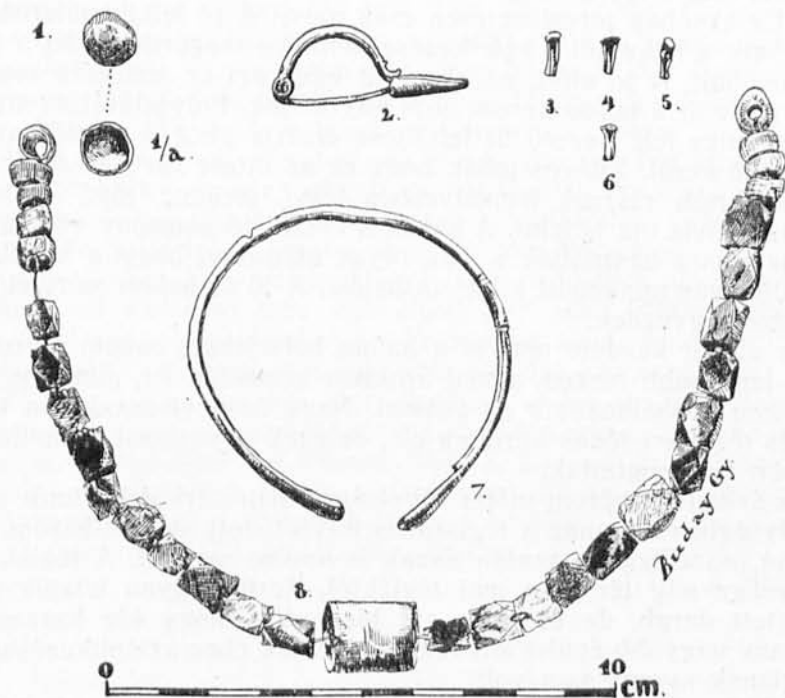

Fig. 3. kép.

pusztán. A 109-es magassági jelzés van rajta s az egész határnak legmagasabban fekvő pontja. Könnyen érthető tehát, hogy ezt a legmagasabban fekvő pontot a nép képzelete üresen nem hagyhatta. A róla szóló legendákat még csak jobban megerősítette az a hatósági intézkedés, amely már akkor sem engedte a halmot rendes művelés alá venni, mikor már egész a lábáig mindenütt szántóföldek voltak. Így egészen természetesen, hogy a kincskeresők annyival is inkább kísérleteztek a felbontásával, mert a szájhagyomány szerint a kóbor cigányok háromnapos kísérletezés után úistszámra vitték el belőle a kincset. A tanyák magyar,

sváb és oláh lakossága ezeknek a meséknek felült s kísérleteztek az alagútba való behatolással, de mikor már a száját sikerült kibontani, lámpájukat a kitóduló szél eloltotta, s a kitóduló bűzhödő levegő miatt előre hatolni nem mertek. A kincs mellett erősen tartotta magát a környék lakói közt az a szájhagyomány, hogy a török időkben a gyulai várral volt a halom összeköttetésben.

A Botosi-halom és a Botosi-tó közt is összefüggést keresnek. Azt állítják, hogy a tó mélysége és alakja a halom magasságának és alakjának felel meg s így kétségtől mentesen tartják, hogy valamikor abból hordották. Ez azonban természetesen csak mese. A tó félkilométernél távolabb fekszik a halomtól s keletkezése könnyen megérthető, ha a terepet megszemléljük. A tó előtt, az országút egy régi ér területén megy keresztül, mely ér a tavon keresztül is folytatódik. Folytatását azonban ma egy Kevermes felé vezető út feltöltése elzárja attól a résztől, amely a darab mögé kerül. Világos tehát, hogy ez az úttest zárta el az ér részét s a megmaradt résznek legmélyebben fekvő területe tóvá szélesedett, ahova az esővíz ma is lefut. A kárával benőtt tó alacsony vízállású. Ma kenderáztatásra használják s vize olyan alacsony, hogy a kévékre dobott földhányás mindenütt kilátszik belőle. A tó és halom méretei csak a fantáziában egyeznek.

Az alagút kezdete nem is a halom belsejében, hanem az országút melletti lankásabb részen, a mai árokban kezdődik. Itt, mintegy 15 méter hosszan próbálkoztunk az ásással. Nagy összevisszaságban természetkövek és téglatöredékek kerültek elő, de ezek egymással semmiféle összefüggést nem mutattak.

Az árkon túl három méter távolságra újabb árkot húztunk, ahol 60 cm. mélységben ugyanaz a téglarakás folytatódott, de két-három, többé-kevésbé összefüggő s azután annak is nyoma veszett. A téglák alakja és nagysága alig tér el a mai tégláktól. Került ugyan köztük néhány lekerekített darab, de ez csak azt bizonyítja, hogy ide használt téglák, valami nagyobb épület anyagából kerültek ehez az építkezéshez. Római téglának nyoma sem volt.

A 35 éve itt szolgáló oláh csősz állítása szerint, a halom és környéke még a háború előtti évben is szőlővel volt beültetve. A kukoricásban ma is látszik a nyoma az elvadult szőlőnek. Ez az állítás, mely így bizonyítva is lett, megerősítette bennünk azt a feltevést, melyet láttatlanban állítottunk fel, *hogy egy pincének a maradványaival állunk szemben, melyet a nép fantáziája alagúttá formált.*

Kiásatását csak azért tartottuk szükségesnek, hogy az esetleg előforduló római téglákat megtaláljuk.

A téglákon kívül egyetlen cseréptöredéket találtunk, amely durván iszapolt, alsó peremén díszített 0.8 vastagságú edényfenék részéből való.

DIE FUNDE VON NAGYKAMARÁS.

(Auszug.)

Im aus verbliebenen Teil des Arader Komitates liegt die Gemeinde Nagykamarás, deren Gemarkung laut dem Zeugnis der Karte (Fig. 1.) eine sehr mannigfaltige Flächenform aufweist. Natürliche und künstliche Hügel wechseln mit Vertiefungen ab, deren höchster der *Botoser-Hügel* ist. In diesem Hügel fand man angeblich Ziegel aus der Römerzeit und laut der Angabe der dort wohnenden führte ein Tunnel in denselben. Natürlich ist dies nur ein Märchen, da wir in unseren Forschungsgräben nichts anderes, als von alten abgetragenen Bauten zusammengetragene Ziegel fanden. Römische Ziegel aber, um derentwillen wir die Probeausgrabung veranstalteten, kamen nirgends zum Vorschein.

Ausser diesem künstlichen Hügel liegt südöstlich vom Dorfe ein natürlicher, auf welchem man von alters her beim Pflügen Scherben, Münzen und Perlen fand. Bei unserer Probeausgrabung fanden wir neben modernen Gräbern Gefässe von Barbaren aus der Römerzeit und Bruchstücke (Fig. 2.). Unter den aus sporadischen Funden zu Tage gekommenen Perlen und Juwelen verdient die meiste Aufmerksamkeit die silberne Fibel mit abwärts-gebogenen Füßen (Fig. 3. 2.) und das eiserne Fibelbruchstück von demselben Typus, welche samt der zu Tage gekommenen Bronzmünze des Marcus Aurelius darauf hinweisen, dass die Siedelung aus dem 2. oder 3. Jahrhundert n. Chr. stammt.

Dr. J. Banner.

A SZEGEDI VÁR LEGRÉGIBB TÖRTÉNETE.

A szegedi vár keletkezésének ideje ismeretlen. Eddigi tudomásunk szerint IV. Béla király korában keletkezett, de már a XII. századból is van adat rá, hogy a szigetségeken lakó szegediek a várszolgálatokat a sziget-csoportok szerint felváltva teljesítették.¹⁾ Magát a várat az 1329. évben említik először határozottan.²⁾ Azonban földrajzi és régészeti szempontok és adatok egybevetéséből arra lehet következtetni, hogy a szegedi vár helyén már ősrégi korban is volt valamelyes erődítés.

Magyarország területe, amely 1918-ig szinte ideális földrajzi egyiséget mutatott, a római uralom idején sajátságos módon csak két egy-mástól teljesen elválasztott, különálló részen volt sűrűbben benépesítve: a nyugati Pannoniában és a keleti Dáciában. A két rész közé hosszan ékelődött be a többé-kevésbé lakatlan Duna—Tisza köze. A modern földrajz azt tanítja, hogy ez a — mai szemmel nézve mindenesetre — különös kettéosztás azért keletkezett, illetőleg állott fenn, mert Magyarországnak ma legtermékenyebb és legsűrűbben lakott belső területét, a nagy magyar Alföldet, a Tisza mellékét és a Duna—Tisza között az ókorban részint végtelen mocsarak, részint homokpuszták borították. Ezért nem szállották meg az európai népek az országnak ezt a részét és csak a nomád ázsiai lovas pásztornépek: sarmata-jazygok, hunok, avarok és végül a magyarok tudtak rajta megtelepedni, mert az ő életmódjuk követelményeinek ez a terület, mint a középázsiai steppe legnyugatibb nyúlványa, teljesen megfelelt.

Hogy azonban ez a terület mindig teljesen lakatlan lett volna, annak ellentmondanak a régészeti leletek. Az újabb kőkorszak idejétől kezdve az egész történelem előtti koron végig, talán nem volt az országban sűrűbben lakott terület a Tisza völgyénél. A Tisza mentén alig van olyan partosabb hely, ahol őskori település nyomára nem akadna a kutatás. Szeged környékén a Tisza és a Maros árterületének széleit, a partmagaslatokat rendkívül sűrűn lepik el az ilyen őskori telephelyek. De nemcsak itt Szeged körül, hanem fel a Tiszán, s lenn Torontálban

¹⁾ Reizner János, Szeged története, I. 47. és 40.

²⁾ Karácsonyi János, Szt. Ferenc-rendjének története, I. 35.

mindenfelé így van ez. A szegedi múzeum régészeti térképe igen szemléltetően mutatja ezt a hajdani sűrű lakottságot. E terület tehát valószínűleg az ókorban sem volt lakatlan.

Szeged területének őskori lakottsága azonban ezen kívül még földrajzi fekvése miatt is valószínű. Már az őskori népek között is ki volt fejlődve a cserekereskedésnek egy neme, amelynek folytán bizonyos életszükségleti tárgyak, fegyverek, szerszámok, ékszerek igen messzi vidékekről vándoroltak egyik néptől a másikhoz. Ez a magyarázata annak, hogy a kőnélküli Alföldön mindenütt sok őskori kőszerszámot lehet találni.

Ez a cserekereskedés pedig rendes kereskedelmi utakon folyt. A legrégebb kereskedelmi útvonalak keletkezésének alapja a legfontosabb, feltétlen szükséges életszükségletnek, a sónak szállítása volt. Ezek a régi sóutak pedig mindig a folyók irányához igazodtak. Az erdélyi és máramarosi sóbányákat már a rómaiak előtt művelték és valamint a külföldön mindenütt a közeli folyók mentén mutatták ki a legrégebb sószállító utakat, úgy feltétlenül bizonyosra vehető, hogy a Tiszán és a Maroson végig szintén voltak ilyen ősi kereskedelmi utak, amelyek szinte változatlanul fennállottak a legújabb időkig. A közeli torontálmegyei Majdán mellett, a Marosnak egy régi medrében a múlt század harmincas éveiben ráakadtak egy elsüllyedt hajóra, mélyen a földben. Kiásni, sajnos, nem sikerült, mert fája igen el volt korhadva. Nevezetes, hogy a hajóban kölest találtak, az őskor és ókor gabonáját. Ez a lelet is mutatja, hogy a Maroson már igen régen volt hajózás. Olyan fontos földrajzi ponton, ahol a Maros a Tiszába torkollik és ahol a máramarosi és erdélyi sóút találkozik össze, feltétlenül volt már a legrégebb korban is valami olyan település, amely fontosságánál fogva bizonyosan nagyobb, népesebb, kiválóbb volt a többi szomszédos telephelynél.

A Maros—Tisza köze azonban a Maros jobb és bal partján egyaránt alkalmatlan volt nagyobb telep létesítésére, mert ott a part igen alacsony lévén, igen széles árterületek és mocsarak szorították el messze a folyótól az emberi telepeket. Ellenben a Tisza jobb partján, nem messze a Maros régi torkolatától szigetszerű magas partú emelkedés volt, amely miatt ott a folyó mindig aránylag keskeny volt, s amely tehát önként kínálkozott ilyen fontos település létesítésére. Ez a földrajzi helyzet emelte ki mindenkor Szeged helyének jelentőségét az egész vidéken. És ezért valószínű az is, hogy azok a népek, amelyek ezeket az ősi kereskedelmi utakat hatalmukban tartották, ezt a legfontosabb gócpontot eleitől fogva a maguk módja szerint meg is erősítették.

Nagyon valószínű, hogy a telepnek ez a szigetszerű emelkedése, amelyen később a téglafalás vár épült, már a legrégebb időben is valami védőművel volt körülvéve. A város újjáépítése alkalmával végzett talajfúrások kimutatták, hogy az a terület, amelyen a vár állott, hajdan önálló sziget volt, melyet vízeretek vettek körül. *Reizner János*, Szeged tör-

történetírója is azt mondja,³⁾ hogy az első vár ezen a szigeten, a természettől alkotott menedékhelyen létesült s így terjedelme és alakja valószínűleg a szigethez alkalmazkodott. Mivel pedig a későbbi vár valószínűleg az elsőnek volt a folytatása, azért a szegedi vár későbbi alakjából következtethetünk az egykori sziget alakjára is.

A Tisza mentén végig sűrűn találni régi földvárakat. *Marsigli* XVIII. századból való térképén két földvárat jelez, mindkettőt a Tisza jobb partján Szegedtől délre. Az egyik a mai Bács-Földvárnál, a Körösér torolatánál, a másik Borjasnál. Mind a kettő mocsártól övezve, illetőleg szigeten feküdt. Törökbecsén is volt ilyen szigeten fekvő régi földvár, hogy csak a legközelebbieket említsem. Ezeket ugyan még nem kutaták fel tüzetesen, de legrégibb alapjaiknak őskori volta igen valószínű. Az ilyen földvárakat, vagy azoknak nyomait néhol pogányvárnak nevezik, s ilyenek nemcsak hazánkban, hanem messze külföldön is száz és ezerszámra maradtak fenn. Az ilyen várszerű menedékhelyeket többnyire nehezen megközelíthető helyeken, szigetekeken, mocsarak közepén létesítették, árkokkal, földhányásokkal vették körül, s bejáratuk el volt zárva. A legkülönbébb időkbeli valók. Történelem előtti időkben is létesítettek ilyeneket, a népvándorlás idejében is szokásosak voltak, sőt később is. Igen sok ókori és középkori későbbi vár ilyen történelemelőtti ismeretlen származású „pogányvár” helyére épült. Igen valószínű tehát, hogy az oly kiváló földrajzi ponton fekvő szegedi szigeten is volt ilyen őskori erődítés, s hogy itt is ennek helyére épült a későbbi vár. Területe és alakja bizonyosan akkora és megközelítőleg olyan volt, mint a későbbi váré, hisz az is, ez is a talajalakulathoz alkalmazkodott és a szerint fogta közre az erődítés kerületét. Több ilyennek a példájára úgy lehet azt elképzelni, hogy közvetlenül a Tisza partján feküdt, körülbelül négyszög alakja volt s az árkokat a körül folyó erek helyettesítették, amelyeket a Tisza táplált állandóan vízzel. (1. kép.)

Azt, hogy kik építették ezt a *legrégibb* szegedi földvárat, meg a többit a Tisza mentén, persze nem tudjuk. Lehet, hogy az őskor névtelen népei, lehet, hogy a jazygok vagy valamely más ókori nép a rómaiak előtt. A jazygokról tudjuk, hogy kedvelték az olyan mocsaras vidékeket, mint amilyen Szeged volt, s ott erődítéseket építettek. Jazyg sírokat találtak is a szegedi határban, a városhoz legközelebb a jánoszállási vasúti őrház közelében, valamint a szegedi új lőpor-raktárnál az 1885. évben.⁴⁾ A feltételezett ősi földvárnak azonban természetesen nem maradhatott nyoma, vagy emléke, legfeljebb csak kerületének az alakja, melyet a későbbi korokban a helyére épített utódaira kényszerített.

*

³⁾ I. m. I. 48.

⁴⁾ Reizner, i. m. I. 9.

A Duna—Tisza köze és ezzel Szeged területe mindig kívül esett a római birodalom területének határain. Pannonia keleti határa a Duna volt s a római Dácia nyugati határa, legnagyobb kiterjedésének idején is, a Bánátban *legfeljebb* a Tisza folyó volt. Pannonia és Dácia közé, elég sajátságosan, beékelődött, mint valami hosszú keskeny félsziget a jazygoknak a rómaiaktól meg nem szállt Duna—Tisza közti birodalma. Ezen a jazyg területen igen kevés római nyomot mutat ki a régiségtudomány. Déli részén a Dunával párhuzamosan halad a most már kétségtelenül rómainak meghatározott sánc, mely határuul szolgált a barbárok ellen, azonkívül egy másik ilyen határsánc is vonul a Tisza jobb partján felfelé Szeged irányában.⁵⁾ Egyéb nyom általában nem található ezen a nagy területen, nem számítván ide a mindenfelé másutt is található emlékeket, melyek kereskedelem következtében kerülhettek ide. Városok, erődítések nyomait is hiába keressük a Duna—Tisza között. Ezt tanítja minden történetkönyv s ez nagyjában mindenesetre helyes is, de mint alább látni fogjuk, aligha vonatkozhatik Szegedre is.

Voltak már régen is írók, akik Szeged helyén római várost kerestek, ez azonban csak amolyan minden írott tárgyi bizonyíték nélkül való találgatás és feltevés volt. *Griselini*⁶⁾ például az azóta Karánsebes mellett felfedezett Tibiscumot kereste Szeged helyén, *Dugonics* pedig Belgrád régi nevét, *Singidunumot* tévesztette össze Szegeddel.⁷⁾ Ezzel szemben *Reizner* minden ilyen rómaisítói kísérletet határozottan tévesnek nyilvánított, s azt állította, hogy Szeged helyén római municipiumot, coloniát vagy csak erődöt is keresni, teljesen meddő kísérlet.⁸⁾ Azt azonban elismeri, hogy Szegeden és környékén a rómaiságnak számos emléke maradt fenn.⁹⁾

Szeged földrajzi fekvése és már jellemzett kereskedelmi fontossága, már egymagában, minden egyéb bizonyíték nélkül is igen valószínűvé tenné azt a feltevést, hogy Szeged helyén valamilyen római hatásnak ér-

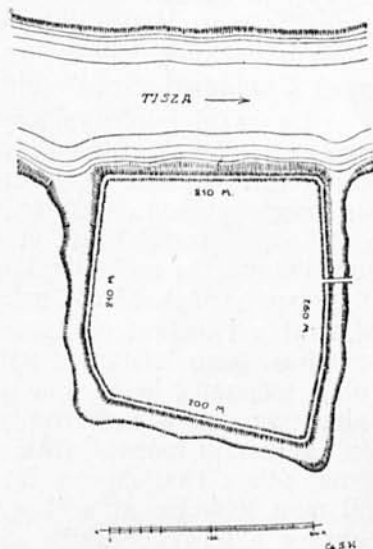

Fig. 1. kép.

⁵⁾ Buday A., Dolgozatok-Trauvauz, 1913. I. 71.

⁶⁾ Geschichte d. Temesv. Banats, I. 5.

⁷⁾ Etelka, II. kiad., I. 182.

⁸⁾ I. m. I. 12.

⁹⁾ U. o. I. 9.

vényesülnie kellett. Az ősi kereskedelmi út ugyanis, amely a Tisza mentén húzódott felfelé, Szegednél találkozott a Maros mellett haladó másik úttal, mely a rómaiak területére vezetett. A legfőbb érdek, amely a rómaiakat ehhez az úthoz fűzte — a katonai szempontokon kívül — a sónak szállítása volt. Ezt már nem kell feltételezni, mert erre vannak történeti bizonyítékok is. Tudjuk ezekből, hogy a rómaiak nagy arányokban mivelték az erdélyi sóbányákat, s a sót részint vízen, részint szárazon szállították a birodalom különféle részeibe, s a barbárokhoz. A római birodalom területén olyan nagy kereskedelmi forgalom volt, amilyen azután évszázadok múlva sem fejlődött ki újra. Mert nem csak sószállító dereglyék, hanem kereskedelmi hajók is jártak a Tiszán és a Maroson. Ezeknek a nyugatról érkező kereskedelmi hajóknak vámhelye a mai Veczelnél (római: Micia) volt. A Maros balpartján végig jól épített út kísértette a folyót csaknem egész hosszában. Utolsó nyugati kimutatható nyoma ennek Csanádnál van, de *Mommsen* a térképén Szegedig vezeti.

De ezzel koránt sincs kimerítve Szeged földrajzi fekvésének fontossága a római uralom idején. A Dáciából jövő útnak vége szakad a Maros torkolatánál. Folytatásáról semmi bizonyosat nem tudunk. Ellenben meglehetősen általános feltevés szerint a rómaiak igen fejlett panonniai úthálózatából két út szakadt ki, illetve kelt át a Dunán. Az egyik Aquincumnál (a mai Óbudánál), a másik némelyek szerint Alisca római állomásnál (Szekszárd), mások szerint Intercisánál (Dunapentele) csatlakozott a Dunával párhuzamosan, annak jobb partján haladó római útvonalhoz. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy Lugio (Duna-Szekcső) volt a kiágazási helye s az átkelő forgalom biztosítására szolgált a Duna balpartján volt római erődítmény. Ezek az utak a jazygok „puszta földjén” keresztül haladtak. Az egyik északi Dáciába, a másik a Marosmenti római úthoz csatlakozva Sarmizegetuzába. Ez utóbbi útóbbi sehol máshol nem léphette át a Tiszát, mint Szegednél, mert aligha vezették át egyszer a felső Tiszán s aztán még külön a Maroson is. Itt Szegednél egyenesen belekapcsolódhatott a Maros balpartján haladó útba. Hogy ennek az útnak a Duna—Tisza között nem maradt látható nyoma, az nem feltűnő, mert bizonyosan csak amolyan kiépítetlen karavánút volt, amelyet a németországi límeskutatások kapcsán számtalant állapítottak meg a barbárok alkotásaként. Vannak, akik még egy harmadik útvonalat is feltételeznek, amely ugyancsak Aquincumból kiindulva Szegedig vezetett volna. Erre nézve azonban nincsen támpontunk.

A mai Szeged határán lakott népeknek a rómaiakkal való szoros kereskedelmi kapcsolatára vallanak a város határán előkerült római érmekeket tartalmazó leletek. A leletek bizonyos útvonalak irányában jelentkeztek, ezek egyfelől: Domaszék, Mórahalom, Zákány, Csorva és Mérges, valamint Röske, Nagyszéksós-tó déli partja, Királyhalom; másfelől Óthalom, Szatymaz, Balástya, Kistelek, Csengele, végül Szillér, Sövényháza, Homoki major, Dóc, Tömörkény-puszta, amelyek ilyen lelőhelyekként szerepelnek.

Két jelentős római lelőhely van még Szeged közelében, amelyet külön kell felemlíteni. Az egyik a városhoz közel fekvő *Óthalom*, ahonnan a város újjáépítése alkalmával a feltöltéshez való földet vitték. Ekkor a nagyarányú ásás alkalmával többek között tíz kétségtelenül római mórú sírt ástak fel.¹⁰⁾ A sírokban talált tárgyak sokfélesége és a becsesebb anyag, amelyből némely tárgy készült, gazdái jelentékeny jólétéről tanuskodtak. Feltűnő ezenkívül, hogy a tíz sír között négyben női tetemre valló mellékletek voltak. A másik hely *Dóc*, ahol római érmeiken kívül egész kis múzeumra való terra-sigillata edények, mécsesek, érctükrök, tripos és más becses tárgyak kerültek elő a földből.¹¹⁾ De a város belterületén is akadtak római emléleletekre. Dugonics András jegyezte fel, hogy 1794-ben a város közepén egy régi kőfal alapjában egy csomóban találtak nagy mennyiségű Marcus Aurelius Antonínus-féle pénzeket. Mindamellet eldöntetlen marad az a kérdés, hogy itt letelepedett — kereskedelmet vagy ipart űző — római alattvalók, avagy a római szokásoknak behódolt barbárok hagyatékáról van-e szó? E kérdésnél tekintetbe kell vennünk még az alábbiakat.

A szegedi múzeum régiségtárának 1919. év nyarán történt átrendezése alkalmával, egyebek között néhány olyan tárgy került a kezünkbe, amelyek a szegedi várnak 1880—82-ben történt lebontása alkalmával, annak területéről, falaiból és a földjéből kerültek elő. Akkor még nem mertük ezeket az apró leleteket a múzeum többi római dolgai közé tenni és kiállítani, mert — hisz úgy tudtuk,

hogy Szegeden római telep nem volt, tehát római *építészeti* lelet itt nem akadhat. Azóta azonban megváltozott ez a véleményünk. A Somogyi-Könyvtár egy „Szegedi Régiségek” című kéziratot őriz, amelyet a régi Szegednek egy igen érdemes polgára, Kováts István építőmester a múlt század hetvenes éveiben írt és sajátkezű rajzokkal látott el. Ebben a könyvben leírja és lerajzolja azokat a faragott köveket, amelyeket ő men-

Fig. 2. kép.

¹⁰⁾ Lenhossék József. A Szeged-óthalmi ásásokról. 15—19.

¹¹⁾ Reizner, i. m. I. 10.

tett meg akkor, mikor 1876-ban a várnak egy régi falát elbontotta. A régi téglafalban és különösen annak az alapjában sok mindenféle faragott követ talált, amelyek végül a városi múzeumba kerültek. A lerajzolt sok építészeti részlet között feltűnik egy *emberi fejet ábrázoló kőnek* a képe is. A kő várfal fundamentumából került ki, állítólag négy öl mélységből. A szoborműnek még több más részletét a munkások akkor visszadobták a gödörbe. A követ a múzeum leltározatlan kőanyaga között találtuk meg, s alapos tisztítás után kiderült, hogy a finom szemcséjű fehér márványból való faragvány fiatal férfi-arcot ábrázol, valami domborműnek volt a rész-

Fig. 2a. kép.

lete, mert hátulsó része nincs kidolgozva s a megerősítésre való négy-szögű nyílás látszik rajta, azonkívül megállapítható, hogy határozottan *római korból való*. (2—2a. kép.)

Ez a lelet indította meg a további kutatást. A várbontás alkalmával előke-rült anyagnak összehordása és tüzetes átvizsgálása után kétségtelenül meg lehetett állapítani azt, hogy olyan történeti emlékek birtokában vagyunk, amelyek határozottan római eredetűek. S ami a legfontosabb, ebben az esetben, nem olyan útközben elszórható tárgyak-ról van szó, mint amilyenek például az érmek, hanem földhöz és helyhez kötött építészeti emlékekről, amelyek római épületnek, római telephelynek a létezését bizonyítják.

Reizner Szeged történetében azt írja,¹²⁾ hogy „a várbontás alkalmával egy helyen, a törmelékek alatt oly padozatra akadtak, mely a rómaiak készítésére valló, piskóta-alakú és 6 szegletű mozaik téglácskákkal volt kirakva”.

A múzeum régiségtári naplójába bevezetett lelet leírásánál pedig ugyancsak ő jegyezte fel azt, hogy ezek a padozattéglácskák a vár déli falának közelében, az udvarban, mély rétegben voltak. „Sokat találtak belőle, de részint a kiásásnál, részint később széthordották. A királyi biztosság műszaki osztályának hivatalnokai legtöbbször ilyenek szolgáltak akta lenyomókra”. A múzeumba ezért, sajnos, csak egynehány darab került mutatónak. Ez a pár darab téglácska és a róluk való feljegyzés azonban teljesen elegendő annak megállapítására,

¹²⁾ I. m. I. 9—10.

hogy a szegedi vár lebontásakor ott egy jellemző római padozatot találtak és bontottak szét és csak azt lehet sajnálni, hogy az ásatásnál szakember nem volt ott.

Ezek a *padozattéglácskák* kétfélék, úgy látszik két külön helyiségnek a padlóját burkolták. Az egyikben nyolcszögű és kiegészítő négyszögű alakok összetételéből volt a padló kirakata. (3. kép.) Reizner fenti bejegyzése a hatszögű alakról tévedés vagy tollhiba. Az aquincumi palaestra és az ottani amphitheatrum egy helyiségének a padlója ilyen formájú téglácskákkal volt kirakva. A másik forma pedig a közismert római piskótaalak (4. kép), amely nemcsak Aquincumban volt a legkedveltebb padlóborítás, hanem másféle is; így például Sziszekről és Ószönyből való darabkák kerültek a szegedi múzeumba, a dáciai Tibiscumban magam kapartam ki teljesen hasonlókat a földből. A szegediek alakra és méretre majdnem milliméternyi pontossággal egyeznek ezekkel.

Egy másik leletünk is rendkívül érdekes és nem kevésbé fontos bizonyíték. Igen finom iszapolt vörös agyagból égetett ornamentális dísznek, *antefixumnak* egy töredéke. Egy palmettalevél három gerezdje és egy kis csigavonal az egész, de olyan finom vonalú a rajza és kidolgozása, hogy szinte inkább görög, mint római származásúnak lehetne tartani. (5. kép.) A 6. képen látható még két, szintén római eredetű *bronz-töredék*, talán valami bútornak vagy eszköznek a részei, amelyek szintén a vár földjéből kerültek ki. És hozzátartozik ehhez a sorozathoz, bár nem a vár területéről való, az a finommívű *dombormű*, amelyet 1924-ben találtak Szeged-Alsóvároson házépítés közben a földben. Rajzát sem adhatjuk, mert a kb. 15 cm. magas alabástrom dombormű meghatározás végett a Szépművészeti Múzeumba küldetett, ahol egyelőre annyit állapítottak meg, hogy kétségtelenül római eredetű s vagy Dianát vagy Atalantet ábrázolja.

Talán azt a kifogást lehet emelni, hogy mindez bizony kevés bizonyíték ahhoz, hogy ebből római telephely létezésére következtessünk. Pedig egyáltalán nem lehet csodálkozni a leletek kevés számán, mert a középkorban

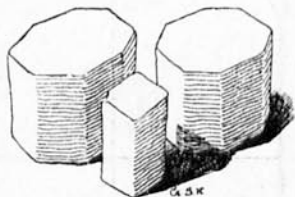
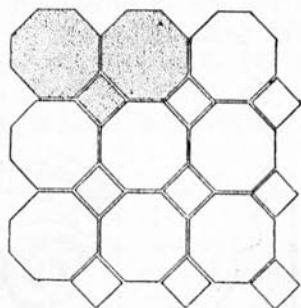

Fig. 3. kép.

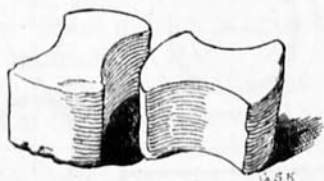
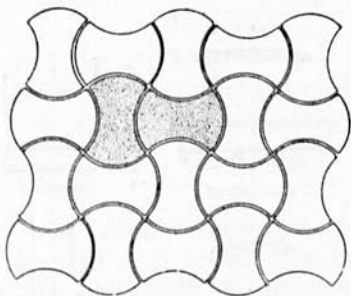

Fig. 4. kép.

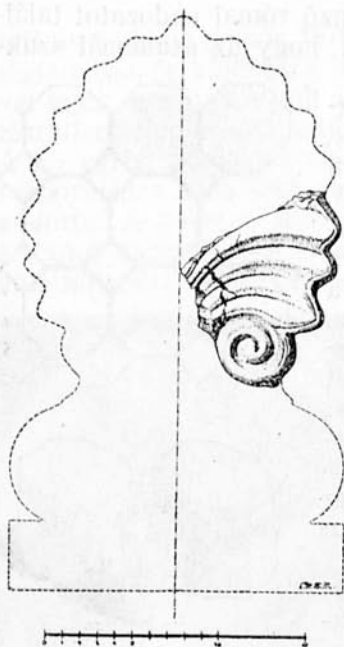

Fig. 5. kép.

kemény vakolatréteg miatt), nem is tettek el belőlük többet, csak minden méretből egyet-egyet, mutatónak. Ez magyarázza kevés számukat és azt, hogy ahány annyfféle méretű. Kováts István 1881. évi jelentésében, ide nem számítva a középkori profilos téglákat, csak közönséges fal- és burkolat-téglából 38-félét említ meg. Miután a téglákat több, mint másfélezeréves vakolatrétegeükből megtisztítottuk, az egyik téglán a közismert újnyomások vonalak, egy másik, $44 \times 28 \times 6$ cm. méretűn pedig szép tisztán kivehető mély bélyegben az **IMP.** három betűje vált láthatóvá. Ez esetleg annyit jelent, hogy a téglát a császár téglavetőjéből került. (7. kép.) Ugyanilyen bélyegű téglát Mursá-ban, a mai Eszék sóhivatalánál találtak 1882-ben, ahonnan az a Nemzeti Múzeumba került. A híres pécsi ókeresztény cubiculum is állítólag ilyen bélyegű téglákból van építve; egy darab, amely a pécsi dóm falából került ki, a pécsi püspöki múzeum kőtárában van.

az emberek nem érdeklődtek a régiségek iránt, de nem is értették ezeket a dolgokat, s így a magas omladék borította romokból előkerülő leletek is ritkán kerültek megértő kezekbe.

A fent említett várbeli leletek számbavételekor megérlelődött bennem az a meggyőződés, hogy a szegedi vár falában római *téglának* is kellett lenni, csak meg kell őket találni. A várbontás alkalmával kikerült régészeti leletek a városi múzeumban vannak s csakugyan a sok száz faragott kővel együtt igen sok különböző méretű és különféle alakú téglák is kerültek a múzeum kőtárába. Az előzmények után már könnyű volt kiválogatni a határozatlan anyagból azokat a téglákat, amelyek kétségtelenül rómaiak. Mind a hét megtalált darab jellegzetesen lemezalakú, nagy méretű (34–44 cm. hosszú, 27–28 cm. széles, 5–6 cm. vastag), s rendkívül kemény, erős és igen finom iszapolt anyagból van égetve. Miután annak idején nem találtak rajtuk sejmiféle díszet vagy írást (a kő-

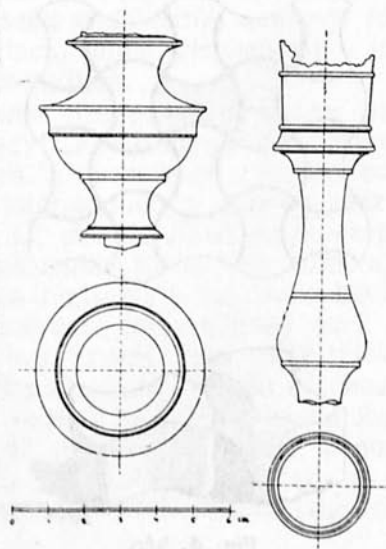

Fig. 6. kép.

A téglákon kívül van kőből való bizonyítékunk is. A szegedi múzeum kőtárában van egy $28 \times 32 \times 47$ cm. méretű *feliratos kő*, melynek négy oldala símára van faragva s amely szintén a várfalból került ki. Ez a kő arról nevezetes, hogy világosan látszik rajta, hogy egy régebbi, nagyobb faragott kőből van kifaragva. A rátapadt rendkívül kemény vakolatból pedig az látszik, hogy ez a másodszori felhasználása nem újabbkori, hanem igen régi keletű. A kőnek egyik keskeny, síma oldalán a következő olvasható:

HICVL . . .
 . . . RVM
 . . . IERCATC . . .
 VI

Fig. 8. kép.

Fig. 7. kép.

A kőnek másodszori megfaragása alkalmával elvágták az írást, a legelső sort éppen közepén. Ezenkívül van még vagy harminc darab kő és kőtöredék a múzeum leltározatlan anyagában, keretes lemezek és ajtó fölé való fogazatos párkány, amelyek minden valószínűség szerint szintén római eredetűek, s ugyancsak a vár falából kerültek ki.

Most már csak az a kérdés, hogy miféle település emlékeit őrzik ezek az emlékek? Határozott feleletet adnunk az elmondottak alapján nem igen lehet. Az a feltevés, hogy az őskori feltételezett erődítés helyén római tábor vagy ilyesmi volna, ma túlmerésznek látszik. Ámbár az a tény, hogy a Duna mellett a barbár oldalon is vannak római erődítmények, csábító analógiának tetszik. Azonban addig, míg nincs bizonyos tudásunk arra nézve, hogy vajon a bánáti római uralom kiterjedt-e egész a Tiszáig,

még mindig sántító analógia. Tekintettel a helynek fennebb jelzett kereskedelmi fontosságára, lehetne gondolni arra, hogy ide szerződéses alapon építettek a rómaiak erődítményt, mint azt Frontinus adatai szerint Domitianus tette a cubiusok földjén.¹³⁾ Azonban akár egyik, akár másik feltevés megindokolására a most felsorolt adatok elégtelenek.

Ellenben elegendők arra, hogy megállapítsuk: Szeged területe épen forgalmi szempontból a római korban is elsőrendű fontossággal bírt. Ennek következtében természetesen voltak itt olyan berendezkedések, melyek a rómaival azonosak. Ezek egyaránt származhatnak itt letelepedett római polgároktól vagy a római kulturának hódoló benszülöttektől. Ha nem volt e helyen római tábor, akkor bizonyára rómaikori barbár, de már erős római kulturhatás alatt álló őrállomás és kereskedelmi góc volt ezen a nagyjelentőségű ponton.

Mikor a népvándorlás zivatarának elvonultával új állam alakult a régi Pannonia, Dácia és az általuk közre fogott területen, s ismét őrségeket szerveztek az ország kiváló pontjain, akkor szinte magától kínálkozott újra ez a hely, a romban heverő régi telep ott a Tisza—Maros szögénél, amely most újra központi állomása lett a legfontosabb kereskedelmi cikk, a királyi jövedelem egyik főforrása, a só szállítási útjának. Nemcsak a régi helyet, hanem a régi maradványokat is felhasználták akkor, mikor a szegedi Tiszapart szigetén megépítették a szegedi magyar várat.

Cs. Sebestyén Károly.

DIE ÄLTESTE GESCHICHTE DER SZEGEDER FESTUNG.

(Abkürzung.)

Die in den Jahren 1880—82. abgebrochene Festung (eigentlich Kastell) zu Szeged, wird erstmals in einer Urkunde aus dem Jahre 1329. erwähnt. Ihr Ursprung ist unbekannt, man nimmt an, dass sie unter König Béla IV. (1235—1270.) erbaut wurde. Jedoch geographische und archäologische Gründe scheinen es zu beweisen, dass schon in viel früheren Zeiten irgend eine Befestigung an der Stelle der späteren Festung bestanden hat.

Die neuere Geographie lehrt, dass das ungarische Tiefland, insbesondere das Theisstal in der Vorzeit von Sümpfen und Sandwüsten be-

¹³⁾ Buday Á., Római limes Németországban, 92.

deckt und deshalb bis zur Zeit der Völkerwanderung, unbesiedelt war. Dem widersprechen jedoch die archäologischen Funde dieses Landesteiles, denn es gibt vielleicht keine zweite Gegend des Landes, die von der neuern Steinzeit bis spät in die Völkerwanderungszeit hinein, dichter besiedelt gewesen wäre als das Theisstal. Der Theissfluss diente ausserdem in grauer Vorzeit schon als eine jener grossen Handelsstrassen, auf denen der Handel mit Salz aus den Marmaroschen Bergwerken betrieben wurde. Nachdem noch eine zweite wichtige Strasse, der Fluss Maros, auf dem das Salz aus Siebenbürgen verfrachtet wurde, gerade bei Szeged in die Theiss mündet, ist es als gewiss anzunehmen, dass an diesem wichtigen Verkehrs-Knotenpunkte, schon in frühester Vorzeit nicht nur eine, der Wichtigkeit des Platzes entsprechende Siedelung, sondern gerade an dem höchst geeigneten Punkte der späteren Festung Szeged, irgend eine, der damaligen Zeit entsprechende Befestigung bestanden hat. Es gibt heute noch eine ganze Reihe sogenannter „Heidenburgen“ von Erdwällen umringte Plätze an den Ufern des Flusses, die aus jener Zeit stammen. Eine solche „Heidenburg“ mag wohl auf dem Platze der späteren Festung gestanden haben. Damals war dieser Platz noch eine Insel, von Sümpfen und Wasserläufen des Flusses umgeben. Die Gestalt der Befestigung wurde natürlich von der Form der Insel bestimmt, und diese Form werden die später nachfolgenden Werke wohl beibehalten haben, da ja doch immer die neueren Mauern auf den Ruinen der Alten erbaut wurden. Deshalb kann man mit Recht aus der letzten Gestalt des Festungs-Grundrisses auf die erste Form des Walles folgern. (Fig. 1.)

Wer diese erste Befestigung wohl erbaut haben mag, dass weis man nicht. Vielleicht die namenlosen Völker der Vorzeit, vielleicht die Jazygen oder ein anderes Volk des Altertums, vor den Römern.

Während der Zeit der römischen Herrschaft war der lange schmale Streifen des Landes zwischen Donau und Theiss von den Jazygen bewohnt, deren Land sich so eigentümlicherweise zwischen Pannonien und dem römischen Dazien hineinzwängte. Die Römer unterjochten dieses Land nie, deshalb gibt es hier auch keine römischen Spuren, gelegentliche Münzenfunde ausgenommen. Nachdem die Stadt Szeged am rechten Ufer der Theiss liegt und sonach zum Lande der Jazygen gehörte, war es nicht auffallend, dass man hier bisher keine römischen Spuren fand. Im Folgenden soll aber gezeigt werden, dass auch dieser Punkt unter römischen Einfluss stand.

Schon die vorhin gekennzeichnete vorzügliche geographische Lage des Ortes, der rege Handel den die Römer auf beiden Flüssen betrieben, schliessen den Gedanken aus, dass an diesem wichtigen Punkte keine Siedelung während der Römerzeit gewesen wäre. Längs des linken Ufers der Maros zog sich eine gut gebaute Römerstrasse, fast die ganze Länge, bis kurz vor der Mündung, also in der Nähe von Szeged. Weitere Spuren der Strasse fehlen. Doch nimmt man an dass es eine, nach Anderen zwei Ver-

bindungswege gab, die von dieser Strasse, durch das Land der Jazygen, über die Theiss und über die Donau, nach Pannonien führten. Diese Wege konnten nur bei Szeged über die Theiss gehen, um sich die Strasse längs der Maros, die nach Dacien führte, anzuschliessen. Dass die Gegend um Szeged unter starkem römischen Einflusse lebte, beweisen die unzähligen Münzfunde, die besonders in gewissen Richtungen, sich wie unsichtbare Wege durch die Gegend ziehen. Auch gab es zwei wichtige Funde in der Nähe der Stadt, wo man römische Gräber und viel römisches Klein- und Hausgerät aus der Erde grub.

Den Hauptbeweis dessen, dass in Szeged, besonders an der Stelle der ehemaligen Festung auch zu Zeiten der Römer eine blühende Siedelung bestand, erbrachten jedoch die Funde anlässlich des Abbruches der Festung in den Jahren 1880—82. Damals beachtete man aber dieselben nicht, jetzt ist es erst gelungen, diese Beweise zusammen zu suchen und der Öffentlichkeit zu übergeben. Die teilweise aus den Mauern, teilweise aus der Erde stammenden Gegenstände befinden sich im Besitze des Szegeder Städtischen Museums. Als man die Festung abriess, fand man in beträchtlicher Tiefe einen Fussboden aus *Ziegelmosaik*, zusammengesetzt aus kleinen achteckigen Ziegelchen (Fig. 3.) und aus solchen in der allbekannten Biskuit-Form (Fig. 4.). Dann wurde, ebenfalls in der Erde, ein Teil eines *Antefixums* aus hartgebrannter Terracotta gefunden. (Fig. 5.) Auch fand man dort zwei *Bronze-Stücke*, Teile irgend eines Möbels oder Gerätes (Fig. 6.). Im Fundamente einer Festungsmauer, in der Tiefe von nahern acht Metern, fand man die Teile eines Reliefs aus weissem Marmor (Fig. 2—2a.). Nur der Kopf wurde damals gerettet, er zeigt das Gesicht eines jungen Mannes mit kurzem Seitenbart. Die übrigen Teile des Werkes wurden damals aus Unverstand in die Erde zurückgeworfen.

Aus den Mauern der Festung kamen eine Menge römischer *Ziegel* zum Vorschein. Stempel fand man nur auf einem (Fig. 7.). Schliesslich ist noch ein *Inschriften-Stein* zu erwähnen, der in zweimaliger Verwendung zerstückelt und behauen, wahrscheinlich noch im Mittelalter in die Festungsmauer verbaut wurde (Fig. 8.). Ausserdem gibt es noch eine Menge bisher unbestimmter Steine im Museum, die aus den Festungsmauern stammen (Türrahmen und andere Teile eines Gebäudes) und höchstwahrscheinlich römischen Ursprungs sind.

Schliesslich ist die Frage zu beantworten, wessen Andenken diese Funde bewahren. Eine bestimmte Antwort kann man darauf nicht geben. Die Annahme, dass an der Stelle der vorzeitlichen Befestigung ein römisches Lager oder dergleichen gewesen wäre, scheint noch zu gewagt. Dass auch am linken Ufer der Donau, ebenfalls auf barbarischer Seite römische Befestigungen bestanden, führt zwar zu lockender Analogie, doch so lange es nicht einwandfrei bewiesen sein wird, dass die westliche Grenze des römischen Daziens bis an die Theiss reichte, bleibt es nur eine hinkende Analogie. Man könnte auch daran denken, dass die Römer

hier eine Vertragmässige Befestigung bauten, wie es nach Frontinus, Domitian im Lande der Cubii getan. Zu all diesem aber scheinen unsere Beweise ungenügend zu sein.

Immerhin genügen sie aber dazu, um festzustellen, dass der Ort auch in römischen Zeit in Hinsicht des Verkehrs, von hervorragender Bedeutung war. Deshalb waren dort natürlich solche Einrichtungen, welche denen der Römer glichen. Dieselben stammen also entweder von ansässigen Römern, oder von Eingeborenen, die der römischen Kultur ergeben waren. Wenn wir also auch nicht annehmen, dass hier ein römisches Lager bestanden hat, so schliesst dies auf keinem Fall die Möglichkeit aus, dass auf diesem so wichtigen Punkte eine barbarische Befestigung, mit den römischen ähnlicher Einrichtung, bestanden hat. Es ist dies im Gegenteil sehr wahrscheinlich.

Als nach den Stürmen der Völkerwanderungszeit an Stelle des alten Pannonien und Dacien ein neues Reich gegründet wurde, und wieder Befestigungen an allen wichtigen Punkten des Landes erstanden, bot sich der Platz und die in Ruinen liegende Siedelung am Zusammenflusse der Theiss und Maros von selbst, denn dieser Punkt wurde wieder zur Hauptstation des Salzverkehrs. Nicht nur den alten Platz, sondern wie es die hier besprochenen Funde beweisen, auch die vorhandenen Reste der früheren Befestigung benützte man damals, als die ungarische Feste zu Szeged erbaut wurde.

Karl Cs. Sebestyén.

A KOPÁNCSPUSZTAI ÉREMLELET.

Ez a lelet éveken át egy félreeső tanyán a ládafiában hevert. Még 1919 tavaszán találta szántás közben két gazda Nagymajláth községtől nyugatra a Kopáncs-pusztának a makói határhoz tartozó részén a Kása és Döcögő halom között. Több mint négyszáz darab érem lehetett, de már csak a fele van meg. Az eke a 79/2. sz. tanya mellett a szokottnál mélyebbre hatolt a földbe és egy pénzzel telt fazekat vetett felszínre. A fazék darabokra tört, darabjai a földben szétszóródtak, egyet sem sikerült megtalálni belőlük. A két gazda a pénzeket felszedte, megosztozott rajtuk, néhány darab a földben is maradt. Gyakran megtörténik a tanyai földekről előkerült leletekkel, hogy senki sem vehet tudomást róluk. Elfelejtik, elajándékozzák, eladják, vagy legjobban esetleg elteszik emlékül. Nemcsak a tudatlanságnak és a törvény nem ismerésének van része ebben, hanem a sok herce-hurcától való irtózásnak is, aminek a várostól 20—25 Km.-re lakó találó ki van téve, ha valami régiség nyomára akad. Így történt ez a jelen esetben is. Az egyik találó hamarosan túladott a birtokában levő érmeiken. Egy makói ékszerész mint tört ezüstöt megvette tőle és szintén eladta. A leletnek ez a része elveszett, mindössze 4 db. maradt vissza belőle a találó családtagjainál. Szerencsére a másik gazda a lelet többi részét tanyáján gondosan megőrizte, átadta s így alkalmam nyílt arról, valamint a hozzátartozó 4 darabról ezt a rövid leírást készíteni. Az érmek tulajdonjogára több igénybejelentés történt, a lelet jelenleg bűnvádi eljárás tárgya és bűnjelként kezelik.

A lelet meglévő része 235 db. kisebb-nagyobb ezüst éremből áll. Eből 120 db. XII. századi magyar, 115 db. pedig frisachi dénár. A következő fajok szerepelnek benne.

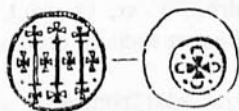
Árpádkori magyar dénárok.

1. II. István C. N. H. 78. Az előlapon recés körben nagy kereszt, végei két-két befelé forduló féloldalba folglalva, amelyek majdnem összeérnek, közbül egy-egy keresztkével s belül egy-egy ponttal. A hátlapon kettős kör, a belsőben kereszt, karjai közt egy-egy ékkel. A két kör között díszítmény nyoma. A C. N. H.-ban feltüntetett rajznál jóval kisebb. Átmérője 8.2 mm. Ez az érem a lelet elveszett részéből megmarad 4 érem közül való 1 db. 0.10 gr.

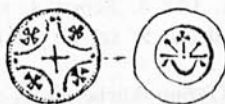
Kopánc-susztai éremlelet.

Árpád-kori magyar dénárook.

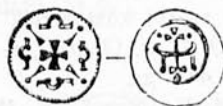
II Géza (1141-1162) érmei.

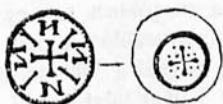
C.N. 160.

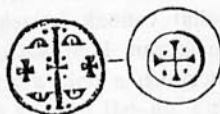
C.N. 125.

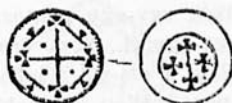
C.N. 126.

C.N. 132.

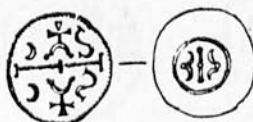
C.N. 133.

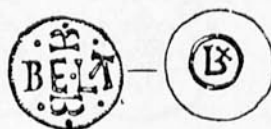
C.N. 145.

C.N. 78.

C.N. 123.

C.N. 111.

II István 1116-1131.

III István 1162-1163-1172.

III Béla 1172-1196.

Der Münzfund von Kopánc-susztai. 1. Ungarische Denare.

2. II. Géza C. N. H. 160. Három alul és felül keresztben végződő függőleges vonal, középen vízszintes irányban négy kereszt, a külsők két-két pont között. 3 db. a kereszt karjai közt siglával. (Lásd az 5. képen 1. (2 drb.) és 2. sz. (1 drb.). A *hátlapon* kis kereszt, végeire egy-egy félhold borul, közbül egy-egy pont. 6 db. 1-20 gr.

3. II. Géza C. N. H. 125.¹⁾ Középen kis kereszt, körülötte négy görög Ω -hoz hasonló betű, közbül egy-egy pontban végződő ékkel. 6 db.-nál a kereszt felső szárai közt a baloldalon egy kis ék (sigla) (az 5. képen 3. sz. (6 drb.). A *hátlapon* a Réthynél kufikus ornamentikának nevezett rajz látható. 17 db. 3-50 gr.

4. II. Géza C. N. H. 126. Középen pontokban végződő kis kereszt, körülötte pontokból alkotott négy félkör, bennük egy-egy keresztke, a félkörök által alkotott nyílásokban egy-egy pont. 6 db.-nál a középső kereszt, 7 db.-nál a félkörben levő keresztcske szárai közt siglák vannak. (Az 5. képen 4. sz. (4 drb.), 5. sz. (2 drb.), 6. sz. (2 drb.), 7. sz. (2 drb.), 8. sz. (1 drb.), 9. sz. (2 drb.). A *hátlapon* kufikus ornamentika. 25 db. 4-90 gr.

5. II. Géza C. N. H. 132. Gyöngykörben kereszt, karjai közt pontokból alkotott részsút álló vonások, köztük egy-egy N betű. 6 db.-on a jobb oldalon a kereszt alsó szárai közt kis vonalból álló sigla (az 5. képen 10. sz., 6 drb.). A *hátlapon* kereszt, karjai közt három-három ponttal. 37 db. 7-65 gr. Egy darab a lelet másik részéből való.

6. II. Géza C. N. H. 133. Középen kereszttezett vízszintes vonal, a keresztkezés körül négy pont, a felső mezőben két C betű, oldalt egy-egy ponttal, felül kis kereszt; az alsó mezőben ugyanez. Négy db.-nál a keresztkezés, körül a négy ponton kívül sigla is van. (Az 5. képen 11. sz. 2 drb.; 12. sz. 2 drb.) A *hátlapon* nagyobb kereszt karjai közt egy-egy ponttal. 19 db. 4-70 gr.

7. II. Géza C. N. H. 145. Kisebb keresztkében végződő nagy kereszt. A kisebb keresztké egy-egy pontozott vonallal vannak összekötve; a mezőkben egy-egy pont, kívül egy-egy ék. Négy érmen sigla is van. 1 db.-nál a bal felső mezőben a pont mellett kis csillag; 1 db.-nál a jobb felső mezőben a pont alatt ék; 1 db.-nál a jobb felső mezőben a pont mellett hosszabb vonal; 1 db.-nál a nagy kereszt karjai közt balról az alsó és jobbról a felső mezőben egy-egy pont. (Az 5. képen 13. sz. 1 drb., 14. sz. 1 drb., 15. sz. 1 drb., 16. sz. 1 drb.) A *hátlapon* kufikus ornamentika. 13 db. 2-60 gr.

8. III. István C. N. H. 123. sigla nélkül. Kufikus vízszintes vonal, felül patkón álló kereszt, oldalt kifelé forduló félhold és S betű; a vonal alatt ugyanaz. A *hátlapon* három ponttal tetézt vonal, két-két összekapcsolódott félhold között. 1 db. 0-28 gr.

9. III. Béla C. N. H. 111. Az előlapon gyöngykörben vízszintes irányban BE · L · A betűk, felül és alul horgonyalakú jegyek pontok között. A *hátlapon* Rx monogramin fordítva. 1 db. 0-30 gr.

¹⁾ Az 1. táblán a C. N. H. 125. és 126. aláírások telesezerelendők!

2. Friesachi dénárok.

Wetzel B. 1.

Wetzel B. 1.

Wetzel B. 2.

Wetzel B. 3.

Wetzel B. 4.

Wetzel C. 1.

Wetzel C. 2.

Wetzel C. 2. b.

2. Denare von Friesach.

Frisachi dénárok.

A magyar érmeken kívül 115 db. frisachi dénár is van a leletben, amelyek közt 18 faj van képviselve több változattal. Welzl munkájához nem juthatván hozzá, a frisachiak leírását Harsányi Pál „Az Aba-pusztai frisachi fillérlelet”²⁾ c. értekezése alapján adom, amelynek tábláin közölt éremrajzok a lelet csaknem minden darabjának meghatározását lehetővé teszik. A frisachi érmek ezek:

1. *Welzl B. 1.* Az előlapon két torony közt kereszt. A kereszt alakja különböző, 5 db.-nál négy ékből áll, 13 db.-nál az ékek körben csúcsosodnak össze, az ékek közt kisebb-nagyobb pont. A két torony közt háromszögű orom van, mely több vagy kevesebb vonallal kis rombusz alakú mezőkre oszlik. A fölötté levő karika vagy pont 1 db.-nál az orom csúcsában van, 1-nél alig érinti, a többinél felül tőle távolabb áll. 8 db.-nál nem vonalak keresztezik egymást az oromban, hanem kis vonáskák vagy különálló rombuszok töltik ki. Az orom alatt két párhuzamos vízszintes vonal közt négy kör van, melyeket függőleges vonal választ el egymástól. Egy db.-nál a körök helyett egymást keresztező rézsútos vonalak vannak s fölül a két torony közt hat ékből álló csillag, mint Harsányi III. 3. k., de a bástyák melletti körök hiányoznak. A *hátlapon* püspök alakja látható, jobbában pásztorbotot, baljában könyvet tart. 1 db.-nál a püspök jobbában kard, baljában rózsza. Az érmek azonosak — itt-ott lényegtelen eltéréssel — Harsányi III. 3a., 3c., 3l., 3k., 3m. sz. rajzaival. Egy db. a lelet másik részéből való, 18 db. 15·40 gr.

2. *Welzl B. 2. faj* Az előlapon angyalfejt két szárnyal, a szárnyak közt kereszt. 3 db.-nál a körirat + FRI · ∞ · ACH. 2 db.-nál csak a kereszt fölötti ∞ látható.

A *hátlapon* 3 db.-nál álló püspök jobbában pásztorbot, baljában kulcs. 1 db.-nál jobbfelé menő herceg jobbában kereszt, baljában alma. 1 db.-nál a püspök jobbában pásztorbot, baljában könyv. A köriratról 4 db.-on az + EBERHRDV ∞ és az + EBERHARD ∞ EP ∞ több betűje látszik. Egy körülnyírbált darabnál a köriratról D LI ∞ látszik (Dux Liupoldus). L. Harsányi IV. 4., 4g., 4l. 5 db. 4·7 gr.

3. *Welzl B. 3.* Az előlapon szembenéző angyal: mellén a ruha síma vagy redős. Körirata + FRI ∞ ACH.

A *hátlapon* álló alak látható kezében egy-egy karddal. 1 db.-nál álló püspök jobbában lilium, baljában? 1 db.-nál álló püspök jobbában kereszt, baljában? 1 db.-nál álló püspök jobbában kereszt, baljában pásztorbot. A hátlati köriratról × (+) EBERHARD ∞ EP ∞ betűk láthatók. L. Harsányi IV. 5., 5a., 5h. 16 db. 14·70 gr.

4. *Welzl B. 4.* Az előlapon félhold, felette kereszt, alatta két pont. A félhold alatt két torony közt angyal szárnyakkal.

A *hátlapon* álló püspök, ruhája ráncokban fut össze, jobbában kampójával feléje forduló pásztorbotot, baljában könyvet tart. A köriratról EBERHARD ∞ EP ∞ néhány betűje olvasható. L. Harsányi IV. 6. 2 db. 1·95 gr.

²⁾ Numizmatikai Közöny, XI. 1912. (48—50.)

3. Friesachi dénárook

Welzl E. 3. b.

Welzl E. 1.

Welzl E. 3. b.

Welzl E. 3. b.

Welzl E. 5.

Welzl F. cv.

Welzl H. cv.

Welzl H. cv.

3. Denare von Frisach.

5. *Welzl C. 1.* Az előlapon két fej, köztük két = vonal. Oldalt két hatágú csillag, középen körrel, belül egy-egy ponttal. A csillag alatt és fölött köröcske, kívül három-három ponttal. A *hátlapon* a püspök alakja elmosódott, A köriratból EB ERHA . . . betűk látszanak. L. Harsányi V. 7. 1 db. 1-20 gr.

6. *Welzl C. 2.* Az előlapon két kis kereszt közt hatágú csillag, alatta három pont, jobbról és balról derékig ábrázolt alak. A falazat alatt két párhuzamos vonalakkal jelezett kapu. A *hátlapon* álló püspök jobbát áldásra tartja, baljában függélyesen álló kereszt van. Körirat + EBERHARD ∞ EP ∞, itt-ott elmosódott. L. Harsányi V. 8. 2 db. 1-95 gr.

7. *Welzl C. 3. b.* Két kereszt között karika, a kereszt alatt bástya, közöttük férfi alakja. Az alak ruházata különböző köröcskékkal díszített, egyé síma. 1 db.-nál a baloldali kereszt helyett csillag.

A *hátlapon* álló alak feje fölött 3 db.-nál látszik a csillag. 5 db.-nál az álló püspök mindkét kezében hosszúszerű liliomot tart. 1 db.-nál (csillagos) az alak csak vállig van ábrázolva, 3 db.-nál a püspök jobbában pásztorbot, baljában liliom; 1 db.-nál jobbában liliom, baljában pásztorbot. Körirat EBERHARD ∞ EP ∞; a legtöbbször a betűk egyrésze is körül van nyírva. L. Harsányi VI. 10. 9. db. 8-20 gr.

8. *Welzl E. 1.* Az előlapon süveges fej. Az egyiknél a süveg fölött kis kör; a másiknál a süveg fölött és két szélén ötágú csillag. Jobbról és balról ∞ Λ IT-VEIL ∞.

A *hátlapon* az egyiknél derékig ábrázolt alak jobbában lándsát, baljában keresztet; a másik jobbában keresztet, baljában liliomot tart. Körirat nem látszik. 2 db. 2 gr. L. Harsányi VII. 15.

9. *Welzl E. 3. b. a)* A belső körben nagy kereszt, karjai közt ötágú csillag, középen kis körrel. A köriratból + ∞ V. + T V betűk látszanak. Az egyik hátlapon derékig ábrázolt alak jobbában kard; a másik álló alak feje nem látszik. Körirat az utóbbin nincs, a másikon + ∞ × ∞ jegyek látszanak. L. Harsányi VII. 18f. és variánsai. 2 db. 2-05 gr. b) Kettős körben nagy kereszt szárai közt egy-egy ponttal.

Az egyik db. hátlapján a jobbkezen befelé fordított pásztorbot látszik, a másiké zavaros. Körirat nincs. Harsányi VII. 18 variánsa. 2 db. 1-90 gr.

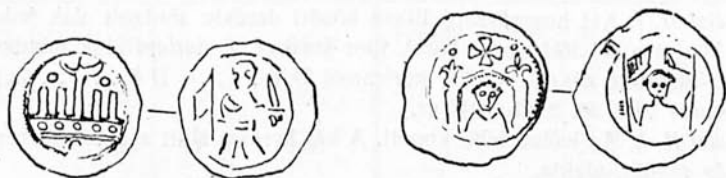
10. *Welzl E. 5.* Az előlapon kettős körben hatágú csillag, jobbról, balról egy-egy kereszt. Két-két párhuzamosból álló falazaton stilizált állat és emberfog. A *hátlapon* szembenéző alak jobbában hosszúszerű liliom, a másik db.-nál a liliom a balkezeiben van. A köriratból + ARCH HC ∞ betűk látszanak. L. Harsányi VII. 21a., c. 2 db., 2 gr.

11. *Welzl F. a.* Bástyák között félhold, felette karika, alatta süveges fej. A *hátlapon* 2 db.-nál álló alak baljában liliomot tart, 1 db.-nál ülő alak rózsát?, 1 db. nem látszik. Körirat 1 db.-on nem látszik, a többinél + E AD ∞ C = ∞; POLDV; AE vehető ki. L. Harsányi VIII. 22. 4 db. 3-20 gr.

12. *Welzl H. a.* Az előlapon a) pálma mellett jobbra és balra egy-egy fej. A pálma iránt a fal alatt vastag kereszt, mellette jobbról és balról két függélyes párhuzamos vonal közt pontok, kívül kis kör. b) Ugyanaz: a fal alatt négy függélyes vonal. c) U. a. A pálma alatt balkéz felől ötágú csillag, felette kis kereszt,

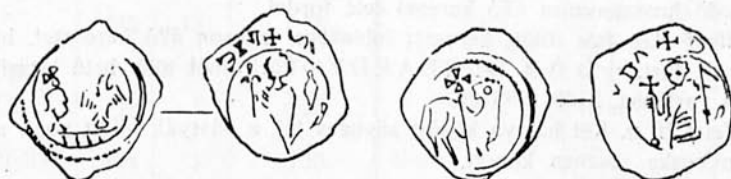
A *hátlapon* balra menő, jobbával keresztet tartó oroszlán, farán és hátán a farka tövénél legtöbbször kis kör. Körirata + · L A N D E S T R O S E N. 1 db.-nál a belső körön belül lilomban végződő nagy kereszt, szárai közt a szegletben egy-egy kis

4. Friesachi dénárok

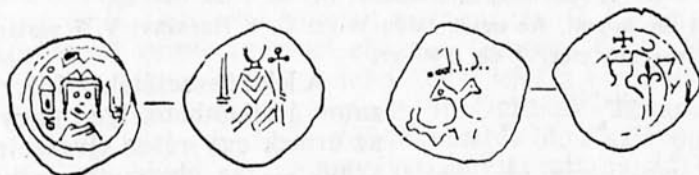
Wetzel Fl. c.

Wetzel Fl. f.

Wetzel Fl. b.

Wetzel Fl. k.

Wetzel Fl. n

Wetzel 9891.

4. Denare von Frisach.

kereszt. Köriratából + . . . R H A P látszik, a többi le van nyírva. L. Harsányi VIII. 25a., 25k. és 25p. Össz. 17 + 12 + 1 = 30 db. 27-20 gr. Egy db. a lelet másik részéből megmaradtak közül való.

13. *Welzl H. c.* a) Az előlapon (2 db.) alul falazat van közepén kapuval, a kapu mellett fölül két bástyafokos torony, e között és rajtuk kívül oszlop, a két torony között, illetve fölött ötágú csillag. A *hátlapi* alak jobbában kard, baljában zászló? A másikon nem vehető ki. L. Harsányi VIII. 28. B. variánsa.

b) Négy oszlop közt közepén kiemelkedő félholdban végződő magasabb oszlop, alatta két kör. Alul két = vonal közt öt kis kör. A *hátlapi* alakon egy db.-nál a jobb kézben zászló, a balban pajzs; 1 db.-nál a jobb kézben pásztorbot, a balban? L. Harsányi VIII. 28b. eltéréssel. Össz. 4 db. 3-10 gr.

14. *Welzl H. f.* Két hosszúszerű lilium között derékig ábrázolt alak fedetlen fejvel, a két lilium között a fej fölé vonal borul, fönt kereszt. A *hátlapi* alak mindkét kezében befelé tartott kibontott zászló van. A köriratból NV , DA betűk látszanak. L. Harsányi VIII. 30. 8 db. 6-08 gr.

15. *Welzl H. h.* Az előlap felül kopott. A két kereszt alatt a belső körben falazaton álló ember és madár alakja.

A *hátlapon* álló alak jobb kezében függélyesen álló liliumot, baljában...? tart A köriratból + ∞ C O LX E látszik. L. Harsányi IX. 32r. változata. 1 db. 0-95 gr.

16. *Welzl H. k.* Az előlapon jobbfelé menő bárány vagy oroszlán, fejével a törzsből kiemelkedő hosszúnnyelen álló kereszt felé fordul.

A *hátlapi* alak feje fölött kereszt; jobbában kulcon álló keresztet, baljában kibontott zászlót tart. + D Λ X B E R H A R D V ∞ köriratból több betű látszik. L. Harsányi IX. 34 variánsa. 2 db. 1-95 gr.

17. *Welzl H. n.* Két bástya között süveges fej, a bástyák fölött pont, a fej fölötti két kis tornyocska részben kopott.

Az egyik db. *hátlapján* álló alak mindkét kezében kardot tart. A másik db. hátlapja kopott. Körirat nincs. Harsányi IX. 36 változata. 2 db. 1-6 gr.

18. *Welzl 9891.* Az előlapon kétfejű madár kiterjesztett szárnyakkal, a felső kopott részen két kis bástya nyoma látszik.

A *hátlapi* rész is kopott. Süveges alak egy része látszik, baljában liliumot tart. A köriratból + D Λ X van meg. L. Harsányi IX. 40. 1 db. 0-90 gr.

19. Két db. kopott. Az egyik talán *Welzl C. 1.* Harsányi V. 7 variánsa. A másik db. nem határozható meg. 2 db. 1-80 gr.

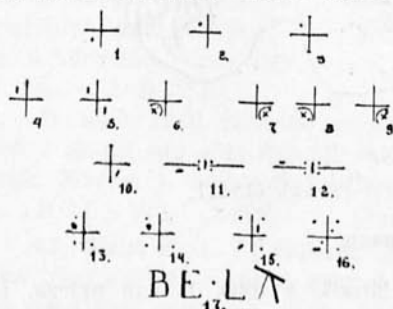

Fig. 5. kép.

A lelet összetétele a 167. oldali táblázaton áttekinthető. Igen nagy kár, hogy az érmek egy része elveszett, bár valószínű, — az elveszett részből megmaradt négy érem is arra vall — hogy abban is a feltüntetett fajok voltak képviselve. A XII. századi magyar érmek közt azonban más fajok is lehettek, mert a C. N. H. 78. variánsa az eladottakból maradt vissza, II. Géza, III. István és III. Béla veretei közt pedig igen nagy hézag van. Megerősíti ezt a föl-

tevést az egyik találó kijelentése is, hogy inkább csak a nagyobbakat, — amik a frisachiak lehettek — szedték össze, a földben maradt néhány darab az apróbbak közül való volt.

Éremfaj	C. N. H.	Drb- szám Stück	Összsúly Gesamt- gewicht gramm	Éremfaj	C. N. H.	Drb- szám Stück	Összsúly Gesamt- gewicht gramm
II. István 1116-1131.	78	1	0·10	Frisachi dénárók	Welzl		
II. Géza 1141-1162.	160	6	1·20	"	B. 1.	18	15·40
"	125	17	3·50	"	B. 2.	5	4·70
"	126	25	4·90	"	B. 3.	16	14·70
"	132	37	7·65	"	B. 4.	2	1·95
"	133	19	4·70	"	C. 1.	1	1·20
"	145	13	2·60	"	C. 2.	2	1·95
III. István 1162, 1163-1172.	123	1	0·28	"	C. 3. b.	9	8·20
III. Béla 1172-1196.	111	1	0·30	"	E. 1.	2	2·00
				"	E. 3 b.	4	3·95
				"	E. 5.	2	2·00
				"	F. a.	4	3·20
				"	H. a.	30	27·20
				"	H. c.	4	3·10
				"	H. f.	8	6·80
				"	H. h.	1	0·95
				"	H. k.	2	1·95
				"	H. n.	2	1·60
				"	9891	1	0·90
				"	Ircerti	2	1·80

Így is számottevő az e korból ismert leletek sorában. II. István említett érme a Richárd- és Both-pusztai leletekben fordul elő, de a C. N. H. 78-nál jóval kisebb, valószínűleg annak obulusa. Ez éremtől eltekintve időrendben a Kopáncs-pusztai leletet a mezőzáthi után sorozhatjuk, amely II. Béla utolsó és II. Géza első vereteit tartalmazza. II. Gézának hat egymásután következő verete szerepel ebben a leletben: C. N. H. 160, 125, 126, 132, 133, 145. Három ilyen veretet a kókai lelet is tartalmaz (C. N. H. 160, 125, 145). A nagyteremiai leletben II. Gézának ugyanezen érmei vannak. Az erdői lelet a C. N. H. 125-től kezdve öt, a szlavóniai a C. N. H. 126-tól a C. N. H. 145-ig négy ugyanilyen veretet tartalmaz.³⁾ Összevetve a leletnek II. Gézára vonatkozó adatait a felsorolt leletekével, azt látjuk, hogy II. Géza hat egymásután következő verete itt is beleillik a Nuber—Hóman-féle chronologikus sorrendbe és igazolja azt. A lelet korára II. István, II. Géza, III. István és III. Béla érmei nyújtanak felvilágosítást. Ha a C. N. H. 78-at II. István uralkodásának nyolcadik, a C. N. H. 111-et pedig III. Béla első évére tesszük, akkor korhatára 1123—1176.

³⁾ Hóman, Magyar Pénztörténet 249—251. l.

Figyelmet érdemel a leletben a frisachiak előfordulása is. Míg a felsorolt egykorú leletekben nincs idegen pénz, itt 115 db frisachi is szerepel. Ha II. István egyetlen érmét figyelmen kívül hagyjuk, időrendben még akkor is közvetlenül az esztergomi lelet után következik, amelyben a frisachiakkal együtt II. Béla érmei voltak.⁴⁾ A másodiknak tekinthető az ilynemű leletek sorában. II. Géza érmeinek aránylag nagy száma (117 db) és III. Béla csupán első veretének előfordulása arra mutat, hogy a frisachiak már a XII. század fordulóját megelőző évtizedekben útat találtak hazánkba. A Kopáncs-pusztai lelet áthidalja az idáig II. Béla és III. Béla uralkodása közt fennálló hézagot. Hogy szórványos esettel állunk-e szemben, vagy pedig a lelet alapján a frisachiak elterjedését már II. Bélától számíthatjuk-e, annak eldöntéséhez több leletbizonyítékra volna szükség.

Megfelelő adatok híján nem kísérelhetjük meg a lelet elásási körülményeire következtetni, még kevésbbé az érmeknek a Kopáncs-pusztára való jutását valamely eseménnyel kapcsolatba hozni.

Dr. Eperjesy Kálmán.

MÜNZENFUND VON KOPÁNCSPUSZTA.

(Auszug.)

Noch im Frühlinge des Jahres 1919 fand man während des Ackerns im Kopáncs-pusztá benannten Teile der Gemarkung von Makó mehr als 400 Münzen in einem Topfe. Der Plug zerbrach den Topf, dessen Teile verloren gingen. Die Münzen verteilten die Finder untereinander und in der damaligen trüben Zeit erhielt davon kein Sachverständiger Kunde.

Jetzt gelang es dem Makóer Professor dr. Koloman Eperjesy 235 Stück davon aufzufinden und zu studieren. Davon sind 120 Stück ungarische Denare aus dem XII. Jahrhunderte und 115 Stück Friesacher Denare.

Unter den ungarischen Denaren sind *Stefan II.* C. N. H. 78; *Géza II.* C. N. H. 160, 125, 126, 132, 133, 145; *Stefan III.* C. N. H. 123; *Béla III.* C. N. H. 111, mit Varianten vertreten. Unter den 115 friesacher Denaren sind 118 Sorten mit mehreren Varianten vertreten.

⁴⁾ Hóman, i. n. 272.

AZ ÁTOKHÁZAI ÉREMLELET.

Néhai Tömörkény István a szegedi városi múzeum éremgyűjteményének 1915 évi gyarapodásáról a Numizmatikai Közlöny 1916. évi évfolyamának 27. lapján beszámolván, az évi gyarapodás között egy nagyobb éremleletet említ: „Az alsótanyai átokházi kapitányságban Rózsa Pál földműves ásás közben bögrében talált egy II. Ferdinánd-korabeli osztrák tallért és 594 magyar ezüst dénárt 355 gramm súlyban, amit 20 korona lelődíj ellenében a rendőrség útján beszolgáltatott”. A szűkszavú tudósításnál több az éremtári naplóban sincs s elírás következtében úgy a naplóba, mint a közleménybe hiba csúszott. Nem második, hanem *I. Ferdinánd*-korabeli leletről van szó, melyben az egy forinton kívül Ferdinánd-korabeli (1528—1551) és 3 II. Lajos-korabeli (1520—26) dénár van.

Tüzetes feldolgozásának eredményét a következőkben adjuk. (A hivatkozás mindig dr. Harsányi Pálnak a Numizmatikai Közlönyben megjelent: Adatok a C. N. H. III. kötetéhez c. közleményeire történik. A súly gr.-ban kifejezve zárójelben.)

Körmöcbányai dénárok (K-B.).

- 1528: 2 db. 171/c; 1 db. 171/a (0.59; 0.61);
- 1530: 1 db. 171/a (0.54);
- 1531: 1 db. 171/a (0.50);
- 1552: 1 db. 171/a (0.59);
- 1533: 1 db. 171/a (0.62);
- 1534: 1 db. 171/a, 2 db. 171/e (0.55; 0.53);
- 1535: 8 db. 171/g (0.51; 0.54; 0.55; 0.58; 3 db. 0.60; 0.72); 1 db. 171/b (0.65);
- 1536: 7 db. Av. 171/c; Rev. 171/g (0.53; 0.54; 0.55; 0.56; 0.59; 0.62; 0.63);
- 1537: 10 db. Av. 171/c; Rev. 171/g (0.54; 2 db. 0.55; 2 db. 0.56; 3 db. 0.58; 0.60; 0.63);
1 db. Av. FERDINAND · D · G · R · VNG * 1537*. (A választójel pont, a G és R közt kettőspont és ölelő rózsa.) (0.53);
- 1538: 9 db. 171/g (0.50; 0.52; 0.54; 0.55; 0.57; 0.58; 0.63; 0.64; 0.67);
- 1539: 10 db. 171/g (0.48; 0.52; 0.55; 3 db. 0.58; 0.60; 0.62; 0.63; 0.64);
- 1540: 1 db. Av. FERDINAND · D · G · R · VN · 15 · 40. (A választójel pont, mely az évszámot is kettéválasztja.) Rev. 171/a (0.53);
2 db. Av. mint a 171/a, de az évszám közepén pont van s az évszám előtti pont a G-be esik, Rev. 171/a;
2 db. 171/a, de az évszám közepén is pont van: 15 · 40;

- 3 db. 171/l;
 1 db. Av. 171/i, Rev. 171/l;
 2 db. Av. 171/l, Rev. 171/m;
 9 db. Av. 171/g, de az évszám közepén pont van: 15·40; (0·49; 0·50; 0·52; 0·53;
 2 db. 0·54; 2 db. 0·55; 0·56; 2 db. 0·57; 0·58; 2 db. 0·60; 2 db. 0·61; 0·62; 2 db.
 0·63);
- 1541: 1 db. 171/i, de az évszám nincs pontosan a címer felett;
 7 db. 171/m;
 6 db. 171/i;
 1 db. mint a 171/i, de az előlapon a betűk közt két helyen hiányzik az ötlevélű rózsája: FERDINAND D·G·R VNG·1541·; (0·53; 0·54; 0·55; 0·56; 0·57;
 2 db. 0·58; 0·59; 0·60; 0·61; 0·64; 0·67; 2 db. 0·68; 0·73);
- 1542: 13 db. 171/i (0·52; 2 db. 0·53; 2 db. 0·55; 0·56; 3 db. 0·58; 0·59; 0·61; 0·63; 0·64);
- 1543: 1 db. 171/n;
 2 db. 171/p;
 1 db. Av. 171/c; Rev. 171/p;
 2 db. 171/b;
 1 db. Av. 171/a;
 15 db. 171/i;
 1 db. 171/i, de az előlapon, a mező jobb alsó harmadának magasságában egy pont van;
 1 db. 171/q, de az évszám előtti pont a betű középebe esik;
 1 db. Av. 171/a, Rev. 171/p; (2 db. 0·49; 3 db. 0·50; 0·53; 0·54; 4 db. 0·55; 2 db.
 0·56; 3 db. 0·57; 3 db. 0·58; 0·59; 0·60; 0·61; 2 db. 0·63; 0·74);
- 1544: 1 db. 171/r;
 20 db. 171/i;
 2 db. Av. 171; Rev. 171/i; (0·43; 2 db. 0·49; 0·51; 0·52; 0·53; 4 db. 0·54; 2 db.
 0·55; 2 db. 0·57; 2 db. 0·58; 0·59; 0·60; 0·61; 2 db. 0·63; 0·66; 0·68);
- 1545: 1 db. 171/p;
 2 db. 171/r;
 1 db. Av. 171/i, Rev. FERDINAND D·G·R VNG·145· Választójel ötlevélű rózsája, de két helyen hiányzik;
 1 db. 171/n;
 1 db. 171/g;
 2 db. Av. 171/a, Rev. 171/i;
 25 db. 171/i; (0·45; 0·46; 0·47; 0·49; 0·51; 0·52; 4 db. 0·53; 4 db. 0·54; 3 db. 0·55;
 2 db. 0·56; 2 db. 0·57; 3 db. 0·58; 2 db. 0·60; 3 db. 0·61; 3 db. 0·62; 0·67);
- 1546: 2 db. 171/p;
 4 db. 171/a;
 2 db. 171/r;
 1 db. 171/n;
 21 db. 171/i;
 1 db. Av. 171/a, Rev. 171/i;

- 5 db. Av. FERDINAND · D · G · R · UNG · 1546 ·. (Választójel pont és ötlevelű rózsza.) Rev. 171/i; (0·42; 0·48; 2 db. 0·50; 2 db. 0·51; 2 db. 0·52; 0·53; 2 db. 0·54; 3 db. 0·55; 0·56; 3 db. 0·57; 4 db. 0·58; 0·59; 4 db. 0·60; 3 db. 0·61; 0·63; 0·65; 0·66; 0·70; 0·71; 0·73);
- 1547: 3 db. 171/i;
1 db. 171/m;
2 db. 171/r;
1 db. 171/q;
1 db. 171/a;
41 db. 171/n; (0·43; 0·44; 4 db. 0·48; 2 db. 0·50; 5 db. 0·51; 3 db. 0·52; 4 db. 0·53; 4 db. 0·55; 0·56; 7 db. 0·57; 5 db. 0·58; 2 db. 0·59; 4 db. 0·60; 2 db. 0·61; 0·64; 0·68; 0·71; 0·74);
- 1548: 1 db. 171/l;
6 db. Av. 171/b, Rev. 171/n;
17 db. 171/n;
17 db. 171/a;
2 db. 171/r; (0·45; 2 db. 0·47; 3 db. 0·50; 0·52; 0·53; 3 db. 0·54; 0·55; 4 db. 0·56; 4 db. 0·57; 10 db. 0·58; 2 db. 0·59; 2 db. 0·60; 0·61; 3 db. 0·62; 0·63; 0·64; 2 db. 0·66; 0·69; 0·72);
- 1549: 65 db. 171/a;
3 rb. Av. 171/a, Rev. PATRONA VNGARIE (Választójel sehol sincs.)
1 db. 171/i;
1 db. Av. 171/a, Rev. 171/c;
1 db. Av. 171/i, Rev. 171/r;
1 db. 171/a, de úgy az elő- mint a hátlapon az ellenkező oldal verete is látszik. (3 db. 0·46; 0·47; 3 db. 0·50; 2 db. 0·51; 7 db. 0·52; 2 db. 0·53; 6 db. 0·54; 7 db. 0·55; 4 db. 0·56; 7 db. 0·57; 10 db. 0·58; 5 db. 0·59; 6 db. 0·60; 0·61; 2 db. 0·62; 2 db. 0·63; 0·64; 2 db. 0·65; 0·69; 0·71);
- 1550: 142 db. 171/a;
4 db. 171/b;
5 db. 171/a, de az évszám előtti pont hiányzik;
1 db. 171/a, de a FERDINAND szóban az A más típusú;
2 db. 171/a, de az előlapon a D és G közt a pont hiányzik;
2 db. 171/a, de a hátlap képe kétszer van verve. (4 db. 0·44; 2 db. 0·45; 2 db. 0·46; 0·47; 3 db. 0·48; 2 db. 0·49; 7 db. 0·50; 4 db. 0·51; 5 db. 0·52; 8 db. 0·53; 13 db. 0·54; 16 db. 0·55; 13 db. 0·56; 5 db. 0·57; 12 db. 0·58; 9 db. 0·59; 12 db. 0·60; 12 db. 0·61; 2 db. 0·62; 7 db. 0·63; 3 db. 0·64; 4 db. 0·65; 4 db. 0·66; 3 db. 0·68; 2 db. 0·71; 1 db. 0·80!);
- 1551: 3 db. 171/a;
1 db. Av. 171/a, de hibás veret, Rev. 171/e;
1 db. 171/a, hibás veret;
36 db. 171/g; (0·46; 3 db. 0·50; 3 db. 0·51; 2 db. 0·52; 5 db. 0·53; 6 db. 0·54; 2 db. 0·55; 3 db. 0·56; 5 db. 0·58; 2 db. 0·59; 2 db. 0·60; 3 db. 0·61; 0·62; 0·66; 0·68; 1 db. 0·78!);

Évszámuk kopott: 5 db. 171/a;

1 db. Av. 171/a, Rev. · PATRONA · · VNGARIE ·

1 db. 171/i;

1 db. 171/d, de a Rev. * PATRONA * * VNGARIE *

S A verdejegyü, ismeretlen helyről származó dénár.

1532: 1 db. 198/a, (0·60);

Verdejegy nélküli forint.

1545: Av. A király balra tekintő vértés, koronás mellképe. Kezében ugyanazok a jelvények, mint a 154. számúnál. A középső mezőben, melyet a körirattól kettős kör választ el, a király arca előtt az évszám: 1545. Körirata: FERDINAND · D · G · ROM · VNG · BOE · DAL · CRA · RE + ;

Rev. Az előlappal egyező kettős körrel határolt mezőben balra forduló egyfejű sas, (feje lekopott) szét álló lábakkal, kiterjesztett szárnyakkal. Mellén a Rentzmann 33. tábla 83. számú képén magyarnak jelzett címer nyugszik. A címer alatt a köriratban elmosódott kisebb címer. Körirata: INF · HISP · ARCHIDV × AUSTRIE · DVX · BVRGV +.

A le'ethez tartozik három II. Lajos korabeli ezüstdénár.

1522: 1 db. Av. LVDOVICVS · R · VNGA · 1522 · Rev. PATRONA · · VNGARIE · Verdejegy A—B. (Választójel ölevelű rózsza.)

1 db. Av. Mint az előbbi, de VNGAR. Rev. Ugyanolyan. Verdejegy K—H.

1 db. Mint az előbbi, de a hátapon a PATRONA előtt is választójel van. Verdejegy K—B.

Az érmeek már Szeged behódolása után, minden valószínűség szerint 1551-ben kerültek a föld alá. Csak így magyarázható, hogy a későbbi veretek nincsenek benne.

Banner János dr.

DER MÜNZENFUND VON ÁTOKHÁZA.

(Auszug.)

Dr. J. Banner beschreibt den auf der zu Szeged gehörenden Átokháza-Tanya im Jahre 1915 gemachten Münzenfund, welcher jetzt im städtischen Museum von Szeged aufbewahrt ist. Im Funde sind 3 Denare aus der Zeit des ungarischen Königs Ludwig II. (1520—1526), 1 Gulden und 591 Denare Ferdinands I. (1528—1551).

A DEMETER TEMPLOMI ÉREMLELET.

A Demeter-templom bontása alkalmával, ez elmúlt esztendőben a templom padlás boltozatának és az oldalfalnak érintkezési helyén a munkások két durva vászonba burkolt súlyos csomagra akadtak, amit a munkavezető a városi múzeumnak szolgáltatott be. A két zacskóban réz és ezüst érmek voltak a XVII. és XVIII. századból. A legrégibb érme 1661-ből, a legfiatalabb 1772-ből való. Az egész lelet 100 ezüst 430 réz éremből áll. Magyarországi veretű 11 ezüst és 266 réz érme. A többi a különböző Habsburg tartományok és verőhelyek közt oszlik meg.

Az ezüst érmek kivétel nélkül 3 kr.-osak; és pedig:

I. Lipót 1695., 1696. (2 db.), 1697. (2 db.), 1699., 1700., 1701., 1702., 1705. (2 db.), és 1706. évi csehországi; 1692., 1694., 1695. (2 db.), 1698. (3 db.), 1700., 1701., és 1704. évi stejerországi; 1697., 1698., 1700., 1701. évi karinthiai; 1665., 1667., 1670., 1673., 1678., 1693. (2 db.), 1694., 1695., 1696. (6 db.), 1697. (2 db.), 1698., 1699., 1701. (2 db.), 1702. (2 db.) ausztriai veretű érmei.

I. József 1709. évi stejerországi (2 db.); 1706. (2 db.), 1707., 1708., és 1710. évi csehországi; 1705. (3 db.), 1707., 1708. (2 db.), 1710. (4 db.), 1711. évi (2 db.) ausztriai veretű érmei.

VI. Károly 1714., 1715., 1719., 1722., 1723., 1724. és 1730. évi csehországi; 1714. évi karinthiai; 1720. évi sziléziai; 1712. (2 db.), 1714. évi ausztriai; 1716., 1718. (3 db.), 1724., 1729., 1735. évi tiroli veretű érmei.

Magyarországi veretek.

I. József 3 kr. ezüst érmei (Széch. 49. tábla 22.)

1. Av.: IOSEPHVS · D · G · R · I · (3) S · A · G · H · B · REX

Rev.: PATRONA HVNGARIAE : 1707: (Kétoldalt: C—H.)

2. Av.: IOSEPHVS D G R I (3) S A G H B REX

Rev.: PATRONA HVNGARIAE (AE lig.) 1711 (Kétoldalt C—H)

3. Av.: IOSEPHVS · D · G · R · I · (3) S · A · G · H · B · REX

Rev.: Mint a 2. sz.

4. Av.: Mint a 3. sz.

Rev.: PATRONA HVNGARIAE (AE lig.) · 1709. C—H)

5. Av.: IOSEPHVS · D · G · R · I · S · (3) A · G · H · B · REX ·

Rev.: PATRONA · HVNGARIAE (AE lig.). · 1710. (C—H)

I. Lipót 3 kr. ezüst érme (Széch. 46. tábla 111.)

1. Av.: LEOPOLDVS · D · G (3) · R · I · S · A · G · H · B · REX +

Rev.: PATRONA · HVNGARIAE (AE lig.) · 1661: (K—B)

1. Lipót 3 kr. ezüst érmei (Széch. 46. tábla 112., címer melletti betűk 1—8.)

1. Av.: LEOPOLDVS · D · G · R · I · S · A · (3) · G · H · B · REX +

Rev.: PATRONA + + HVNGARIAE (AE lig.) + 1697 + (C—H)

2. Av.: LEOPOLDVS · D · G · R · I · S · A (3) G H B · REX · (ötlevelű rózsza.)

Rev.: PATRONA HUNGARIAE (AE lig.) · 1699 · (C—H)

3. Av.: LEOPOLDVS · D · G · R (3) I · S · A · G · H · B · REX (A *rex* szó utólag lett a körirathoz véssve s így a vége a körből kifelé fut.)

Rev.: PATRONA HVNGARIAE (AE lig.) 1698 (C—H)

4. Av. Mint az 1. sz.

Rev.: PATRONA . . HVNGARIAE (AE lig.) · 1697 · (C—H)

5. Av.: LEOPOLDVS · D · G · R · I · S · A · (3) · G · H · B · REX +

Rev.: Mint a 4. sz.

A rézérmeek Lotharingiai Ferenc, Mária Terézia és II. József között oszlanak meg. Ez utóbbi két 1772. évi wieni veretű krajcárossal van képviselve (Weszerle 31. tábla 13.) Wieni veretű krajcárosok vannak még nagyobb számmal (Weszerle 29. tábla 18.), Mária Terézia korából: és pedig: 1760. (26 db.), 1762. (26 db.), 1763. (35 db.), 1760. (11 db.), 1761. (12 db.); ez utóbbi 23 db. annyiban különbözik az előbbiektől, hogy az előlap körirátában lévő D : G betűk közt kettőspont van az előbbieknél (D · G) egyes pontjától eltérően. Van egy Günzburgból származó veretű krajcáros is 1760-ból. Lotharingiai Ferenc egy krajcárosai közt (Weszerle 29. tábla 19.) wien veretűek: 1760. (33 db.), 1762. (27 db.), 1763. (3 db.); günzburgi veretű: 1760. (2 db.); prágai veretű: 1763. (1 db.).

Magyarországi veretűek:

Mária Terézia. Poltura (Weszerle 29. tábla 17.). 1763. (19 db.), 1765. (12 db.); poltura: hátlapján P : H : K : M : 1763 : felírással (3 db.); poltura: az előlapon lévő mellkép alatt · ötlevelű rózsza) (1 db.); poltura: a mellkép alatt S (Szomolnok) betű (1 db.).

A magyarországi veretű krajcárosok közt is előfordul, hogy az előlap körirátában a D : G között kettőspont van; és pedig: pozsonyi veretűknél: 1760. (5 db.), 1761. (36 db.), 1762. (36 db.), 1763. (2 db.); körmöcbányai veretűknél: 1761. (34 db.), 1762. (27 db.); nagybányai veretűknél: 1762. (1 db.); szomolnoki veretűknél: 1763. (2 db.). A többiekénél pont van (D : G): körmöcbányai veretű: 1761. (12 db.), 1762. (40 db.); nagybányai veretű: 1761. (3 db.), 1762. (8 db.), 1763. (1 db.).

Lotharingiai Ferenc egy krajcáros (Weszerle: 29. tábla: 19.) nagybányai veretű: 1761. (1 db.), 1762. (3 + 5 db.).

Az egész lelet a Szeged Városi Múzeum gyűjteményében együtt van.

Banner János dr.

DER MÜNZENFUND IN DER DEMETER-KIRCHE.¹⁾

(Auszug.)

Beim Abtragen der Kirche, am Berührungspunkte der Dachbodenwölbung mit den Seitenmauern wurden zwei, in Leinwand gewickelte Pakete gefunden. In den Paketen waren 3 Kreuzerstücke (100 Stück) und Kupfermünzen (430 Stück) aus dem XVII. und XVIII. Jahrhunderte, welche dem städtischen Museum eingeliefert wurden. Die älteste Münze stammt aus dem Jahre 1661, die jüngste aus 1772. 11 Silber- und 266 Kupfermünzen haben ungarische Prägung. Die anderen verteilen sich unter den verschiedenen Habsburgischen Ländern.

¹⁾ Cf. Dolgozatok-Arbeiten, 1925. (I.) pag. 65. ff.

JELLEGZETES KOPONYÁK A SZEGED-VÁROSI MÚZEUMBAN.

A régi világban jó Fejér Györgyünk költői hevülettel lendült neki az embertani tudománynak, amikor Anthropológia¹⁾ c. művét eme sorokkal kezdte:

„Haj! mi felséges, csuda mű az Ember! . . .

Angyaloknál csak kevesebb, mivel hogy fele állat . . .”

A tiefenbrunni orvos, dr. Gall Frigyes József, Lavater phrenológiai kísérletein túltéve magát, prózában igyekszik szárnyra bocsátani különleges koponyaelméletét,²⁾ melynek lelkes hirdetőjévé válik egy magyar orvos is, dr. Patzek Károly.³⁾ Gall szerint az agyban minden velünk született tehetségnek van egy műszere s ezek az agy külsején ütik ki magokat s a koponyán kiemelkedések alakjában jelentkeznek. A lelki hajlandóságokat tehát valósággal geometrikusan körülhatárolt területekre lokalizálta úgy az agyvelő, mint ennek felnyomulása folytán a koponya felületén. Legnagyobb túlzásba akkor esett, mikor oly helyeken is vett fel különböző hajlamokat, melyeken belül nincs agyvelő. Pl. a nyelv-, szín- és számtani tehetséget a szemöldökív külső részének erősebb kidomborodása jelzi szerinte. A szóérzékről, illetve az emlékezőtehetségről azt tartotta, hogy a szemüregtet le- és kinyomja, innét van az, hogy a könyvtárosok rendesen dűledt szeműek(!).

Teljesen a Gall-féle tudományos ábránd értékével bír dr. Biszky Zachariás ukrán orvos lélekvizsgáló diagnoszkópja is, melyet a napilapok nemrég nagy elragadtatással ismertettek. Hiába zárja ugyanis a nagy felfedező a megvizsgálandó páciens magas váltakozású áramkörbe s hiába tapogatja a legkitűnőbb elektródokkal is a koponya felületének különböző pontjait, a különböző tehetségek és hajlamok meghatározott körzetű területekre nem szoríthatók. Még a híres kriminalanthropologus, Lombroso Caesar is beleesett abba a hibába, hogy a koponya difformitásaiból megalkotta a született gonosztevők típusát,

¹⁾ Fejér György: Anthropologia. 1807.

²⁾ J. I. Gall: Sur les fonctions du cerveau . . . Paris. 1822.

³⁾ Patzek Károly: Embresmértető töredék. Pest. 1883, Dissertationes Med. Pest, Hungaricae. II—25.

holott az abnormis méretű és formájú koponyák az elmebetegek, epilepsziások és a degenerált gonosztevők közös jellegzetességei gyanánt szerepelhetnek. Sommernek teljesen igaza van abban, hogy alaki rendellenességeket lelki degeneráció jeléül tekinteni teljesen elhibázott dolog s a morfológiai vizsgálódások értékkel csakis akkor bírnak, ha működési megfigyelésekkel kapcsolatosak. A francia Vacher de Lapouge⁴⁾ a koponyaformák hihetetlenül egyoldalú értékelése folytán szintén oly elméletbe szédül bele, mely határos a szövetségessel. Azt hirdeti, hogy az 50 millió szőke hosszúfejű (dolichokran) az elsőosztályú faj s arra van hivatva, hogy a másodrendű s demokrata brachikran (rövidfejű) faj felett uralkodjék. De vajjon mit szól majd ahhoz, amit az elmeorvosok vizsgálatai bizonyítanak, hogy az elmebetegeknél igen gyakori a dolichokran fejtypus?

A tudományos képzelet merész csapongása érthetővé teszi a szkeptikus francia író, Henry Beyle ama elkeseredett kifakadását, hogy az, amit a könyvekben leríunk nem hasonlít jobban a valósághoz, mint „az eke a szélmalomhoz”.⁵⁾

Mikor Móra Ferenc múzeumi igazgató úr szívessége és Czögler Kálmán tanárkollégám előzékenysége folytán alkalmam nyílt a szegedi városi múzeum különböző korú koponyái közül 17-et kranioszkópiái s némi kranimetriai vizsgálat alá venni, rasszmegállapítási szándék lebegett szemem előtt.

A vizsgálat végén azonban, tekintettel a rasszjellegek chaotikus zavarára, megelégedtem a speciális morfológiai és anatómiai jellegzetességek megállapításával is. A hely korlátolt terjedelme miatt a 17 koponya közül csupán ötnek az ismertetésével foglalkozom, mint amelyek legfelölőbb jellegzetességekkel bírnak. Legelsőnek a *két kunágotai, honfoglaláskori fejezat ismertetem*, melyek a folyóirat más helyén tárgyalt kunágotai leletekkel kapcsolatban kerültek felszínre.

1. Az egyiknek (1. kép.) fejindexe 85,40, mely Broca-Topinard régi indexbeosztása szerint subbrachykran, azaz alig rövidfejű, míg a Lenhossék által követett Martin-féle jelzés szerint brachikran (rövidfejű). Jellegzetességei: közép magas, erősen széles fej, széles, rövid, egyenes arc, benyomott orrgyök, ujjbenyomáshoz hasonló, erős eb-fogi árkokkal (fossa canina). Rövid, de erős szemöldökívek, széles homlok, a bal-

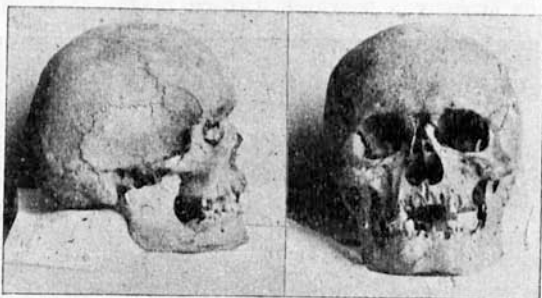

Fig. 1. kép.

⁴⁾ Jean Finot: A fajok problémája. Bpest. 1909.

⁵⁾ Bourdeau L.: A jelenkori gondolkozás mesterei. Budapest. 1907.

oldali felső szemüregszélen nemcsak bevágás (incisura trochleris), de lyuk is található (foramen supraorbitale). A homlok meredek, míg a nyakszirti rész gyengén lépcsőzetes. Az alsó állcsont ágai (ramus) feltűnően szélesek s csaknem derékszöget alkotnak a testtel (corpus), a szöglet szöge 95° ; a symphysis-szög 85°). Feltűnő a tarkóizombenyomat fejlettsége. A külső nyakszirti gumó (Inion) erős. A fejtűz legfeltűnőbb bonctani jellegzetessége a jobb- és baloldali lambdavarrat (sutura lambdoides) kettőzöttsége a a lambdavarrat között levő nagyszámú varratcsontok (ossa intersuturalia). A baloldali falcsontlik helyén alkalmasint üléstől származó ujjbenyomatszerű bemélyedés van. A belső álltővis (spina mentális interna), melyhez a nyelvizmok tapadnak (musculus genioglossus) erőteljes, kúpszerűen kiemelkedő. A fejtűz 40—45 év körüli egyéné lehetett.

2. A második kunágotai fej (2. kép.) valamivel idősebb egyéné (45—50 éves). Fejindex: 86.05, tehát Denikert csoportosítása szerint rövidfejű, Martin szerint hyperbrachykran, azaz túlrövidfejű. Elmekórtani szempontból atypikus fejméret, mely pszichikai defectusra predispónál.⁹⁾ Az agykoponya mellső-hátsó része ferde; az arc hosszú és keskeny s prognath. Erősen magas és középszéles fej. Valósággal Janus-arc, mivel

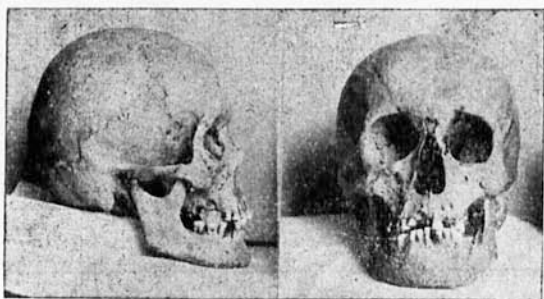

Fig. 2. kép.

a jobboldali ebfoi árok fejlett, ellenben a baloldali elmosódott. A magas koponya alsó állcsontja karcsú ágú. Szöglet-szög: 120° , symphysis-szög: 80° . A nyílvarrat hátsó részén az Obelontól kiindulólág erős duzzanat (torus) látható, mely két ágra oszolva halad hátra s a íalpontok mentén elsímul.

3. Nagyon speciális koponya a *röszkei* avar lovassírban lelt fejtűz, állcsont nélkül. A koponya 50 év körüli egyénre vall. A terjedelemben is

hatalmas fej indexe 83.33, tehát Denikert subbrachykran típusa, Martin szerint pedig a brachykran csoportba tartozó, alacsony, széles fej, a szélső határ felé hajló calottejelzővel. Az arc egyenes, széles. Bemélyedt orrgyök (na), téglányalakú, kicsiny szemüreg, fejlett szemöldökív (arcus superciliaris), nagy szemüregfeletti lik, baloldalon kettő is. Lapos, széles orr, szinte kerek alakú orrnyílás, melynek szegélye nem éles, hanem simán kifelé hajló. Ebfoi árok gyengék, a csecsnyúlvány (processus mastoideus) hatalmas. Feltűnő rendellenesség észlelhető a szájpadosont (os palatinum) alakján. Patkóalakú körvonala teljesen állatias typust mutat. Ritkaságok közé tartozik. A homlokvarrat (sutura frontalis s. metopica) záródása folytán a homlokcsontot hosszirányban duzzanat (torus) szeli át. Legsajátságosabb azonban az occipitális rész bonctani jellege. A nyakszirtcsont tarkóvonal helyén tompa taraj (crista), az alapi részen pedig lécek, nyúlványok, éles kiemelkedések egész serege látható. Inion gyenge, az öreg lyuk (foramen magnum) kicsiny. A nyakszirtcsont pikkelyrésze (pars squamosa)

⁹⁾ Dr. Konrád I.: A Magyarországon élő népiajok koponyaalkati viszonyai. Magyar orvosi archívum új folyama. VI. köt. pótfüzete. Bpest. 1905.

három fődarabra tagozódik, varratok révén, de minden darab elmosódott varratok által több kisebb, szabálytalan alakú darabra oszlik. A nyakszirtesont rendellenesen vastag s felülete annyira egyenetlen és tagozott, hogy szinte arra lehet következtetni, hogy életében rendkívüli súlyos occipitális zúzódást szenvedhetett, melynek nyomán erős csontborjázás, csonthegképződés állott elő. A bal halántéksont mellső szöglete feletti ütéstől származó mélyedés látható. A múzeum koponyagyűjteményének legértékesebb s legértékesebb fejevére gyanánt tekinthető ez a valóban kemény avar koponya.

4. Az európai hírv *csókai* lelet egy koponyájáról is meg kell emlékeznem. Torontál-megyében, Csóka község határában terül el a Kremenység nevű szőlőmalom, melyet Móra Ferenc kutatott át, 8 éven keresztül végzett, szakszerű gondos munkával. A már rézkorba áthajló neolitikum emlékei kerültek itt felszínre, köztük három fejváz is, melyek közül csak egynek a megvizsgálására nyílt alkalmam. A sírmellékletek legértékesebb része a szeged-városi múzeumban van elhelyezve s közszemlére bocsátva. E szinte megbecsülhetetlen értékű ritkaságokat tartalmazó leletekről Bella Lajos is különös figyelemmel emlékezik meg.⁷⁾ A koponya rövidfejű (fejindex: 84-92), hátrafutó, szépen ívelt homlokkal. Magas és keskenyfejséget észleltem, társulva erős prognathiával. Gyenge szemöldökívek, csaknem kerek alakú, bestiális típusú szemüreg, egyenes orr, széles arc, gyenge ebőgi árok a főbb jellegzetességek. Jobboldali ferdefejsége (plagiocephalia) tetőkeretes szemléletnél (norma vertikális) felülnő. Baloldali lamdavarratban a lambdapont közelében varratcsontocskát találni. A koponya csontjai karcsúak, subtilisek, nőies jellegűek. Életkor 35 év körül.

5. Nem hagyhatom említés nélkül a *népvándorlaskorinak jelzett ada-moholi* fejváz-töröredéket, melynek occipitális része hiányzik. Hozzávetőlegesen hosszúfejű, alacsony, szépen ívelt homlok, erős szemöldökívek, erősen sasorr, négyszögletű szemüreg, gyengén fejlett ebőgi árok, a bregma táján magasra ígő halántékvonal stb., az említésre méltó legfontosabb morfológiai bélyegek. A koponya fő nevezetessége azonban két, a velőig ható súlyos sérülése, melyek azonban szépen beheggedtek. Az egyik a baloldali falcsonton, az Obelion közelében 4-2 cm. hosszú, ferdén haladó mély vágás, a csontot átható, árokszerű mélyedés, melynek jobb szélét narancsszelethez hasonló csont határolja, mintha a kímetszett csontcikk lett volna odaforrasztva? A sebzés fokoshoz hasonló vágóeszközzel történhetett. Nem kevésbé súlyos vágott seb a másik sem. Ez a jobboldali felső szemgödörszéli bevágódástól (incisora supraorbitalis dextra) kiindulva balra átvonul a homlokcsonton s a koszorúvarrat közelében a falcsontok balra lefelé fordul s a koponyacsontot a homlokcsont tetejéről a koszorúvarratig bezúzta 4-5 cm. hosszúságban s a velőig hatolt s árpaszemalakú nyílást vágott a koponyán. A csont szélek szépen beheggedtek. Ehez a borzalmas kardvágáshoz ugyan csak athléta karok kellettek!

A rasszbeli hovatartozandóság megállapításának nehéz voltát legjobban illusztrálhatja azzal, ha a fent ismertetett koponyák kranioskopiai és főbb kraniometriai adatait felhasználva, kísérletet teszünk erre is.

⁷⁾ Arch. Értesítő 1917-ik évfolyamában, báró Miske Kálmán: „Versuch eines chronologischen Systems der ungarländischen Bronzezeit“ c. művének ismertetése kapcsán.

	Hosszúság-szélességi index (cephal index)	Hosszúság-magassági index	Szélesség-magassági index	Calotte-jelző
I. Kunágotai honfoglaláskori	85.40	73.68	89.24	61.29
II. Kunágotai honfoglaláskori	86.05	83.14	100.00	61.37
III. Röszei avarkoponya	83.33	69.25	83.93	50.30
IV. Ada—Mohol népvándorláskori ?	76.57 ?	—	—	—
V. Csókai neolithvégi	84.92	87.20	102.27	56.39

Az első nehézséggel ott találkozunk, amikor az anthropometriában a módszertani egyöntetűség hiányát vagyunk kénytelenek konstatálni, melyre kitűnő anatómusunk, Lenhossék Mihály is rámutatott.⁸⁾ Munkánk alaposságát kedvezőtlenül befolyásolja az a körülmény is, hogy pl. az európai emberfajták osztályozására felállított rasszcsoporthoz száma az egyes anthropologusok szerint változó. Ripley⁹⁾ amerikai anthropologus három, ellenben az orosz-francia Deniker¹⁰⁾ hat typust vesz fel. Minél kevesebb a csoportok száma, annál vázlatosabb, felületesebb a typus megállapítás, viszont több csoport esetén több typus jellegzetességeit is mutathatja ugyanazon koponya s határozott pontossággal egy typusba se sorolható. Mivel rasszmegállapító kísérleteknél csaknem nélkülözhetetlen fontosságú a termet nagyságának ismerete is, s mert jelen esetben ezzel nem rendelkezünk, annál megbízhatatlanabb tehát az eredmény. Az alábbi példák szolgáljanak tanulságul azok számára, akik úgy gondolják, hogy akár régi vázak, akár élő egyének alapján a néptypus megállapítása egyszerű dolog.

Az I-ső kunágotai fej, koponyajelzője alapján a Deniker-féle „race occidentale“ (homo alpinus) csoportba sorolható, míg a széles, rövid arc, széles orr stb. a „race orientale“ (keletbalti) typust mutatják, sőt a kiálló nyakszirt folytán a mediterrani rassz is jogot formál hozzá. Megjegyzendő, hogy a széles, rövid arc, széles, lapos orr az őskún (besenyő) typushoz is közel áll, ha figyelembe vesszük dr. Bartucz ezirányú vizsgálatait.¹¹⁾

A II-ik kunágotai koponya a „homo alpinus“ rövidfejűségén kívül a dinári és adriai rassz hosszúkás arcát is magára ölti s baloldali ebfigi árkának elmosódottsága folytán félorcával a „race orientale“-val (kelet-

⁸⁾ Lenhossék M.: Teendők az anthropologia terén. Ethnographia. 1915. évi.

⁹⁾ W. I. Ripley: The races of Europe. London. 1900.

¹⁰⁾ Deniker: Les races et les peuples la terre. Paris. 1900.

¹¹⁾ Dr. Bartucz L.: Egy régi kúntelep embertani feltárása. Antropológiai füzetek. 1923. évi. 4—6. sz. Bpest.

balti rassz) kacérkodik. A Martin-féle jelzőjű túlrövidfejűség (hyperbrachykrania) különben az őskún fajtát jelképezi. Érdekes jelenség tehát, hogy a két kunágotai, honfoglaláskori fejaváz közül az elsőnek az arca (cranium viscerale), a másodiknak pedig a feje teteje (cranium cerebrale) képviseli az őskún typust, természetesen mindehez hiányzik még a természet rasszjellegzetessége is.

Leghatározottabb karaktere van a röszei avar koponyának, mely mérsékelt rövidfejűségével, széles, szegletes arcával s lapos és széles orrával a mongol és turáni jellegekkel keveredett szláv typusból alakult keletbalti (race orientale) csoportja illeszthető. Ez a legjellegzetesebb őskún-besenyő típusú koponya, csupán az csökkentett tipikus voltát, hogy mérsékeltén rövidfejű (a Deniker-féle kiskókú rövidfejűség = subbrachykrania). A csókai koponyán dinári és keletbalti („race orientale”) jellegek domborodnak ki leginkább. Az erősen sérült ada-moholi fej az északi és keletbalti rassz jellegzetességeit mutatja. Honfoglaláskori leleteknél magam és mások is több esetben talákoztunk ezzel a különleges, némileg a jász-typusra emlékeztető koponyaalkattal.

Hazai tudósaink, mint pl. Lenhossék,¹²⁾ Bartucz¹³⁾ stb. bármint is igyekeznek népszerűsítő cikkeikkel a rasszmegállapítási ismereteket közkinccsé tenni, az e téren uralkodó nagy határozatlanság még mindig nem tud rendet teremteni a faji hovatartozandóság zűrzavarában. Sehogysem akarjuk belátni azt, hogy a relative kis számú egyénekén végzett anthropológiai vizsgálatokból kellő értékkel bíró tudományos következtetéseket levonni lehetetlen. Viszont kerülnünk kell az embertani vizsgálatok túltengő részletezését is, melybe túlzott alaposságával néhai professzorom, az európai hírvé anthropológus, dr. Török Aurél tévedt bele, az általa szükségesnek tartott méretek végtelen száma folytán.¹⁴⁾

És ha speciálisan a bennünket magyarokat közlő érdeklő honfoglaláskori fejavázok jellegzetességeiből akarjuk egy-egy egységes magyar típus képét alkotni meg, úgy még most se tudunk sokkal többet, mint évtizedekkel ezelőtt, hogy t. i. az ősmagyarok főleg hosszú- és középfejű typust mutatnak, a mai magyarság pedig rövidfejű. Vikár Béla szerint húszféle népből alakult az ősmagvarság. Az is eldöntetlen, hogy vajon vegyülék vagy keverék nép-e? Wiklung finn nyelvész¹⁵⁾ az előbbinek, a mi Szinnye Józsefünk pedig¹⁶⁾ az utóbbinak tartja. Sirelius

¹²⁾ Lenhossék M.: Európa lakosságának eredete és fajúbeli összetétele. Term. Tud. Közlöny 1918. évf.

¹³⁾ Dr. Bartucz L.: Milyenek voltak a honfoglaló magyarok? Bpest. 1926. (Az Est harmas könyve.)

¹⁴⁾ Dr. Aurél v. Török: Grundzüge einer systematischen Kranimetrie. Stuttgart. 1890.

¹⁵⁾ K. B. Wiklung: Die uralische volken ochspraken. Upsala. 1915

¹⁶⁾ Szinnye József: A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége. Bpest.

szerint¹⁷⁾ a finn-ugor népek sem alkotnak egységes typust, szóval teljesen kikristályosodott rasszjellegekről sem a magyarságnál, sem Európa többi népénél ezidőszerint szó sem lehet.

Szeged, 1926 március hó.

Krečsmárik Endre.

CHARAKTERISTISCHE SCHÄDEL IM SZEGEDER MUSEUM.

(Abkürzung.)

Von den Schädeln verschiedenen Alters des Szegeder Museums wurden 17 untersucht, von denen der Verfasser sich auf die Besprechung von 5 beschränkte.

Zwei von diesen kamen aus den Ausgrabungen von *Kunágota*¹⁾ aus Tageslicht.

1. Der Cephalindex des einen ist 85.40, er ist also nach der Einteilung Broca-Topinard subbrachykran, nach der Martin-Lenhossék'schen: brachykran. Charakteristik: ein mittelhoher, sehr breiter Kopf; ein breites, kurzes, gerades Gesicht; eingedrückte Nasenwurzel mit fingereindruckähnlichen starken Fossa canina; kurze, aber starke Augenbrauenbögen, eine breite Stirne. Am oberen Rande der linken Augenhöhle ist nicht nur ein Einschnitt (incisura trochlearis), sondern auch ein Loch zu finden (foramen supraorbitale). Die Stirne ist steil, der Genickteil ist schwach abgestuft. Die Verzweigungen (ramus) des Unterkiefers sind auffallend breit und bilden mit dem Körper (corpus) beinahe einen rechten Winkel; der Eckwinkel beträgt 95°, der Symphysiawinkel 85°. Auffallend ist die Entwickeltheit des Genickmuskuleindrucks. Die auffallendste anatomische Charakteristik des Schädelgerüsts bilden die Verzweigung der rechts- und linksseitigen Lambda-naht (sutura lambdoidea) und die zahlreichen Nahtknochen (ossa intersuturalia) zwischen der Lambda-naht. An der Stelle des linksseitigen Wandknochens ist eine, Wahrscheinlich von einem Schlage stammende Vertiefung. Die Spina mentalis interna, an welcher der Musculus genioglossus klebt, ist stark und hebt sich konisch hervor. Der Schädel stammt von einer 40—50 jährigen Person.

¹⁷⁾ U. T. Sirelius: Die Herkunft der Finnen. Helsinki. 1924.

¹⁾ Cf. pag. 134, ff.

2. *Der zweite Schädel von Kunágota* stammt von einer etwas älteren (45—50 jährigen) Person. Der Cephalindex 86·05, also nach Denikert kurzköpfig (brachykran), nach Martin hyperköpfig (hyperbrachykran). Von psychiatrischem Standpunkte betrachtet ist dies ein atypisches Kopfmass. Der vordere und hintere Teil der Hirnschale ist schief, das Gesicht ist lang, schmal und prognath. Ein sehr hoher, mittelbreiter Kopf. Ein Wirkliches Janusgesicht, da die rechtseitige Fossa canina ausgebildet, der linksseitige aber verwaschen ist. Der Unterkiefer hat schlanke Zweige. Eckwinkel: 120°, Symphysiwinkel: 80°. Am hinteren Teile der Sutura sagittalis ist eine starke Anschwellung (torus) sichtbar, welche sich auf zwei Teile verzweigt und längs der Wandpunkte verschwindet.

3. Ein sehr spezieller Schädel ist das in dem *avarischen Reitergrabe von Rösze* ohne Kinnlade gefundene Kopfgest. Der Schädel stammt von einer cca. 50 jährigen Person. Cephalindex: 83·33, also nach Denikert subbrachykran. Ein niedrigen, breiter Kopf mit einer sich gegen den äussersten Rand neigenden *Calotte*-Beifügung. Das Gesicht ist gerade, breit, eingesenkte Nasenwurzel, viereckige, kleine Augenhöhlen, ein als gebildeter Augenbrauenbogen (arcus superciliaris), ober der Augenhöhle ein grosses Loch, auf der linken Seite zwei. Platte, breite Nase, beinahe runde Nasenlöcher mit auswärts gebogenem Rande. Die Fossae caninae sind schwach, Processus mastoideus ist mächtig. Os palatinum ist auffallend regelwidrig, sein hufartiger Umriss zeigt einen ganz tierischen Typus. Infolge des Schliessens der Sutura frontalis durchzieht den Stirnknochen der Länge nach eine Anschwellung (torus). Eigentümlich ist aber der anatomische Charakter des occipitalen Teiles. An der Stelle der Genicklinie des Genickknochens ist ein stumpfer Kamm, an der Basis ist ein ganzes Heer von Leisten, Ausläufern, scharfen Erhöhungen sichtbar. Inion ist schwach, Foramen magnum klein. Der Pars squamosa zergliedert sich auf drei Hauptteile, aber auch diese — mittels verschwommener Nahte — auf mehrere, grössere-kleinere Teile. Der Genickknochen ist anormal dick, seine Oberfläche ist ausserordentlich ungleich und gegliedert, hat bei Lebzeiten vielleicht eine starke Quetschung erlitten. *Das interessanteste Stück der Schädelammlung des Museums.*

4. *Der Schädel von Csóka²⁾* ist brachykran. Cephalindex: 84·92, mit einem zurücklaufenden schön geschwungenen Stirnknochen. Ein hoher, schmaler Kopf, mit starker Prognathia. Schwache Augenbrauenbögen, beinahe runde. Augenhöhlen, gerade Nase, breites Gesicht, schwache Fossa canina sind seine charakteristischen Merkmale. Rechtseitige Plagiocephalia. In der Nähe des Lambdapunktes ist ein kleiner Nahtknochen. Die Knochen des Schädels sind schlank, zeigen ein weibliches Gepräge. Stammt von einer cca. 35 jährigen Person.

²⁾ Cf. Dolgozatok-Arbeiten, I. (1925.) pag. 18. ff.

5. *Vom Ada-Mohol* Fragmente aus der Völkerwanderungszeit, fehlt der occipitale Teil. Ein beiläufig langer Kopf, seine niedrige, schön gewölbte Stirn, starke Augenbrauenbögen, Adlernase, viereckige Augenhöhlen, schwach ausgebildete Fossa canina, u. s. w. — Seine Haupteigentümlichkeit bilden zwei, bis zum Gehirne gedrungene schwere Verwundungen, welche aber schön vernarbt sind. Die eine scheint von einer fokosähnlichen Waffe, die andere von einem Schwerthieb zu stammen.

Das Bestimmen der Race ist mit grossen Schwierigkeiten verbunden.

Auf den 1. Schädel von Kunágota hat die Deniker'sche „race occidentale“ (homo Alpinus), aber auch die „race occidentale“ (ostbaltische), wie auch die mediterranische ein Anrecht.

Der 2. Schädel von Kunágota zeigt neben den Zügen des homo Alpinus das Gesicht der Dinarischen oder Adriatischen Race, ja mit seiner einen Gesichtshälfte kokettiert er mit der „race orientale“.

Der 3., der Schädel von Rösze vertritt den mit mongolischen und turanischen Charakteristiken vermischten slavischen Typus. (Ostbaltische, race orientale.)

Der 4., der Kopf von Ada-Mohol zeigt die Charakteristiken der nördlichen und ostbaltischen Rasse.

Auf dem 5., dem Csókaer Schädel treten vornehmlich dinarische und ostbaltische Charakteristiken hervor.

Andreas Krecsmárik.

A HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI TÁLASSÁG TÖRTÉNETE.

Arra, hogy mióta foglalkoznak Vásárhelyen gölöncsérséggel, itt keletkezett-e a mai cserépipar őse, vagy idegen helyről behozott mesterség-e, s ha igen, honnan, mikor jöttek ide az agyagművesség meghonosítói: határozott feleletet nem adhatunk, csak hozzávetőlegesen következtethetünk az itt-ott talált szűkszavú adatokból.

A megmaradt s a városi levéltárban őrzött legrégebbi adat szerint 1788-ban nyolcan voltak.¹⁾ Ezt az évet említi Szeremlei Sámuel is a város történetében mint legtávolabbi időt a tálások múltjában.²⁾ A reformátusok keresztelési anyakönyvében azonban e levéltári évszámot megelőző évekről is találunk „fazekas” szülőt, ki gyermekét kereszttelteti.³⁾ A régi írások öreg betűimél későbbi időről beszél az a két tányér, mely Gyevi Nagy György tálás birtokában volt 1893-ig. E tányérokat Dóda Kiss János tálás készítette és az egyik tányér díszítése alá odarajzolta azok készítési évét is, az 1742 évszámot.⁴⁾

Ez az összes adat, mely ez idő szerint rendelkezésünkre áll, melyből következtetve a vásárhelyi tálásipar kezdetét a XVII. század végére, vagy a XVIII. sz. elejére tehetjük.

Itt keletkezett-e a mai cserépipar vagy behozott mesterség: nem tudhatni. Írásos bizonyítékot senki sem fedezett fel eddig. Úgy sejtethetjük s valószínűnek azt fogadhatjuk el, hogy az agyagművességet, mint a legtöbb mesterséget, az ország más részéből hozták hozzánk. Ezt a feltevést támogatja, ha nem minden oldalról is, a mesterség neve. Régi levéltári, anyakönyvi és más fentmaradt írásokban mindenütt „fazekas” és „korsós” említetik, holott a vásárhelyi gölöncsér „tálásnak” mondta és mondja magát azért, mert korsókat nagyon kevés számban, fazekakat pedig soha se készítették, mivel az agyag nem tűzálló. Ezelőtt is, mint ma tálakat, tányérokat csináltak leginkább. Népiünknel a *tálás*, *gölöncsér*, *cserepes*, *sárvarga* elnevezés élt s él ma is.

Megfelelő adatok hiányában a tálások múltjáról mondott állításaink tapogatózások lévén, még kevésbé szólhatunk arról, honnan s mikor

¹⁾ Városi jegyzőkönyv. Prot. Judic. VII. kötet.

²⁾ Szeremlei S.: Hódmezővásárhely története. IV. kötet 333. lap.

³⁾ A hmv. ref. egyház keresztelési anyakönyve II. köt. 1787—1797.

⁴⁾ Sajnos, hogy a vásárhelyi tálás mesterség e legrégebbi dokumentumait tulajdonosa keze közül nem adta ki. A „féltve őrzött” tányérok 1893-ban elpusztultak. Hú rajza és leírása birtokomban van.

jöhettek ide „fazekasok“, kik az itteni agyag jóságát, használhatóságát felismerték, népünkkel az agyagművességet megkedveltették és azt terjesztették.

Hogy megszerették a tálás mesterséget az idevaló emberek, kiteszik abból is, hogy a tálás gyereke mindig apja mesterségét folytatta. Mikor beleültette saját fiát a korongba, így biztatgatta: „Rugjad, a Krisztus tagadóját: arany csöpög ennek a talpábul!“ De nemcsak szegény emberek fiaiból lettek a cserepesek, hanem gazdagabb ember is szívesen adta gölöncsérnek fiát. A legügyesebbjei azonban pásztor emberekből kerültek ki. Mikor a vásárhelyi pusztá földjébe belevágták az ekét s a pásztorélet megszűnt, sok juhász lett cserepessé.

Mennyien voltak különböző időben a cserepesek, azt a ránk maradt levéltári és más írásokból kevéssé tudhatjuk, csak sejtethjük. A hagyatéki iratokat olvasva tapasztalhatjuk, hogy az árvák részére esett ingóságok között 1742-ig a nagyszámú fatányér és fatál mellett alig egy-két cserépedény említetik, amiből úgy azok, mint készítőik kevés voltára következtethetünk. Úgy látszik, hogy számuk csak a XIX. században szaporodott meg, mert még 1788-ban csak nyolcan voltak,⁵⁾ s a ref. egyház anyakönyvében 1787—1797-ig 14 „fazekas“ és „korsós“ mestert találunk e nagyobbára református lakosú városban,⁶⁾ kik közül hatnak neve azonos az előbb említett nyolccal. A XIX. századból csak a század közepéről, 1848-ról van adatunk, amikor már céhálisok voltak s szabályaik értelmében 10 tisztviselőt kellett választaniok 6—25 frtért. Ugyanabban az évben 169 fizette be a kántordíjat. 1856-ban 102 fazekast említ Zsilinszky Csongrád vármegye történetében azzal a megjegyzéssel: „*feltűnő Vásárhelyen a sok fazekas, kikről a többi községekben szó sincs*“, 1880-ban pedig 240 tagja volt a céhnek. Az ipartestület évi jelentései szerint 1903-ban 163, 1907-ben 140, 1908-ban 138, 1911-ben 128, 1912-ben 119 tálás tagja volt a testületnek.

Ez írásban őrzött adatok azonban aligha mutatják a teljes igazságot, mert a cserepes, ismerve természetét, gondolkozás módját és figyelembe véve az idősebbek vallomásait, nem sokat törődött azzal, hogy a céhnek tagja legyen, aminthogy ma se minden tálás tagja az ipartestületnek. 1908-ban 138 tálás tagja van e testületnek, holott megfigyelésem szerint 200-ra is felmegy az agyagiparosok száma, jóllehet az utóbbi években tömegesen hagyták ott e mesterséget és nem számítva ide a segédképen dolgozókat, akiknek számát 40-re tehetjük. Úgy mondják öreg tálások, hogy 1836 körül 50, 1861—63. években, a mesterség virágkorában, 400—450 voltak.

*

⁵⁾ Prot. Judiciale VII. kötet.

⁶⁾ A katolikusok 1720—30. években szállingóztak a városba; 1733-ban 30 házuk volt, ugyanakkor a kálvinistáknak 700 házuk.

A cserepes mesterséget háziiparszerűleg csak abban az időben üzték, amely időből nem maradtak ránk komolyan vehető, útbaigazító hagyományok, hogy azoknak az alapján közelebbről rendszeresen megismerhetnénk.

Számuk megszorodván, 1836-ban céhbeli kiváltságért folyamodtak, de a megye ellenezte.⁷⁾ 1847 szeptemberében újra folyamodtak s a rákövetkező évben kapták meg *gerencsér* név alatt XLIX cikkből álló céhszabályokkal egyetemben. A céh 1848-ban alakult meg. Első jegyző-könyvük szerint a gyűlés: „1848-ik Év Bőjt Más hava 26-ik napján Hold Mező Vásárhelyen Isten kegyelméből szerencsésen alakult Göröncsér Cézhek Szabadalma s Gyűlései T. Csongrád Megye Vásárhelyi kerületi szolgabírója T. Basa József úr által az Ő mint a helybeli Czéhek főbiztosa és Keresztes László Táblabíró s szinte Csong. Megyei számvevő mint e Cézéh által eleve egyhangulag választott Biztos . . . elnökletük alatt törvényesen s ünnepélyesen megnyitván”, megválasztottak: „Szappanos János Fő Cézéh Mester, Zaka János Al Cézéh Mester, Szupola István atyamester, Baranyi Márton jegyző, Mári Péter öreg bejáró, Halasi Ferenc másik bejáró. Mesterek: Kelenfi István, Szabó Ferenc; Kokovai András és Kovács Antal szolgáló Mesterek”.

A céhmestereket három évenként választották. Névszerint és időrendben így következtek egymás után: Szappanos János, Tóth Mihály, Varga Pál, Baricsa József, Zaka János, Baranyi Márton, Bódai János, Koncz Demeter János és Tóth József.

A céh kebelében az ifjúság nevelése és fegyelmezése céljából u. n. *kis céhet alkottak*, ami nagyjában megfelelt a mai ifjúsági egyesületeknek.

A kis céh az ifjúságból állott; feje, az *atyamester*, tanáccsal látta el az ifjúságot, az *öreg dékán* indítványozó, rendelkező, a két *bejáró mester* a ládák kulcsainak őrzője, a *jegyző* az írásbeli dolgok elvégezője volt, a *kis dékán* szolgaszerepet vitt. E tisztviselők helyett az ifjúság fizette a kántordíjat, mely személyenként 40 krajcár volt. Négyyszer tartottak gyűlést az atyamesternél. Két ládájuk volt kélt kulccsal. Mindezek az ifjúság irataival együtt, elkallódtak, nem maradt ránk semmi sem.

Szóbeli hagyomány után tudjuk, hogy a cserepes legények nem vándoroltak. Mester csak az lehetett, aki remekelt. Úgy mondják öreg tálasok, hogy „födön remkeltek, mert azt rögön csinálják”⁸⁾ és legnehezebb csinálni. Mások szerint a remekelés egy katlan edény elkészítése, beírása és kitűzeléséből állott.⁹⁾ Az atyamester és egy választott ügyeltek föl a remekelő munkájára.

⁷⁾ Lásd: a Csongrád várm. levéltárában őrzött iratot.

⁸⁾ Lásd: Néprajzi Értesítő 1925. 58. l.

⁹⁾ A Vásárhelyi Közlöny 1878. febr. 3.-i számában is azt olvassuk, hogy a cserepedénykészítő vagy göröncsér céhbeállók különböző konyhai és asztali edényeket készítettek remekül.

Eszkendő végén, karácsony második napján volt a *ládavétel*, amikor az újonnan választott atyamesternek átadták a céhládát. Összegyültek az atyamesternél és barátságoskodtak. A jegyző számon vett mindent. A kis dékán kocsira rakta a székeket, ládatokokat stb. Elindult a menet az új atyamesterhez az út közepén. Elöl ment egy ember, kezében tányéron bolti koszorú, utána két ember vitte a kis ládát; két oldalt két-két legény, egyiknél tányér, másiknál tele boros üveg, pohár. A láda után ment az ifjúság, utánuk a cigány, leghátul a kocsi. Az ifjak nagy mihókokat (= orros) vittek tele borral. Utca nyílásánál megállottak csomóba, ittak és kínálták a nézőket, kik pénzt adtak a tányérra. Muzsikást az ifjúság pénzén fogadtak, abból vettek bort és húst is. Ha nem volt pénz az ifjúság ládájában, betettek fejenként 50 krajcárt. Volt rá eset, hogy húst nem főzhettek, ilyenkor kenyeret ettek és úgy itták rá a bort. Az ifjúság minden tagja lányt is vitt és táncolt reggelig.

Az ifjúság húsvétra rendezte a *lakozást*. Tízen-húszan tartották az öregek beleegyezésével. Két vőfély hívta meg a vendégeket; 200—250 házat is bejártak. A vőfélyeken bő pamuk, ráncos gatyá, fehér pikét mándli és ujjas volt, mely utóbbi ruhadarab ujján és a mellen széles pántlika és piros kendő csüngött. Lányok adták a pántlikát és a mosó selyem kendőket, amelyeket a mulatság után visszaadtak a legényeknek. A vőfélyek kalapjain koszorú, amennyi ráért. 1868-ban karddal az oldalukon hívogattak, *szivarnadrágot, birkanyakus csizmát* viseltek.

A lakozás napján délután a város valamelyik részén egyet fordultak. Elöl a két vőfély, utánuk a céhbeli öregek, asszonyok is, azután a fiatalság, hátul a cigányok. Menetközben vígan voltak, kancsóban, üvegben vitték a bort és iszogattak.

A lakozás az atyamester házában volt sátor alatt. Utóbbi zöld gallyal, színes papírlánccal, virággal volt feldíszítve. Középen, a főhelyen felcífrázott tükör. Hordókra deszkát tettek, az az asztal is, pad is. Marhát vágtak. A vendégek csörögét, rétest hoztak. Bor, sör és pálinkáról az ifjúság gondoskodott. A vacsorát az ifjak szolgálták föl; a vőfélyek a vendégeket tréfás versekkel mulattatták. Vacsorakor fizetett mindenki. Az első vőfély vacsora végén elővette az ifjúság koszorúját két tányéron, verset mondott és fölkérte a vendégeket, hogy adakozzanak. A tányérok a főhelyen tette le; egyik jobbra, másik balra ment körül. Aki nem adott, nem hívták többet; az adakozást az öregek szemmel kísérték. Az összegyűlt pénzt az ifjúság ládájába tették. Virradatig táncoltak. A mulatást követő harmadik napon számoltak, a hasznot az összeállt ifjak fölosztották. Verset mondtak: hívogatáskor, vacsorakor és vacsora után, amikor a pénzt köszönték meg.

Mondják, mikor az ipartörvény hatályba lépett, a cserepesek is kívánták, szorgalmazták az Ipartestületbe való felvételt, de mindannyiszor elutasították, mert a tálásokat a többi iparosok nem tartották mesterebereknek s a gölöncsérséget mesterségnek. Az akkori ipartestületi

elnök, Megyelka József szabómester, dühbe jöven afelett, hogy a cserepesek a mesterek közé akarják magukat számítani, felkapta az asztalon levő cserép dohánytartót és a földhöz vágta, rámutatva a cserepeire, így szólt: „ezt csináljátok össze, akkor mesterek vagytok!” A cserepesek szégyenkezve, méltatlankodva húzódtak vissza. Végre két év múlva, 1891-ben, vették fel az Ipartestületbe a tálasokat, de akkor se lettek más iparosok nyelvén s közbeszédben *iparosok*, csak *tálasok* maradtak. Az elismertséget a budapesti, szegedi, nagyvárad, makói stb. kiállítások hozták meg részükre,¹⁰⁾ melyeken a vásárhelyi tálasok nyerték el egymás után az első díjat. Az *agyagiparos* nevet az Agyagipari tanműhely 1907-ben történt felállításakor vették fel és azóta használják.

A cserepesek, hasonlóan más iparosokhoz, a céhség idejében volt pénzüket nem vitték bele az új ipartársulat pénztárába, hanem maiglan külön kezelik. 1893-ban alakították „*A cserépedénykészítő ipartársulatot*”. Nem más ez, mint folytatása a céhnek, az Ipartestületen belül. Ennek a külön tömörülésnek szakszervezeti jellege van. A célja is az: anyagbeszerzés, átadás, értékesítés, stb.

A tálasok elbeszélése szerint még a céh előtt társultak a gölöncsérek és csekély tagsági díjat (20 krajcár) fizettek. A befolyt összegből árendálták a várostól az agyagbányászásra alkalmas földet és évenként, rendszeresen, az elnöknel tartott társas vacsora kiadásait is ebből fedezték. Temetéskor összehívták a tagokat az elhalt tálas végtisztességtételén való együttes megjelenésre; egyéb tevékenységet nem fejtettek ki. Ez a társulás „Tálas ipartársulat” néven azután is megmaradt, mikor az Ipartestületbe bevették őket, hol *Tálas szakosztály* címen szerepelnek. Ebből a társulatról vagy szakosztályból indult ki a tálas szövetség, mikor a nagy hűhóval felállított Agyagipari tanműhely rövid öt évi erőltetett fentartása után megsemmisült. A szövetség célja anyagbeszerzés, annak a tagok között olcsó áron, sokszor hitelbe való kiosztása és a tagok által készített edények értékesítése volt, hogy a szegény tálasok érvényesülését, fentmaradását előmozdítsák, jólétét fokozzák. Azonban az Országos Központi Hitelszövetség, meggyőződve az elkövetett visszaélésekről, az edényértékesítést eltiltotta; most már csak anyagbeszerzéssel foglalkozik a szövetség.

*

A tálasok elhelyezkedése, úgy gondolnánk, nem is történhetett másként, minthogy az agyagművesek az agyagbányákhoz közel eső városzéleken telepedtek le. Így találjuk őket ma is s ez látszik természetesnek. Levéltári, különösen pedig anyakönyvi adatok, hol a nevek mellé a lakás helyét is feltüntető városrész is minden esetben odajegyeztetett, amellyel bizonyítanak, hogy a tálasoknak régebben, letelepedésük idejében, szana-

¹⁰⁾ A kiállítások helyeit és a kitüntetést nyert tálasok neveit lásd hátrább: „Közbecsülés, érintkezés, barátkozás” cím alatt.

széjjel a városban, minden városrészben volt műhelyük és égetőkemen-céjük. A szélekre nem a maguk jószántából mentek. A XVIII. század végén történt alföldi városégések arra a határozathozatalra indították a városi tanácsot, hogy „A Fazekasoknak a Házak közt lévő égető Kementzéi eltiltatnak és hasonló kementzéknek felállítása nagyobb bátor-ságnak okáért a Város széleire rendeltetik”.¹¹⁾ Ez történt 1794-ben. Azóta a város szélein találjuk meg a zömét, bár még ezután is, egészen a XIX. század végéig a város más részeiben is volt egy-kettő.

A tálások ma a város három részén laknak; a régi nevezés szerint Tabán, Kisutca és Ujváros városrészekén. A legrégebb tálaslakta rész azonban Tarján. Míg a paperei agyagbányából dolgozhattak, jó ideig Tarjánban volt a tálások főfészke. Innen azonban Tabánba húzódtak való-szerűleg akkor, mikor a bánya aknázása nehezebbé vált. A Kígyó-, Imre-, Damjanics-, Borz-, László-utcákon maradt meg belőlük néhány a leg-utóbbi időkig.

Mikor a tarjániak is Tabánba tömörültek, itt lett a *tarkások* állandó helye egész a mai napig. Legsűrűbben laktak Tabánban a Pálffy-utcán, melynek mindkét oldalán majd minden háznál lakott tálás. Nagy számuk mellett szól az is, hogy 1891 előtt köznyelven is, hivatalosan is „Cserép-utca” volt a neve a Pálffy-utcának. De mégis a Pálffy-utca végénél, a puskaszín körül, a mai tabáni templom környékén voltak legtöbben. Tálaslakta utcák még a Pálffy-utcán kívül: Szerencse-, Damjanics- ott eső része, Mihály-, Ádám-, Balassa-, János-, Jámbor-, Kalap-, Révai- utcáknak a Pálffy-utca felől eső részei. Laktak és laknak még ma is a város legszélén a cigányéri agyagbánya mellett az Észak-utcában a Szentesi-úti vámház és a Kincses temető közt.

A másik részen, a Kisutca városrész külső felében, az úgynevezett Csúcsban a *fehéredényeseket* találjuk meg. Legtöbben a Kontrászi-, a mai Jókai-utcában laktak a Szentesi-útféle kereszttől a Szent István-utcáig. Ma leglakottabb a Rákóczi- és Észak-utca, azonkívül számosan vannak a Kálmán-, Kisfaludy-, Szt. László-, Szt. István- és Károlyi-utcákon, különösen a végeken, hol régebben is tartózkodtak. Elszórva a Rárósi-úton is voltak.

A harmadik rész Ujváros. Emberemlékezet óta laknak itt az agyag-bánya mellett tálások, még pedig olyanok, kik a lapos edényeken kívül még szilkét, kantát, korsót, azaz *föntálló edényt* is készítenek. Ujvároson a cserepesek legrégebb helyei a mai Széchenyi-, Vörösmarty- és Nádor- utcák találkozásánál volt. *Gödörök köze* néven ismerték ezelőtt ezt a he-lyet, hol tégláégetők voltak. Nemcsak itt, hanem a Szoboszlai-, Kölesei-, Makai-, Viszhang-utcában a templomtól lefelé, továbbá a Csomorkányi- és Délibáb-utcák végein is sűrűbben, ritkábban, de mindig tartózkodtak cserepesek.

¹¹⁾ Prothocollum Judiciale VII. kötet.

Egészségi viszonyok.

a.) Lakás.

Az elsorolt városrészekben csöndes utcákban laknak a tálások. A kapu előtti agyag-csomón kívül semmi ismertető jel sem mutatja kívülről mesterségüket, csak ha az udvarra benézőnk, látjuk meg, hogy cserepes háznál vagyunk. A tálások ugyanis szegények lévén, bérelt házban s így legtöbbször u. n. alsó lakásban kapnak helyet. Paraszt ember nem szívesen adja bérbe házát cserepesnek a tüztől való félelem miatt, de meg azért sem, mert a tálás mesterség nagy helyet foglal el az udvaron és azonkívül aprójszágot se lehet tartani, mivel sok kárt tesz az agyag készítésénél. Ahol mégis beeresztenek cserepes lakót, ott rendszeren az utcai részen lakik a tálás és ott is dolgozik, a ház tulajdonosa pedig az alsó kisebb lakásban húzódik meg, mert a nagyobb fölsőt így jobban értékesítheti. A tehetősebb cserepesek a saját házukban laknak és pedig az utcáfélen, míg az udvariban dolgoznak; ahol műhelynek az utcai rész alkalmasabb, ott a kis házban van a lakás. Van arra is eset, hogy a házigazda és a lakó is tálás és mind a kettő folytatja a mesterséget.

De akár háztulajdonos, akár lakó a tálás, a legtöbb esetben mégis együtt van a lakás a műhellyel. Az ajtó megettí ágy, ritkán még egy vacok s egy rengőpad az összes bútortzat, mert a szoba többi részét a műhely felszerelése foglalja el. Akinek két szoba áll rendelkezésére, még az is a műhelyben lakik, a másik szoba u. n. tiszta szoba, hol legfeljebb csak gyerekágyas asszony, vagy nagy beteg szokott fekiüdni.

Legszegényebb, legínségesebb lakásuk a csücsi cserepeseknek van. Mélyen fekvő helyen laknak, hol esős időben nem egyszer fölfakad a víz a szobában. Nedves, penészgombás falú műhelyben együtt van kicsije-nagyja s szívják magukba az agyag-csomók, meg az agyagedények gözös, rossz levegőjét. Az alacsony szoba kis ablakait szellőztetés céljából soha ki se nyitják, hanem kivált télen, a pitvarból is beszorítják a katlanban kiégett edény gözét. Nem egy helyen tízen is laknak egy szobában. Ma már, kivált télen, bent is főznek.

A műhely fala fehérre meszelt, a mennyezet, sőt a falból is jó darab szürke, zöld, sárga színű; sokszor többféle színnel csapkodott vagy meszelővel benyomkodott.

A tabániaknak és újvárosiaknak már fekvésükkel fogva is jobb, egészségesebb a lakásuk. Jobb módúak lévén, több helyen külön szobában laknak és külön van a műhely. Lakásukat, műhelyüket példás rendben, tisztán tartják, leginkább fehérre meszelik. Általában azért mindkét részen egy helyre szorul össze a lakás és a műhely.

b.) Ruházat.

A tálások ruházata ma olyan, mint minden szegény emberé. Kinek hogy telik. Nincs semmi ismertető jel, ami elárulja az agyaggal való bánást, ha csak az előttünk lévő, legtöbbször sáros kötöt annak nem vesszük.

A régi tálások viselete a pásztorokéhoz húzott. A rendesen sokkal bővebb gatyában jártak. Vidéki vásárokon szép fehér bő gatyájáról ismerték meg a hódmező-vásárhelyi tálást. Még csak 30—40 esztendővel ezelőtt is ráncos vászon vagy pamuk gatyája volt minden tálásnak körülbugdosva piros, virágos batiszt kendővel. A bő

gatyához borjúsájú ing járt, pántlikával fűzve. A többi ruhadarab: kivarrott, virágos, bársony mellény fehér, nikkal bütykös gombbal. Minden zsebben zsebkendőt tartottak, magassarkú ráncos csizma, pörge kalap és kabát, melyet panyókára vetettek. Tajték-pipa nélkül el se lehet képzelni tálast. Említésre méltó, hogy Lőkös János cserepes, ki 1896-ban, 70 éves korában halt el, mindig maga csinálta-, nagy zöld mázas gombokat hordott mándliján. (1. kép.)

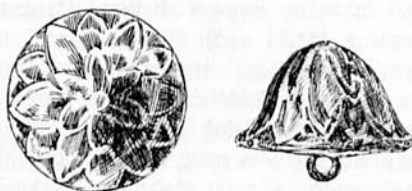

Fig. 1. kép.

Munka közben ezelőtt gatyában, papucsban voltak, mostanában nadrágban, mezít láb dolgoznak, sáros kötő előtte, konya kalap a fején, kurta szárú pipa a szájában.

A cserepesnéken régen fehér rékli, körül ráncos szoknya, lábukon topánka volt, a fejüket hátra kötötték nagy sarkát hagyva hátul. Manapság nem különbözik más, hasonló vagyoni állapotú asszony viseletétől.

c.) Táplálkozás.

A tálasok táplálkozása csekély keresetük mellett nem lehet olyan, hogy a szervezetüket őrölő mesterség hatásának ellensúlyozására kielégítő volna. Jobb táplálkozással talán az erős munka és a rossz, egészségtelen levegő se volna olyan káros szegényekre, de így kétszeresen nyűvi őket a két őrölő kö: a szegénység és a nehéz munka.

Napjában háromszor étkeznek. Érdekes és megemlítendő, hogy a cserepes reggelijét és vacsoráját állva eszi, ha odahaza van is, de legtöbbször a szomszédba szalad át s ott fogyasztja el diskurálás közben. Ebédelni földön ülve szeret a tálas, különösen nyáron, amikor is az udvar közepén végzi azt, télen pedig bent a műhelyben asztalszékről esznek.

Reggelire nyáron kenyeret, szalonnát, túrót eszik a tehetősebbje, nem hiányozván ezek mellől a vörös- és fokhagyma, meg a zöld paprika; a szegényebbje kenyeret paprikás sóval megpörgetve, félrehúzódik, hogy ne lássák. Télen hurka, kolbász, pörkölt káposzta kerül az asztalszékre, mert a legszegényebb is azon igyekszik, hogy egy kis malacocskát ölhessen. Akinnek nincs, bizony az csak kukoricamálét, meg sült krumplit ehetik fölöstökre.

Ebédre télen-nyáron egyaránt suhantott leves, bab, borsó, krumpli járja, télen, míg a disznóhúsban tart, vetnek bele egy-két darabot, hogy az ízt hozza meg. Piaci napokon, kedden és pénteken apró kis halat vesznek s ropogósra sültve, szálkástól, mindenestől fogyasztják el. Húst kétszer egy héten, vasárnap és csütörtökön esznek.

Vacsora nyáron rendesen a déli maradékból áll; ha maradék nincs, szalonna, tepertő ugorkasalátával a kedvenc ételük. Rendkívül szeretik a kovászos ugorkát, meg a dinnyét, általában a gyümölcsöt, utolsó fillérüket is odaadják érte. Télen reggelről vagy délről maradt hideg disznóhús savanyú ugorkával, dinnyével. Ha elfogy a hús, szalonnára kerül a sor. Sokszor azonban egy kis sült krumplival kell beérniük.

Vasárnap és ünnepnapokon, mint mindenki, a cserepesek is jobb ételekkel táplálkoznak. Ilyen alkalmakkor reggelit nem is eszik a tálás, hanem pálinkát iszik, a családtagjai egy kis kenyert esznek, hogy éhüket elverjék, délig kibírják. Délben húsleves, paprikáshús, húsos káposzta, *szárma* (= töltött káposzta) van, melyekből annyit főznek, hogy 2—3 napig is rájárhassanak. Néha köttes pogácsát is sütnék, nagy ritkán túróslepenyt, melyet az „ételek fejedelmének” tartanak és *fecskefarokra* harapiák.

Tüzeléskor keménytárhonya, télen meg főtt kukorica a napi eledel.

Igy étkeznek általánosságban, s aki ezt teheti, nem panaszkodik. De hányan vannak, kik esztendőről-esztendőre kenyéren, krumplin, paszulyon tengődnek, télen vöröshagymán és sült tökön telelnek ki?!

Pedig „a tálás olyan, mint a vércse: hússal szeretne élni”. A hasának nagyon kedvez minden tálás, különösen a csúcsiak, azért mondják, hogy a „csúcsiak a hasuk szögénye”. Edényeladáskor első dolog, hogy húsert megy a tálásné. Húst emlegetik mindannyiszor, valahányszor jó élet után áhitoznak, vágyakoznak. Különösen szeretik a halat. A legszegényebb is halat vásárol. Heti piacon a halkofákat a tálások felkeresik még akkor is, ha nem vásárolnak.

Régen, mikor még nem volt ilyen nehéz a megélhetés, s a mesterség is jobban jövedelmezett, hússal élt a tálás, meg bort ivott. Tüzeléskor, mázolásakor, fődöcsináláskor hús főtt a katlanon, bor volt a kancsóban. „A tálásnak pálinka az orvosa, hús a patikája, bor az orvossága”. Így volt ez régen. Olcsó volt a hús, termelt sok szőlő: vígan éltek. A tálásnak is jobban telt eleségre, mert aratáskor 6—7 mázsa búzát is megkereshetett, s malacot hizlalhatott. Különösen elmaradhatatlan volt a pálinka. Asszonyok hordták házról-házra minden reggel.

Ma sem tudnak pálinka nélkül meglelni. Ha kenyér nincs is, de pálinkának lennie kell. Munka előtt pálinkát iszik a tálás, addig nem fog dologba, míg nem ivott. Minden cserepesműhely ablakban ott áll a pálinkás üveg, hogy hideg legyen a tartalma, nyáron meg az agyagon, hűvösen tartják. Munkaközben addig hajtogatják, míg csak van benne. Estefelé, mikor eltikkadnak a munkában, ismét pálinkáért, újabban rumért megy az inas, vagy az asszony. Arra telnie kell. Isszák a rossz, olcsó pálinkát, s micsoda mohósággal isszák! Ez adja az erőt, — mondják — a régi tálások is azért voltak olyan egészségesek! Ha kételkedünk ez állításon, az a felelet: „Milyen sebesen rugom most a korongot, ni!” Csillog a szeme, dolgozik megfeszített erővel. A pálinka káros hatását nem lehet velük megértetni.

d.) Egészség.

Ilyen táplálkozás mellett nem csoda, ha egészségük hitvány, kevesetérő. Nincs benne semmi nagyítás, ha azt mondom, hogy egészséges arcú nincs közöttük egy sem. Sáppadt, sárga színűek. Egészségtelen voltukat nem csupán a táplálkozás hiánya idézi elő, hanem főleg a mesterségük. Az agyagkészítés a kimerülésig kifárasztja a tálást minden reggel. Majd korongba ül s egész nap görnyedve végzi az erős munkát. A megmunkált agyaghalom a műhely közepén s a belőle készített edények száradása, illetve párolgása, különösen télen, igen ártalmas. Ehhez járul még az örölt és öröletlen festékek kiállthatatlan szaga, meg a sok pipafüst. Mindez együttvéve olyan nyo-

masztó, hogy a friss levegőről belépő, s hozzá nem szokott ember kevés idő múlva elkábul, rosszul lesz s kikívánczik onnan. Télen az edény gőzétől, melyet a pitvarból tüzelés után melegedés végett eresztenek a műhelybe, sokszor csurog a fal. Ilyen levegőben tartózkodnak egész nap s alusznak minden éjjel.

Kétszeresen ártalmas egészségükre a mázban lévő ólompor. Ez teszi a tálásokat tönkre. Magukba szívják e mérges port, mikor mérik a mázat, festék és színes máz készítés alkalmával, de máskor is, mikor nem is gondolják. A mázat vízzel örölik, de így még jobban kezükhöz, ruhájukhoz tapad, vagy a földre szóródik merítés közben. De bárhova érjen is, a vizes máz megszárad, por lesz belőle s belehelik. Sok ólmot szív így magába a mesterséggel foglalkozó, családja és mindazok, kik a műhelyben töltik életüket. Sárgulnak, vérszegények lesznek. Erős bélgörcs fájdalmak kínozzák, lassankint elorvadnak. Hányan lesznek munkaképtelenné azáltal, hogy az ólom-mérgezés nyomorékká teszi őket, mivel a kéz csuklójának idegeire is hat, s ha ezt megtámadja, a kézfejek leesnek, *kacska kezűek* lesznek a szerencsétlen tálások. 50 évet alig érik meg. Ólommérgezésben, meg tüdőbajban pusztul el valamennyi.

Az ólommérgezés tüneteit ők maguk így mondják el: „Annak a gyalázatos, csúnya betegségnak már csak az elmondásától is rőszket előre az embőr. Először is levertség vősz erőt az embőrön, sűrű ásítózás háborgatja, az éccakák rémítő álmokkal vannak tele, este sötétössel is rebög az embőr s mindönféle tárgyat ijesztőnek lát. Ilyenkor aztán hirtelen forró láz lepi mög, aki ebbe a bajba van s alig egy perc múlva már a hideg borzongás vőszí elő. Ezután gyün az étvágytalanság, mög a hányinger, közbe erős gyomorgörcsök, székrekedés s végre a borzasztó sok ideig tartó görcs a baloldalon a gyomorvénél. A *merevgörcs* nem annyira fájó, mint borzasztó. Inkább hat hétig bélgörcs kínozzon, mint egy napig a merevgörcs. Ez olyan, hogyha hozzáérnek az embőr bármelyik testrészhöz, leginkább a gyomorhoz, mindjárt mögmered és olyan érzés szalad köröztül rajta, amit kibeszélni nem lehet . . . A szömöt behunyni nem szabad, olyan rémes alakok szaladgálnak az embőr előtt. Vannak bizonyos alakok, akit ha erősen figyelünk, rögeszmévé válik . . . Ami ezután gyün, az már hozza a szabadító halált“.

Munkafelosztás.

a.) Inas.

A legszegényebb paraszt ember fiából, meg a táláséból lett az inas, de az 1860-as években, mikor a cserépedények legkeresettebbek voltak, gazdag ember is szívesen adta fiát *gölöncsérnek*.

A cserepes inas ősszel áll be. Régebben, az 1830–40-es években pénzért fogadták föl, később fizetés nélkül vállalta el a mester. 3–4 évig munkodtak. Az inas előbb a házi dolgokban segít ide-oda küldözgetik s csak úgy négy-öt hét múlva fogják munkára. Leginkább télen kezdi meg a korongolást, mikor az időjárás miatt szünetel a munka és a mester is ráér a tanításra. „*Csak megtudnám tavaszra csészére tanítani*“ sóhajtozik a mester s egyenként mutatja az inasnak a rögfogásokat: helyrehúzás, kilyukasztás, fölhúzás, terítés, fakéselés, kifircelés. A régiebb tálások valamennyien

gyógyszertárba való kis tégelyen kezdték a tanulást. Sok helyen játékkészítéssel vezetik bele az inast a mesterségbe, másutt mindjárt csészére tanítják, még pedig kabak-csészére, azután tanulja a sinces csészét; ha ezeket már tudja, tányért csinál, legutoljára pedig a tálát.

Az inasnak kijut a dologból: szel, gyúr, festésnél hordja az edényt, csinálja a tányért, ha megunta, *pihenésképen* festéket, mázat öröl. Segít a katlanba rakodásnál, tüzelésnél, kiszedésnél. Fát hasogat. Az inas szombaton éjszaka csinálja a játékot felesbe. Vásárra soha sem megy. A mesternél lakik, ott is étkezik.

b.) *Legény.*

Mikor az inas felszabadult, *legény* lett. Legény volt, míg meg nem nősült, azután a *maga embőre lőtt*, de sok esetben nős korában is legényképen dolgozott.

A legényt többféle módon fogadta föl a mester. Régebben esztendőre fogadták, *éves legény* a neve. Mindent csinált. A mesternél lakott, ott is evett, 25–30 frt volt a bére és amit megevett. Az esztendő legénynek lehúzták volna a bőrét, annyit dolgoztatták. Munka után még 8–10 drb. fenyő tönköt kellett felvágnia, aztán pihentetett csak.

Akit *katlanszámra* fogadtak föl, egy katlanedényért kapta 10–12 frt. fizetését. Minden negyedik katlanedény az övé volt.

A *százás legénynek* az edény százától fizettek. *Korongosnak* is hívják, mert az edényt csinálja. Nem fest, nem öröl, nem rakodik, nem tüzel. Nős, családos emberek a százás legények. Százanként fizettek: csészéért 10–12, tányéért 15–20, kis tálért 35–40 krajcárt, nagy tálért 2 frt.-ot. Hetenként alig tudott keresni 3 frt.-ot.

A *feles legény* csak a kemence-edényt csinálja. Egyik katlan edény a mesteré, másik a legényé.

Szakmányos, vagy *hetes legény* az, aki meghatározott számú edényt csinál, p. o. 200 drb.-ot egy nap; amit ezenkívül készített külön díjazták.

A legény 3–4 évig dolgozott segédképen. A nős legény régebben nyáron elment aratni, kapálni jó bérért.

Ezelőtt 30–40 frt.-ot adtak előre a legénynek, hogy abból a télire való szükségletét beszerezhesse. Újév után állították munkába, *apróságot* csinált, *pallásra dolgoztatódott*; 30–40 krt. keresett naponként *tetűzsírra valót*. Husvétkor kapott egy *engedélyt* = kemence edényt, ebből lefoglalták az előlegezett pénzt. Ha tüzeléskor is dolgozott, 40–50 frt. volt a bére és egy kemence zsöngélt edény. Volt olyan is, ki 80–90 frt.-ot kapott. A legény fekhelye az égetőben volt nyáron, szelezés deszkából összeraktakolt vacokban, szalmazsákon subában feküdt, télen a műhelyben a gyűrőpadon subában, feje alatt volt a furkó, azon rissz-rossz kabát.

c.) *Meter.*

Vezeti a munkát, maga is dolgozik a mesterség minden részében. Anyagbeszerzés, öntő-, írófesték készítés, máz előállítás az ő dolga, valamint a mázolás, rakodás, tüzelés és kiszedés. Vigyáz a tüzelésre; ő hagyja jóvá, mikor kell elhagyni a tüzet. Az eladás, gazolás az ő kötelessége. Tanítja az inast. Az első tálát és a fődöt a mester

készíti és festéskor az edény nagyját ő önti. Tüzeléskor van az ünnepe, mert akkor nem dolgozik.

d.) *Mesterné, családtagok.*

A mesterné és a család tagjai, fiúk és leány-gyermekek egyaránt résztvesznek a munkában. Az asszony önti az apróbb edényeket, ír, szárít, segít berakásnál és kiszédesnél adogatni, összeszedni, ezenkívül részt vesz az agyagszelés, gazolás és elárusításban. Az apróbb-nagyobb családtagok ott segédkeznek, ahol éppen hasznukat lehet venni. Legjobban az edény ki- és behordásoknál, írásnál, rakodásnál használhatók.

e.) *Örlős.*

A festékek, mázak örölését, ezt a nehéz, nagy türelemmel járó munkát, amint előbb olvasható, az inasnak kell végeznie, de mindenki örül, aki csak rá ér; mester, inas, családtag, a szükség szerint. Mindamellett legtöbb tálas tart örlöst. Ezt a hivatalt paraszt napszámos ember nem vállalja semmi kincsért. Csak a munkából kimaradt tálasok vállalják, hogy valamit mégis keressenek, továbbá azok a szerencsétlen tálasok, kiket a mázban lévő ólom nyomorékká tett: a leesett, kacska kezűek, de leginkább az olyan együgyű, jámbor emberek, kik más dologra nem alkalmasak, csak épen erre. Reggeltől estig *fogja a gusztont* az örlős, *kísérgeti az oldj menyecskét*: hajtja a követ hol egyik, hol másik kezével. Megrángatja a kő úgyannyira, hogy bele'zzad. Legfárasztóbb a feketekő örölése, mert úgy megfogja a követ, ha megtalál állani örlésközből az örlős, hogy egy ember nem tudja megmozdítani. Ha elfárad, annyi időre hagyja abban az örlést, míg rágyújt, aztán újra hajtja állati türelemmel. Sok ideig tart az örölés, egy napi munkának kevés látszata van. Ezelőtt télen öröltek, Andráskor (nov. 30.) kezdtek meg. Régi mázsa (56 kiló) számra fizették, mázsájától 1 frt. 50 krt. Hetenkint 2—3 frt.-ot keresett az örlős, ma pedig 7—8 koronát keres.

f.) *Íróasszonyok.*

Magukra maradt özvegy cserepesnék és nagy családú, sok bajú tálasok feleségei lesznek íróasszonyok, kik az edények beírásával, feldíszítésével keresik kenyerüket. Íróasszonyokat azóta alkalmaznak inkább, mióta a tálasok elhanyagolták az írást, s különösen mióta az agyagipari tanműhely a léleknélküli patronozást megismertette velük. Voltak ezelőtt is, mikor minden tálas tudott írni olyanok, kik pénzért írtak; ezek — rendesen a cserepesek leánygyermekai — éjjel dolgoztak. Az íróasszonyok általában mindannyian ügyes kezűek, kik kedvvel és odaadással végzik kötelességüket, mindamellett azon igyekeznek, hogy mentől hamarabb és mentől kevesebb festékkel beírják a kialakított számú edényeket. Hívják őket százsámra, amikor 40 fillért kapnak százától és fogadják napsámra 2 korona napidijért.

Edényárak.

A gazdasági évek jósága szerint változott a cserépedények kelendősége is. A tálasok emlékeztése szerint 1863-ban, az országsszerte inséges esztendőben volt legkisebb ára az edénynek, amikor 2 frt. 40 krt. kaptak százától. 1880 elején annyira megállott a mesterség, hogy kénytelenek voltak a tálasok kubikra menni, vagy részesnek.

1889-ben volt legjobb ára az edénynek és legnagyobb kelendősége, hogy mint a tálasok mondták: „még Tisza Kálmán is tálas lett”. 1895—6 óta, amióta a mesterség hanyatlásnak indult, a cserépedények se keresettek, a zománcos bádgedény mindinkább kiszorítja a használatból.

A közönséges edény ára régebben 3—5 frt. volt. Most a csúcsi fehéredényért 4.50—6 frt.-ot fizetnek, a tabániért 5—6 fr.-ot, az úJVárosiért 7—8 frt.-ot. Az úJVárosi edény nagyobb, mint a csúcsi vagy a tabáni s így kevesebb fér belőle a katlanba, mint a kisebb edényekből.

Edényárak százszámra :

csésze	1.20—1.50 frt.
tányér	2.— „
porciós tál	4.— „
harmadik tál	5.—5.50 „
második tál	8.—9.— „
fűles tál	12.—13.— „
első tál	18.—20.— „

Ez edényárak mellett érdekes és megemlézésre méltók azok az alább következő edényárak, amelyek a „Tekintetes Csongrád Vármegyének 1811. esztendei Bőjtmás Havának 25-ik napján Szegvár Helyiségében folytatva tartott Közgyűlése alkalmával” határozottak meg. Szigorúan elrendelvé: „Mely meghatározások ki ki által szorosán egy pontig megtartatni rendeltetnek oly hozzátétellel, hogy minden áthágás esetében, az Áthágó nemcsak a törvényes tizenkét forintoknak lefizetésével, hanem a környülállásokhoz képest árestommal és testi büntetéssel is okvetlenül meg fog büntettetni”.

	Conven. ¹² frt. kr.	Bankó ¹³ frt. kr.
Egy legnagyobb paraszt tál	— 24	2 —
Egy középszerű paraszt tál	— 18	1 30
Egy kisebb paraszt tál	— 12	1 —
Ezeknél csökélyebb mélységű legnagyobb Tál, mely kívül-belől mázos	— 24	2 —
kívül-belől mázos középszerű	— 18	1 30
kívül-belől mázos kisebb	— 12	1 —
Egy kívül-belől mázos éjszakai edény	— 12	1 —
Egy közönséges tányér	— 40	3 20
Egy kívül-belől mázos tányér	— 3	— 15
Egy legnagyobb kívül-belől mázos tál	— 30	2 30
Egy középszerű kívül-belől mázos tál	— 21	1 45
Egy kisebb kívül-belől mázos tál	— 10	— 50
Egy vörös Tsikmák Szűrő	— 9	— 45
Egy legnagyobb kívül-belől mázos Tsik Szűrő	— 24	2 —
Egy kisebb kívül-belől mázos Tsik Szűrő	— 16	1 20

¹²) Conventionsmüntze = pengő forint: 1 pft = 2 kor. 10 fill.

¹³) Bankó forint = Schein forint = 60 váltó kraicár = 12 pengő kraicár = 25.2 fillér.

1812. évben pedig a következő árakat állapította meg a vármegyei közgyűlés:

	fl.	kr.
Víznek való legnagyobb kantáért	—	10
Víznek való középszerű kantáért	—	8
Víznek való kisebb kantáért	—	7
Egy legnagyobb tejes köcsög	—	7
Egy középszerű tejes köcsög	—	6
Egy kisebb tejes köcsög	—	4
Egy itzés mázos tál	—	6
Két itzés mázos tál	—	10
Azonfelül minden itze	—	2
Egy közönséges Tányér	—	4
Egy kívül-belől mázos Tányér	—	6
Mázos legnagyobb kantsó, azaz Mihók	1	—
Mázos valamivel kisebb kantsó, Mihók	—	51
Mázos legkisebb kantsó, Mihók	—	45

Tálasainkra is kötelezők voltak e meghatározások, mivel abban az időben Hódmezővásárhely is a vármegyéhez tartozott közigazgatásilag.

Közbecsülés, érintkezés, barátkozás.

Alig van olyan mesterség, melyet oly kevésre becsülnének Vásárhelyen, mint a cserepes mesterséget. Azt a sok munkát, ügyességet, amit ráfordítanak az edényre, azt a sok szép virágot, mit lelkük virágos házából ráraknak, nem látják-e, vagy nem értéik meg, de tény az, hogy a tálasok lenézettek. Azt tartják, hogy a *gölöncsárség nem mesterség* s még ha az volna is, akkor is a *legalábbvaló mesterség, mert három tálasnak sincs egy kenyere*. Volt idő pedig, mikor gazdag ember is szívesen adta fiát cserepes iparosnak, lányát cserepes legényhez. De bármennyire jövedelmezett is abban az időben, a cserepeseknek akkor sem volt valami nagy tekintélyük, semmi esetre sem annyi, mint a többi mestereknek. Kitűnik ez abból is, hogy *sárvarga*, meg *bögreateremtő* nevezés járta közbeszédben.

Hogy mennyire tudják, érzik a kevésbe vevést a cserepesek, legjobban bizonyítja az, hogy tálas legény lányos háznál, bálban eltitkolja a mesterségét.

Leglenézettebbek a vásárhelyi tálasok között a csúcsiak. Az itt lakó fehéredényesek ugyanis könnyű gondolkodású, elevenebb természetű nép. Olyan, mint az ugyan e részen lakó muzsikás cigányok, kikkel sűrűn érintkeznek. Nemcsak szokásaikat veszik át, hanem nyelvékből is sok ragad rájuk. Beszédjük cigány szóval, kifejezésekkel van tele. Ha van egy pár fillérjük eszem-iszom járja, máskor meg jó volna kenyér is. Nem sokba veszik a világot. Kiülnek az utcára, útközepére s ott isznak. Rongyosan, kalap nélkül, mezítláb pipálgatnak esténként az árok szélén.

A tabániak, különösen az úJVárosiak komolyabb gondolkodású emberek lévén, több tekintélynek örvendenek. Jobban, gazdagabban nőülhetnek, ma sincsenek olyan nyomorban, mint a csúcsiak.

A tálasok nem tartoztak sem a paraszthoz, sem az iparoshoz, a pásztorokkal barátkoztak legszívesebben, meg egymással. Egymásközt a tiszteletet megtartották, az öregebb a fiatalabbat megbecsülte. A fiatal tálas az idősebbet mindig keresztnévéről szólította, „János bácsi“, „József bácsi“ titulálta, de az öregebb a nálánál csak fél nappal fiatalabbat „te“-nek szólítja. Legtöbbször becsülik, s leginkább tisztelik a jó munkást, a szép íróit. Holta után is megemlégetik. De a rossz munkást leszólják, *fatálasnak, Isten cserepesének* csúfolják, aki nem tanulja meg jól a mesterséget, csak az *agyagot prédálja, hukkot csinál*, azaz ügyetlen, formátlan, nem kerek, hanem háromsarkos edényt, vagy olyan vastagot, hogy *belecsinálja apját, anyját*. A paraszt emberből lett cserepeseket sem sokra értékesítik, mert azok csak *dűrják, dögönyözik* az agyagot.

Míg itthon nem sokba vették a tálasokat, vidéken jó munkájuk után annál inkább megbecsülték. Más városok agyagművesei sokszor hívták magukhoz, hogy elcsatíthatassák tőlük az idevaló edényformákat, festékeket, virágokat, de alig egy-kettő hagyta itt városát, jóllehet biztosabb megélhetés nyílt volna számukra másfelé. Vidéken különösen a fehér tálasoknak volt jó hírük és tálaik legkedveltebbek. Jó hírnevüket, munkájukat legjobban mutatja az a 25 vármegye, hova oly régóta szállítják edényeiket, melynek köszönhető, hogy a vásárhelyi cserepesek immár 200 éves múltra tekinthetnek vissza.

Kiállításokon a vásárhelyi tálasok mindig az első helyen állottak. Emlékezéseik szerint részt vettek 1873-ban a bécsi kiállításon, hol az első díjat, arany keresztet, Kovács József nyerte el; 1880-ban a szegedi kiállításon, itt Maksa Sándor és Fejes János nyertek ezüstérmét; 1885-ben a nagyvárad kiállításon, honnan oklevelet hoztak haza: Szabó János és Papp Sándor; 1891. és 1896-ban Budapesten tartott kiállításokon, ez utóbbi alkalommal elismerő oklevéllel tüntették ki: Bereczki Pái, Joó András, Papp Sándor, ifj. Z. Szabó Pál tálasokat; 1900-ban a makói kiállításon, hol Tokody Sándor nyerte el az első díjat: aranyérmét. Hódmezővásárhelyen legutóbb 1904. évi Ipari és mezőgazdasági kiállításon 50 kiállító vett részt. Bronzérmét nyert: Varsányi Sándor és Kovács István. Arany oklevelet kapott: Csarmaz Ferenc, Papp Sándor, Varsányi Sándor, Kovács István. Ezüst oklevéllel kitüntettek: Patócs József, Rácz Ferenc, Fejes Sándor, Jász Mihály. Elismerő oklevelet kaptak: Dudás Imre, Tóth Mihály, Szabó Pál, Paksi Bálint, Miskolczi Imre, Szabó János, özv. Szabó Jánosné, Bartha Sándor, Csala József. Pénzbeli jutalomban részesültek: Rácz Ferenc és Kovács István 50 korona. Fejes Sándor, Pető István, Bartha Sándor, Patócs József 30—30 kor. Csala János és Nagy Béla István 20—20 korona.

Idehaza leghíresebb tálasok voltak Tabánban: Lőkös János, Kakasos Nagy Sándor, Szappanos Sándor. Csúcsban: Szupola István és János, Kerekes Ferenc, Tokody János, Tokody Sándor, Szabó János, Gábor Pál, Patócs József, Kis Nagy Sándor, Bartha Sándor. Újvároson: Pásztor István, Pásztor János, Pásztor Mihály, Varsányi Mihály, Körösi J., Gábor János, Takács Ferenc, Kiss János, Varga Pál.

A vásárhelyi tálasok általános jellemzése helyrajzi elkülönődés szerint.¹⁴⁾

Amint az edényeket készítési helyök után megkülönböztetik, azonképen a csínáló mesteröket is mondják a városrész neve után tabániak, kisutcaiak vagy csúcsiak és újjvárosiak összefoglaló névvel.

Tabániak. Hívják egyrésztöket *zöldeseknek, kékeseknek, koszorús edényeseknek* edényeik színe, díszítése után; valamennyit *tarkatálasoknak*, vagy egyszerűen csak *tarkásoknak* az ezelőtt előállított sok színű edényről; az 1880-as évek vége óta a mai napig *sárgásoknak*, mivel azóta alapozzák edényeiket egyszínű sárgával. *Egyszereseknek* is mondják még a tabániakat, meg *napon zsöngélteknek* csúfolják, mivel, leginkább nyáron, egyszer tüzelik az edényt.

A tabániak nehéz, vastag edényt készítenek, mely régebben is, most is kisebb, mint a többi városrészen készült. Jellemző színeik a zöld, fekete, sötét kék, söprő, rugtatott sárga, májszín. Általában sötét színeket használnak. A liba sárgát húggyal készíttik. Ők készítették az u. n. *húgyos tányérokat* is.¹⁵⁾ Mivel egyszer égetnek, szárazon csikolnak. Csikolásra a fehér és piros, fekete, zöld színeket alkalmazzák legjobban. Írásuk: ökröhügy ritka csikra tál oldalára belől, csöppentés, iksők, létra, szarkaláb. Virágot ritkán írnak az edény fenekére, helyette kakast, madarat. Napról mázolnak, még pedig vastagon. Csak ritkán, inkább télen tüzelnek kétszer. A tabáni tálas fehér edényt nem készített sohasem. A tarkások közül sokan lettek fehéredényesek.

Kisutcaiak, csúcsiak. *Fehéredényösöknek, porcolányosoknak* is nevezik őket. A csúcsiak finomabb edényt készítenek, mint a többiek. A fehér edényt nehéz tüzelni, készítéséhez több szakértelem kell. Azon igyekeznek, hogy mentől fehérebbet állítsanak elő. 1887-ben hozták a recski földet, azelőtt pécsi földdel és krétával csinálták a fehér festéket, mely keményebben állott az edényen, több tüzet bírt, szárazon jobban lehetett öntené. Edényszíneket sokat tudnak, ezidőszereint többet, mint a tabániak és újjvárosiak. Rendelésre sárga edényt és minden olyan színűt is készítenek, mint a tarkások. Általában a kék színnel írnak, csak ha nemzetiségi vidékre dolgoznak használják a pirosat és a zöldet. Porolás után írnak. Írásuk leggyakrabban virág, ezenkívül koszorú, fogas, húzkodás, siflis, csillagos. Az edényeket hátul nem mártották. A fehér edénye sohasem lett sárgás. A csúcsiak a legszegényebbek és leglenézettebbek, cigányokkal komáznak.

Újjvárosiak. *Föntállósoknak, kantásoknak, szilkéseknek* is hívják őket, mivel a faposedényen kívül kantát, korsót, butykost, köcsögöt, szilkét is készítenek. Szilkéseknek inkább csak a kofák nevezik. Jellemző rájuk, hogy minden edényük nagyobb, „szálasabb”, mint a tabáni vagy csúcsi cserepeseké és széles, vastagszélű. Régebben nem írtak, csak mázoltak színes mázzal. Leginkább használták a sárgát, vöröset és feketét. A csikolást, írást a tabániaktól vették át, de nem tudnak olyan szépen írni, mint azok. Szárazon csikolnak. Csikolásra piros, fehér, zöld, fekete színt használnak.

¹⁴⁾ Lásd Néprajzi Értesítő 1915. 62. l.: „Általános jellemzések helyrajzi elkülönődés szerint” című részt.

¹⁵⁾ Lásd Néprajzi Értesítő 1916. 82. l.: „Az edények díszítése b. Írás” cím alatt.

Leggyakoribb díszítésük a bustropedon és láncos, a koszorús, csöppentéses. Kívül a fenekére és öblére is eresztenek széles csíkot. Írni feketével és fehérrel írtak, ma már a kéket is átvették a csúcsiaktól, de máz helyett krétát használnak. A csésze, tányér, tál szélére virágot írnak, mint a tabániak; közepére virág helyett kakast. Írókával nem igen tudnak bánni, a patronozás itt van elterjedve. Ecsettel régebben az edény szélét kenték be és csapkodásra használták; 1907 óta az agyagipari tanműhely hatása folytán virágozásra is használják. Napról mázolnak és vastagon. Egyszer tüzelnek. Az egyszer égett edény nem mázos kívül. Az úvjárosiak kevesebb szakértelemmel bírnak, a tarka edényt könnyebb tüzelni. Utánozzák a fehér edényt előállításában, de nem tudnak ma sem olyant készíteni. Recski földet használnak fehérnek. Érdekes, hogy az úvjárosi edényt legjobban fizetik, a tálások szerint azért, mert „nagyobb, fogásra súlyosabb, erősebb, tartósabb“.

Az úvjárosiak jobb módúak, mint a tabániak és csúcsiak s mivel komolyabbak és takarékosabbak, tekintélyük is nagyobb.

Munkaközben.

Aki egyszer-kétszer fordul meg a tálás műhelyében azt látja csak, milyen gyorsan alakul az agyagcsomó formás edénnyé a tálás keze között s milyen vígan csinálja egyiket a másik után élénk társalgás közben, vagy írás alkalmával, hogy ömlik írójából a sok szép virág az edényekre. De aki hosszú időn keresztül figyel, vizsgálja a tálásokat, sok olyat tapasztalhat a mindennapi foglalkozásaikon és szokásaikon kívül, melyekből gondolkozásmódjukat és lelkivilágukat megismerheti, örömeik, mély sóhajtásaik okait, keletkezését és végbemenetelét kifejező mozdulataikból leolvashatja. Mert a munkaközben tett kitöréseik a bennök végbemenő, átélt érzések folytatásai, s így a magukba nem fojtott kifakadások mindenkor az ő nyugtalan, gyötördő, örökösen reménykedő lelkiállapotukat világítják, magyarázzák meg.

A tálás naponkénti első munkája az agyagtaposás, amint az a dolgozat elején az agyagkészítésnél is olvasható. Ez a munka az, melyet legkevésbé szeret csinálni minden tálás, mert a kimerültség fárasztó. Régebben is úgy volt mint ma, hogy húzódozva, kellenlenül, nehezen fog hozzá mindennap a tálás, ami nem csoda, mert alig taposta meg előszörre, már meg kell állania, hogy magát kifújassa. Elkeseredve emlegeti a „kedvetőt, henye, nagyhasú, kövér urakat, kik, ha itt vele gázolnának az agyagot, takarosabbak lennének“. Másodsorra is meggázolja az agyagot és leül, hogy kipihenje magát. „Na, hála Istennek, ez is meg van mára!“ Körülnézi, milyen csomó. Az ilyen letaposott, „emberzsírral készült“ agyagból egy tálás se adna, még a tulajdon édes testvérének sem, mert ebbe tapossa bele minden erejét, egész életét. Ahogy fölívja az agyagot, rátámaszkodik az agyagvágóra és elmélázkodik. Fölbred lelkében nehéz helyzete, milyen nagy igával kell élni. Kis idő alatt megfordul benne egész sanyarúsága, minden küzdelme. Gondolatait elárulja arca, megerősíti szava, mikor néhány perc múlva hangosan mondja magának mintegy megnyugtatóul: „Nem ér ez semmit sé, mér nem lettünk vicispán“. A fölívott agyagot összeszedi-rakja, megint

körülnézi a csomóját, élvezettel tapogatja és ismét leül. Az ujjá közt maradt agyagot inorzsolva elgondolkozik. Nagyokat sóhajt. Majd a gyűrőpadon gyúrja az agyagot, széles mozdulattal tolja lefelé, mintha gondolatai után nyúlna s ahogy ráhajlik az agyagra, magáról megfélekedve, gondolataiban elmerülve, a sok bajú ember nagy szomorúságát látjuk és érezzük.

Elkövetkezik a fölöstök ideje. Megmosakodva látnak az evéshez. Keveset szólnak. A családfő kezdi meg a beszédet, hogy lesz, mint lesz, mikor tüzelnek edényt stb., ha megsegíti a jó Isten. A többiek helyeslőleg bólongatnak.

Evés után beül a korongba. Mintha kicserélték volna. „Na hála Istennek, csak-hogy belefoghatok!” Örül a lelke is. Vidám, dalol, fütyül s rugja a korongot, szaporodik az edény. Hordja kifelé a telt deszkákat. Az öregebbjei és csendesebbjei pipaszó mellett csinálják egyiket a másik után nagy igyekezettel. Nem hiányzik a tréfa sem. Az alatt, míg kint foglalatoskodik egyik vagy másik, a bent levők telerakják galacsinnokkal a rögot s mikor bejön, megkezdődik a verseny, kitud többet csinálni. Mulatnak rajta, ha a galacsinnok kiszédésével bibelődő elmarad a versenyzőktől. Szokásban volt régebben az is, hogy az edényszáritásra vigyázó tálas, ha nem dolgozta fel a kiszag-gatott rögeket, mielőtt kiment az udvaron szikkadó edények megfordítására, a bent maradtak egyike bevégezte munkáját helyette mire bejött és ezért amannak 10 darabot kellett csinálni minden darab helyett. Különösen nagy a kedv földkészítéskor, mert az haszon, mivel annyi ára van, mint a többi edénynek és helyet sem foglal a kemencében. Ilyenkor mindig hús fő. Így telik el a nap jó kedvvel, szorgalmasan dolgozva. Estefeléig 100—120 darabot is megcsinál egy-egy ember. Ekkorra azonban újra a lehangolás vesz a tálason erőt, kifárad, eltikkad. Pálinkát hozat, iszik. Mintha jobban forogna a korong. De nem sokáig tart az erőszakolt, nagy erő, amilyen gyorsan jött, olyan hirtelenséggel múlik el. A pálinkától csillogó szem fakó, ólom színű lesz. Elmulik a jó kedv, helyébe jön a gond. Ömlik szájáról a panasz. Mennyit kell dolgoznia, mihaszna, mégis csak nyomorog, sívár kenyérre is alig b' keresni. El-el hallgat, de agyában annál jobban kergetik egymást a gondolatok. Mi az!? — tör ki erővel belőle. Akkor veszi észre magát, hogy felelnek rá, hát maga biztatja magát: Hiába, nem segít ezön senki se! Most abba hagyom, holnap újra kezdöm. Majd letelik egyszer. Vacsora után kérdezősködik. Egész nap dolgozott: taposta az agyagot, mely szédülésig elkábította, rugta a korongot, mely kimerítette s az a sok gond maga és családja jövője felől, mely munkaközben lépten nyomon foglalkoztatta, mind ez kiéheztette. Ennyi törődés után jól esik a vacsora.

— Mit eszünk? — kérdezi.

— Nincs ögyébb kenyérnél, feleli szomorúan felesége. A ház feje végignézi családján, valami kimondhatatlan érzés fogja el szívét, maga előtt látva kis gyermekeit.

— Hát ezek szögényök?

— Azok is csak kenyeret, mondja lassan az asszony. Sorba levág mindegyiknek egy-egy darabot. Látni kell azt: vágna is, nem is, inkább fokával, mint élével. Lelki fájdalomtól hozzászaladó kis gyermeke ártatlan, őszinte nevetésével zökkenti ki, s amint ezt dédelgeti, ajnározza, oszladozik sötét gondolata is, gyermekeiben, családjában találja, leli minden vigasztalását, gyönyörűségét. A biztató remény, mely napról-napra táplálja: felderíti. „Majd másképpen lesz!” Az ilyen tálas még boldog. De hány van

olyan, kinek minden napja lemondással végződik s ha másnak panaszolja, azt a biztatást kapja, hogy „bele köll győződni“.

A napi munkájuk, még álmokban sem hagyja el a tálásokat, dologról álmodnak, akkor is korongoznak. A remény ott is csalogatja: reggelenként, mikor elbeszélik álmukat, beszédjükben mindig benne van a sok pénz, melytől ébren várják a boldogulásukat.

Öntéskor örökösen az eget nézi a tálás, hogy milyen idő lesz? Ha esőre mutatkozik: haragszik s nem épen szép szavakkal emlegeti Szent Pétert, ki nem jól kormányozza az időjárást. „Az Isten bocsássa mög“, teszi hozzá. Jó időben *lerugja a cserepes a lábáról a körmöt*: óriási igyekszik (igy!), hajtja magát. Számítja magában előre, mikor lesz készen az edénnyel, mikorra tüzei ki?

Örökléskor tréfálás járja, de nem annyira jó kedvből, mint inkább azért, hogy ezt a nagyon fárasztó, unalmas és állati türelmet igénylő munkát valamennyire elviselhetővé tegye, hogy az idő jobban haladjon. Sűrűn megáll, rágyújt, vizsgálja a festéket, hogy ezzel is pihenjen. Mindenféleképpen beleun-fárad az öröklésbe, ha valaki odamegy, kinnálja, hogy forgassa az *olaj mőnyecskét*.

Csikolás és írás alkalmával kevés beszéd van, mindenki csak magával törődik. Az íróka sercegése hallatszik csupán, amint az edényen húzkodják. Magukba mélyedve kifejező mozgásokat végeznek. Fejmozgásaik, testtartásuk a leírt vonalak alakját veszik fel. Ezelőtt íráskor versenyeztek, ki tud szebbet, régibb virágút írni. Írás végzetével panaszkodnak, mennyire elfáradtak, hogy megtörte az ülés őket. Bírálják egymás írásait: dicsérik és ágálják. A leszólt tálás úgy érzi magát, mintha kést szúrának bele, de érzését, haragját igyekszik elpalástolni. Ha megvannak elégedve az írással, azt kívánják, hogy mázára kiégve is ilyen szép legyen, mint most, hogy a festék el ne folyjon.

Rakodásnál káromkodik a cserepes, mert sokat kell hasálnia, ami tönkreteszi. Szidja a rakodást, még jobban a katlan feltalálóját. Közben vigyáz, hogy meg ne szaladjon a sor, az edényeket aszerint helyezi el, hogy a tűz mentől jobban megjárja.

Mikor berakta az edényt, a tálás könnyebbülten sóhajt: „Na, legyen hála az Istennek, csakhogy be van!“ Elgyújtja az edényt. Számítja, mikorra ég ki. Ezután az jár az eszében, hogy sikerül a tüzelés, milyen lesz az edény? Folytonosan a tüzet figyeli. Ha valaki odamegy, első szava is az hozzá: „nézze mán na (t. i. a tüzet), jó lesz-e?“ Nehezen, szívszorongva várja a tüzelés eredményét, ami természetes is, mert ha elpusztul az edény, sok anyag és még több munka vész el. Tüzeléskor a tálás szívja a pipát, meg pálinkát iszik. Napközben is, de leginkább este összegyülekeznek a tálások ott, ahol tüzelnek. Körülülük a katlant, pipálnak, beszélgetnek. Nézik a tüzet. A beszélgetést mindig a mesterségen kezdik: ki milyen edényt csinál; milyen virágot tud írni; hogy tüzel; ki ért, ki nem a tüzeléshez; kinek mi a szokása; tapasztalata? Ha beleunnak a mesterségbe, a politikára térnek át és meséléssel, látományok elmondásával végzik. Éjjel felé lassanként elszállingóznak a beszélgető cimborák. Magára marad a tálás. Tüzel, néz a tűzbe s elgondolkozik. Nagy csönd van, a tűz pattogása hallatszik. Kint nagy sötétség. Ilyenkor látják a szellemeket a tálások.

Ahol inas van, ott rendszeren az tüzel éjjelig a mesternével, éjjel után a mester váltja fel őket. Régebben tüzeléskor felöltöztek boszorkánynak és ijesztgették egymást; legtöbbször az álmos inassal tréfálkoztak: felkötötték az egyik lábát a lázsafára, csil-

lagot rugattak vele, vízzel leöntötték stb., versenyeztek, ki tudja lerugni a lázsafára felakasztott kulcsot és sok más ilyesféle játékot játszottak.

Hagyományos szokások.

1. Korongozáskor mindig hagynak a korongtányérján egy edényt, hogy az ördög oda ne szorjon.
2. pénteken nem önt a tálás, mert sem az öntés, sem a további munka nem sikerül;
3. tüzeléskor a buzgó pópista cserepes egész éjjel imádkozik, hogy jól sikerüljön az edény kiégetése; mielőtt elgyújtja az edényt, keresztet vet rá;
4. zivatarban nem tüzelnek;
5. a kiégett edény kisédekéskor nem ad el a cserepes, bárki kérjen, venne is tőle, mert akkor nem kél el jó áron;
6. ha gázoláskor eldül az edénycsomó, jó vásárt jelent;
7. mikor az edényeskofa kocsiját kiereszti udvarából a tálás, port, szalmát hajít utána, hogy máskor is ő hozzá jöjjön vásárolni;
8. a mustrának odatett edényt a kerékhez vágják, hogy ahány darabra törnk, annyi vevő jön a tálashoz;
9. ha vásárra megy a tálás, törött edényt vág a kocsikerekhez, hogy jó vásárja legyen;
10. ha szénás vagy szalmás kocsival találkozik a tálás vásárra menő útjában, egy marékkaal húz belőle, hogy jó szerencséje legyen.

A mesterség szeretete.

Minden panaszkodása mellett is szereti mesterségét a vásárhelyi tálás. Szereti annyira, hogy a lenézettség, a gyöngye egészség, erős munka, egészségtelen lakás, sok baj és küzködés, szegénység, kínlódás sem képes más foglalkozásra vinni, pedig itt az agyaggal való bánásban az elnyomorodás, munkaképtelenség vár rá. Ha van is példa rá, hogy az utóbbi időben, a mesterség utolsó napjaiban, nagyobb számban hagyják el a megszűnő mesterséget, az más okból történik. Sokkal több példát találunk úgy a múltban, mint a jelenben arra, hogy a tálás mesterségét el nem hagyja haláláig. Hányan vannak, kik az ólommérgezésből sok szenvedés után nagy nehezen kilábalva ismét visszamennek az agyaggőzös, ólomporos levegőjű műhelybe, a biztos halálba.

De nemcsak ebben nyilvánul a mestersége iránti szeretete a tálásnak, hanem főleg a munkájában. Ha figyeljük, hogyan bánik az agyaggal, látjuk, mennyire hűs-geesen kikészíti, hányszor megtapossa, szeli, gyúrja, mennyire nem sajnálja tőle a munkát. Hallani kell beszélgetésüket az agyagról. Olyan szeretettel sorolják fel a jó agyag tulajdonságait, olyan élvezettel tapogatják, morzsolgatják ujjuk közt, csak hogy meg nem csúskolják. Vasárnaponként és ráérésük idejében kimennek az agyagbányába s ott vizsgálgatják az agyagot. Mintha csak kenyérnek való finom lisztet nyúlnának, úgy

veszik fel, annyi finomsággal, becsüléssel és nézegetik, tapogatják, simogatják, jólesőleg nyomogatják össze. Ebben lelkeik örömeiket, élvezetöket. Vérteli tálalás nem hajít el mákszemnyi darab agyagot sem a szemétkébe, taposó deszkáról, gyúró padról fölkaparja, összeszed minden cseppnyit. A régi tálalásokról azt tartják a mostaniak, hogy jobban szerették a mesterségüket.

Mindenkinek élvezetet nyújt látni a korongozó tálalást. A cserepesek maguk is „szeretik elnézni, hogy nyő az edény” a korongban ülő előtt. A kevés fogással dolgozó, az agyagot mint egy észrevétlenül átalakító tálalást „finom korongosnak” mondják. Az ilyen mesterségét szerető tálalás nem elégszik meg azzal, hogy a szikkadt edényt megessztergálja, hanem még vizes spongyával is kisímtja. Ha máskor nem is, írás alkalmával minden tálalás kimutatja mestersége iránti szeretetét, mikor a lelkében élő legszebb virágokat igyekszik az edényre ráírni. Ezelőtt meg hetekig elírtak, minden darab edényre sok gondot és időt fordítottak, hogy szép legyen, hogy gyönyörköd-hessenek benne. Igen jellemző a tálalásokra az is, hogy legnagyobb szégyennek azt tartják, ha nem sikerül az edény kiégése. Az ilyen eseteket titokban tartják, az *embőr elé nem való edényeket* pedig éjnek idején az udvaron, félreeső helyen elássák, „*eltemetik*”. „Temetés volt az éjszaka a szomszédokba, úgy vöttem észre” — mondják.

A mesterségről beszélgetnek munkán kívül is, valahányszor egy-egy helyen össze-jönnek, még halálesetkor a virrasztóban is edényt készítenek, már csak szóval, mert így könnyebb sok tálalásnak, mint a korongon. Ha belemelegetnek a beszédbe, előhoznak a régi mesterekkel: a *Szupolák, Tokodyak*, meg az öreg *Lőkös* és mind azokkal, kik a mesterség valamely részében kiválóak voltak. Lelkesedve beszélnek róluk, munkájukról, minden apró szokásukról, meg a régi, elmúlt, jobb világról. *Öreg Patócs József mondta*: „Ha pénzöm lenne, sohse hálnék mög, legalább a tálalások közt nem. A csontom elrothadna, de fönmaradnék, mint Kossuth!”

Munka után.

Míg a cserepedények alakja kétszáz év alatt alig változott valamit, addig készítőik élete, életmódja nagy változásokon ment át. Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy az elmúlt időkre vonatkozó jellemzések kedvezőbbek a mostaniaknál; még nagyobb a különbség, ha a régi és mostani szórakozásaikat, munka után eltöltött idejüket nézzük.

Ezelőtt víg élete volt a cserepesnek. Ha elvégezte napi munkáját, a megélhetés nehéz, sőtét gondjai nem marasztalták műhelyében, hogy ott elfáradtan, céltalanul tépelődve magát eméssze, hanem mindenkor akadt olyan szórakozása, mely fáradságát elfelejtette, lelki állapotát vidámmá tette. Szórakozásuk évszakok szerint változott.

Ha felhagytak a munkával, télen-nyáron egyaránt, a szomszédolás járta, még az ennivalóját is a szomszédokban költötte el a tálalás, ha az kézbeígható volt. A beszélgetés ilyenkor a saját dolgaikról, a végzett munka elősorolásából, meg mások leszólásából, szapulásából állott. Nyáron este kiültek mezítláb, pipálva az árokszélére, vagy kiálltak az utcáskorokra, adták a szót egymásnak, folyt a beszéd napi eseményekről s más hírek újságolásáról. Ha nem volt újságolni való, csináltak maguk jobbnál-jobbakat, mert a cserepesek szórakozásából sohse hiányzott a tréfa. Még ma is beszélnek, mikor az öreg

Tokody a mélyen aludni tudó Turungel cserepest sütőteknyőbe tette, s kivitték a tóra a sás közé, s ma is jót nevetnek azon, hogy csak másnap reggel vette magát észre, hol hált. Hát mikor Szuhai János megsirattatta magát a feleségével! Mert tudni kell, hogy Szuhai, a nyájkánászból lett tálás, idejére 33 éves, igen mulatós, betyáros ember volt. Felesége sokszor elmondta, hogy nem tudná sajnálni, se megsiratni, ha meghalna, amiért ilyen életet él. *Üres Jancsi*, így csúfolták Szuhait, egyszer úgy nyár utóján, paradicsoméréskor bezárkózott a házba, a fegyvert elsütötte, elvágta magát a földön, a mellét érett paradicsommal bekente. Mikor az ajtót feltörték, az asszony, már mint a Szuhai felesége, ijedten szaladt be, elsivalkodta magát és elkezdett halhatatlan keresvesen ríni. Szuhai felugrott nevetve mondta: „Na ugy-e megsirattál!?” Ekkor, így tréfából, nem halt meg Szuhai, de 73-ban a nagy kolera őt is elvitte és épen legjobb időben, mert halála napján jött ki az elfogató levél. Közte volt azoknak, kik a sörfőzőt megölték.

A cserepeseknek igen kedvelt nyári szórakozásuk volt a halászás és madarászás, mivel mind a két esetben szabad levegőn töltötték idejüket. Az orvhalászok a gölön-csérekek közül kerültek ki legtöbbször. Abban az időben a Hód-tavában víz volt, s közel is volt: odajártak picézni, meg az orvhalászok tapogatójával, a feneketlen kasderékkel, fogni a halat. Kijártak a Tiszahátra, s ott a kubikban, a mélyebb helyeken, hol *vermesen* v. *vermésön* van¹⁶⁾ a hal, beleállottak és kézzel fogdosták meg. A Kenyerelapos, meg a Pamuk is igen kedvelt halászó, horgászó helye volt a tálásoknak.

A madarat léppel, búzarostával, tökkel, ízük csutkából készült csapó kalitkával fogták. Ilyen eszközökkel legjobban fürjre szerettek vadászni, mert azt el is adhették, le is vághatták. A fogott madarat nem minden esetben adták el, hanem kalitkában tartották s gyönyörködtek benne, mert: „nagyon szépen csicsiríköl az!”

A szórakozás mellett élelemlről is gondoskodott minden jóra való tálás. Aratáskor részes volt s esztendőre való kenyerét megkereste. Sokszor többen összeállva közösen vettek ökröt, szőlőtermést stb.

Borszerető, mulatós embernek mondják az ezelőtti tálást, ki hétköznapi is, de vasárnap bizonyosan, fölkereste a kocsmát, hol kuglizás, kártyázás, dalolás járta jó bor mellett. Mikor hazamuzsikáltatta magát: pöckösen lépkedett a magos sarkú csizmában, a nagy gombos mente panyókára vetve vállán, a nagy tajtékpipából a bodor füstöket eregetve.

Edényeladáskor a bálázás elmaradhatatlan volt. Könnyen jött a pénz, könnyen ment el is.

Az inasok, legények a nyomáson tekézással, dőlézással töltötték el szabadidejüket. Az idősebb legények mulattak, boroztak s dalolták a cserepesek nótáját:

Nincs szebb madár a fecskénél,
A cserepes legényeknél,
Sáros kötő van előtte,
Csörög a pénz a zsebébe.¹⁷⁾

¹⁶⁾ A kubik oldalát kifürdi a hal, lyukat, vermet csinál magának s ott csomóban összemegy, együtt van.

¹⁷⁾ Elsősorát úgyis mondják: Nincs szebb *élet* a fecskénél.

Télen jobban beszorultak, bár a vadászást nagyon kedvelték. Ráérték a mulatozásra. Ha felkeresték egymást, beszéd közben a boros kancsót adogatták kézről-kézre. Hétköznapi esténként egyik vagy másik szokott helyen, közkedvelt cserepes házánál összejöttek. A kemencét körülülték, kinek hol jutott hely és egyik közülök ujságot olvasott fel, a többi hallgatta áhítattal. Ha nem olvastak, víg beszéd járta. Tréfálkoztak, gúnyverseket, rigmusokat csináltak egymásról, melyek jókedvükről tanuskodnak. Rendes nevükön ritkán szólították egymást, hanem a magok adta s minden esetben igen találó előnévvel, pl. *kakasos* Nagy Sándor (mindig kakast írt tálba, tányérba), *vak* Döme Gergő (félzemére vak volt), *süket* Nagy (nagyot halló), *vaskalapú* Nagy (hétköznapi, vasárnap egyaránt vastag, zsíros, nagyszélű kalapot viselt), *macska* Pádi (beszéd közben köpködik és nevet), *frutyak* Baranyai (alamuszi, görbe lábú, mindig mosolygó), *kuzsik* Szabó (Kuzsik lány volt az anyja), *öreg*, *fírfir* Borsos (gyerek korában pénzezés alkalmával mindig azt mondta „fírfir“), *dundel* Tóth József (elhanyagolt külsejéről, tutyi-mutyi természetéről), *Irányi* Szabó Imre (Irányi Dánielért lelkesedett, azt dicsőítette minden beszédjében), *bikus* Koncz János (íekete, barna bőré, mint a cigány), *fekete kantás* Tóth (íeketére íüstölt kantákat készített), *fügatyás* Baranyi (vastag, vászon gatyában járt), *szűnyog* Tokody (hosszú, vékony), *penészös* Szappanos (deresedő szakálláról), *Csúcsi gúnár* (= a Patócs gúnyneve olyan peckesen járt s nyakát úgy tartotta, mint a hosszú nyakú gúnár), *Üres Jancsi* (= a réti kanászból lett tálaló Szuhayt csúfolták így), *temetőcsősz* (Szabó Mihály neve, ki a „Kincses“ temetőben lakott a 40–50-es években).

A tálalásokat nagyon jellemző rigmusok elvesztek, elfelejtődtek, egy-két sort, ha tudnak itt-ott belőle. Pl.:

Döme Gergő, kis Benkő
Igen nagyon tekergő;
Szupolai, Gyöngyösi
Mindig egymást öldösi;

Malovai, Kabai
Nem futnak a lovai;
Trungel Palkó, Kopornyik
Mindig az ajtón vonyít.

A cigányokkal együtt lakás, barátkozás a csúcsiaknál azt eredményezte, hogy sok közülök muzsikás volt télen. A 70-es években együtt jártak muzsikálni:

Rongyos Nővé, taknyos Sibi,
Tálasképző Kecskeméti.

Cigány hatást mutat ez is:

Borsos Sándort kicsúfolta:
Hegedű nyakúnak mondta;
Joó Andrást is elmondta:
Kolompárnak (cigánynak) mondta.

E régi víg élethől ma már alig van valami. Sokat változott a világ. Elmúlt minden, jó élés, jó kedv, még a név is elkopott. Az ezelőtti *gölöncsér* nevezésből, csak a *csér* van meg. A vidámság helyébe a szomorúság jött. Ma már, ha szomszédban, kapuban, utcáskoron összeverődnek beszélgetni, tréfa helyett a panaszkodás járja. Mindenki előhozakodik a saját bajával, melyet „ha úgy ki lehetne rakni az utcára, nem tudnának járni tőle az emberek“.

A szórakozásból legfeljebb annyi maradt meg, hogy ebéd után lepihennek egy kis időre. De nem igen szoktak, mert azon igyekeznek, hogy „mentől hamarabb az orruk alá hányják azt a kis littyöt-lötytyöt: várja az edény mindegyiket“.

Nyáron, leginkább vasárnap szokták meglátogatni egymást a „csérek“, amikor sorukat, állapotukat beszélgetik el, hogy azzal is könnyítsenek a nehézségén. Kocsmába kevesebbet járnak. Ha elmennek kártyázni, igyekeznek többet mutatni, mint a hogy van. A tálas összes pénzét, mely apróban van nála odahaza, előbb átcsereéli egy drb. bankó pénzre, hogy ha fizetni kell, bámulják és csodálják az ott levők. Ha látogatóba megy a cserepes, akkor is először szivart vesz és csak az előtte való háznál gyújt rá, hogy belépvén a házba, frígyeljék. Pedig mindannyian tudhatják, hogy a szivarra való pár filléren kívül aligha van több pénze.

Télen házi mulatságot szoktak tartani, vasárnap esténként. A *jeszenákos*¹⁸⁾ őrlős hívja egybe a vendégeket. Tambura szó mellett, bornélkül járnak olyan sokan, hogy egymás hátán vannak; az ugrálásukon is meglátszik a nagy nyomorúság.

Ha egy kis pénzük van, most is esznek-isznak. Boltos, mézsároshoz megy az mentől előbb, s ha elfogyott, összehúzzák magukat. A nincsetlenség rászorítja őket arra is, hogy hitelbe kérnek, ahol csak lehet, de a kölcsönt „a halál fizeti meg“, mert „adóság nélkül még nem halt meg cserepes“.

Halálesetkor az a tájéki cserepes mind ott van a virrasztóban s érdekes, hogy még ott is, akkor is a mesterségről folyik a szó, „csinálják az edényt“, t. i. szóval csinálják.

Estenként most is fölkeresik egymást, hogy magukat kipanaszolják és a jobb sorsút leszólják, kinek „sé kölke, sé verebe, még kutyája sines, beteg sose vót, így oszt boldogulhat“. Abban állapodnak meg, hogy „az ilyennek szükségös a betegség, mert nagyon elbüszkölne“. Ha kipanaszolták magukat, ismét csak a régi tálasokra, az elmúlt jobb időkre kerül a sor és mindenre, amit csak kitalálnak. Nincs az a tudományág, melyhez hozzá ne szólanának. Krisztus, biblia, tenger, csillagos ég, őskori állatok, látományok, szellemek, babonák stb. mind előkerülnek, s mindenki elmondja mit képzel erről vagy arról? Úgy belemerülnek a nagy tudományba, hogy maguk mondják: „hova megyünk már, hagyjuk el!“

A valamikor hangos, mulató cserepes csöndes, meghúzódo emberré lett, ki nyomorúságában jóról, bőségről álmodozik, s vár valami jobb, boldogabb időt. Nem nagyon keresi a társaságot se, hanem otthon ábrándozik, s kivált télen a vackon elnyújtózva a nagy csöndben és jóleső sötétben nézi a pipa tüztét, vagy álmodozásainak folytatásaként a tamburán penget nagyon régi, szomorú nótát, s dalolja félénken, hogy alig halatlatszik ki az utcára:

Amoda a temetőben

Csak a fejfák látszanak . . .

¹⁸⁾ Esze nábókos, félkegyelmű.

GESCHICHTE DER TÖPFEREI VON HÓDMEZŐVÁSÁRHELY.

(Auszug.)

Die Töpferei von Hódmezővásárhely ist ein speziell örtliches volkstümliches Gewerbe, welches auf eine ungefähr 200 Jahre alte Vergangenheit zurückblicken kann. Zuerst wurde sie als Hausindustrie betrieben und erst im Jahre 1848 wurde die Töpferzunft gegründet. In neuerer Zeit fing sie an zu verfallen, aber es wurden die Vorbedingungen dafür getroffen, dass ihre wertvolleren Elemente in der ebendort entstandenen Majolikafabrikation verwertet werden.

Herr *Ludwig Kiss* bespricht in diesem Artikel die bisherige Geschichte der Töpferei, das Privat- und Zunftleben der Töpfer und bewahrt sie jene Epoche, wenn nur mehr die Erinnerung an dieses volkstümliche Gewerbe vorhanden sein wird.

HALÁSZAT A FEKETE-KÖRÖS TORKOLATÁNÁL.

1922-ben a nyári hónapok alatt a Körösök vidékének azt a részét jártam össze, amelyet a trianoni béke meghagyott nekünk. Kinttartózkodásom alatt kaptam a Ferencz József Tudományegyetem Barátainak Egyesületétől azt az anyagi támogatást, amely az egész terület bejárását lehetővé tette. Tudtam, hogy végzett tanulmányaimról a nyilvánosság előtt is be kell számolnom, s ezért az 1922—23. tanév második felében a *Körösvidék halászata* címen heti egy órás kollégiumot tartottam. Itt mutattam be összegyűjtött adataimat azoknak, akik iránta érdeklődtek. Most érkezett el az alkalom arra, hogy a tanulmányút anyagának egy kis töredékét a nagy nyilvánossággal is megismertessem. Nem szándékozom régen ismert dolgokat ismételni, ezért olyan halásztanyát választottam ki, amelyen a legtöbb figyelmet érdemlő dolgot találtam s amelynek halászatával Herman Ottó sem foglalkozott, aki a békésmegyei községek közül csak Köröstarcsa, akkor még jelentős halászatát ismerte behatóan. Adataimból ezúttal *Szanazug* halászatát kívánom ismertetni, az általánosan elterjedt módok és eszközök mellőzésével.

A Fekete-Körösnek a Fehér-Körössel való összefolyása mellett, ott, ahol a dobozi, gyulai és sarkadi határok összeszögellenek, fekszik *Szanazug*. Egyike a legrégibb békésmegyei halásztanyáknak. Eredeti *halásztanya jellegéből már régen kivetkezett*. Az állandóan kintlakó öreg halász már csak ritkán *hasítja* a vizet rozoga csolnakjával. Csak akkor *ereszkedik*, a *pókkal*, ha megsejti, hogy a gyulai urak egy kis halra éheztek. Ilyenkor is hol van szerencse, hol nincs. A vörös uralom dinamittal, kézi-gránáttal pusztította ki a halat. Pedig a szerszámai közt érdekes régi darabok fekszenek az *ereszajban*, meg a *padlás zugában*. Itt-ott a gyepen is fekszik egy-egy száradó *pók* vagy *bóka*. Az eperfához támaszkodik két öreg *kétágu szigony*. Valamikor, mikor még a törvény nem tiltotta, talán néha azóta is, szép nagy harsákat járt át az *örményben* vagy a *bokrok alján*, de a *fenék túvások* vagy *zuvajok* helyén is kisérdte a bográcsbavalót. Most csak hajtásra, meg a *vesszővarsa* kihúzására, lesülyesztésére szolgál.

Maga a gazda a halászbüszkeségnek tipikus alakja, ahogy maga mondja *tudományos halász*, aki sok halat kifogott életében a Körösből. Önérzettel beszél kedvelt mesterségéről s örömmel mutogatja meglevő szerszámain, amelyeknek egy része már csak a letűnt szép idők kedves emléke.

Öreg szerszámai közül került elő a Körös vidékén más helyen nem ismert *szák*. (1. kép.) Herman Ottó¹⁾ a Bodrogbölcshől közöl egy *vasas* vagy *téli szákot*. Ez a szerszám nagy általánosságban megegyezik a szanazugi szákkal, de úgy a használat módja, mint a szerkezet tekintetében sok különbséget találunk a kettő között. Leglényegesebb különbség a szerkezet tekintetében az, hogy míg az *kötelen jár, káván vas nehezeék van*, a kifeszített *örök* valósággal rácsot alkotnak s a háló kissé feszesen áll az *inakon* (mint a pók), addig ez *rúdon jár, nehezeke nincs, az örök nincsenek összefonva, a háló pedig az inakon zacskószerűen összehúzható*. Az egész szerkezet a következő: két keresztbekötött félkörös *abroncs* bevágott négy ágának végére vastagabb *kendermadzagból* készült *inat* hurkolnak. Az *in* az 1·20 négyzetcentiméter nagyságú hálónak első sorszemén húzódik keresztül, úgy azonban, hogy a háló sehol nincs az abroncshoz erősítve, hanem az inon szabadon ide-odahúzható. Az abroncs ágait *lábnak* vagy *kávának* nevezik. A *káva* alsó végein az *in* hurkolása felett négy ujjnyira, egymástól ugyancsak négy ujjnyi távolságra három körömalakú bevágás van. Ebbe a bevágásba a két-két szembenlévő kávat összekötőleg vékony spárgát (*cérnának* mondják) feszítenek ki, melyek a központban *keresztelik* egymást. Ezek az *érzők*. A legalsó pár érzőre a keresztelés pontjában a háló rúdjánál valamivel hosszabb zsineget kötnek s azt a többi érzők keresztelési pontján is áthurkolják. A kávakat nem egy darabból készítik, hanem páronként két-két darabból szegeznek és drótozzák össze. Keresztelésük pontjában a súlyos *köristárból* készült egy-két öles rúdhoz (nyél) erősített lapos *nyakló* fogja át őket. A rúd súlya teljesen lenyomja a hálót. Az *alsó érzőkre* hurkolt *felszolgáló érzőt* a halász a rudat tartó kezének mutató ujjára csavargatja s ha hal ütődik az érzőkhöz, azt nyomban észreveszi és a rudat hirtelen felrántja. Ezzel a rántással a hal erősen beleütődik a kifeszített hálóba s az ütődés következtében a rugalmas *veresgyűrű kávak* engednek s a háló az inon zacskószerűen összehúzódik s a hal fogva marad. A szerkezetet aztán kényelmesen, lassan felhúzzák.

Fig. 1. kép.

A szákot úgy *téli* (jeges), mint *nyári* halászatra egyaránt használják. *Nyáron* a pontosan ismert *fenék túvások*, vagy *zuvajok* felett a csolnakot a vízfolyással keresztben kikötik *cövekek* segítségével mindkét partra s aztán egy vagy két halász a csolnakok végére áll s leereszti a *szákot* s erősen figyel. Két csolnak egy evezőssel s egy vagy két szigonyossal a folyó két partján csendesen evez a vízfolyás irányában a ki-

¹⁾ Magyar halászat könyve 393. l. 276. ábra.

kötött csolnak felé. A szigonyosok a hosszunyelű kétágú szigonyokkal minden bokornak a tövét s minden jólismert *majos* helyet megpiszkálnak. A meghúzódo hal fészkeből kiverve, vízfolyás ellen menekül. Itt aztán a szákok érzőjét megütve csapdába kerül. Az első hajtás után újra állítják a kiköthető csolnakot s így halásszák végig az egész területet.

Télen a jégen akkora *léket* vágnak, amelyen a szák kényelmesen leereszthető. Csak nagyon mély víznél eresztik le s mikor leeresztették, egy feljebb kivágott léken át erős szurkálással a vizet felzavarják, hogy a hal szákot meg ne lássa. Aztán a halász gyalogszékre telepszik, szalmát szór a lába alá s csendesen várja a szerencsét. A többiek pedig messzire elmennek s fejszével ütögetik a jeget. A felriasztott hal nem látván a szákot, a mélyebb víz felé menekül s belekerül a hálóbá.

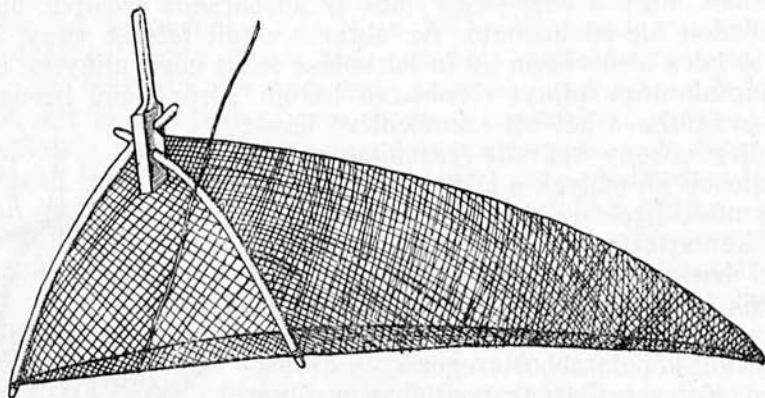

Fig. 2. kép.

Használják a szákot a *csömpöly*vel együtt is úgy télen, mint nyáron.

A *csömpölynek* (2. kép.) hosszú kerek fából készített *nyele* van, amelynek vége téglalapú hasáiban végződik; ezt a végződést nevezik a *csömpöly fejének*. A fejen mindkét oldalon *részutosan* haladó *víset* (véset) van, amely menedékesen felfelé haladva, egészen átjárja a fejet. Ebbe a két vísetbe illeszkedik bele a *két káva*. A kávákra van erősítve a hosszú, csúcsban végződő zsákszerű háló. Maga a háló kétoldalt a káva-hoz van erősítve, harmadik oldalon a két kávát erősen összefeszítő *in*-hoz. Ha nincs használatban, széjjelszedik, de csak két darabra. A szétszedés annyiból áll, hogy a kávákat a nyélből kihúzzák s egymásra rakva a három fát, a kávákról le nem szerelhető hálóval összezsavarják. A szétszedés és összerakás rendkívül gyorsan történik.

A szanazugi csömpöly hasonlít a bodrogházi bokrálóhoz²⁾ Csak annyiban tér el tőle, hogy *kávái* nem egymás mellett, hanem egymás

²⁾ Herman O. i. m. 313. l. 199. ábra.

felett illeszkednek a *nyélbe*, mincs a nyélen keresztüldugott káva feszítő keresztfája; hányzik a hálót hátrahúzó *seggiköve*. Ellenben van *érzője*, amely a háló felső részének közepéhez vagy, mint mondják, *köldökéhez* van kötve s ugyanaz a rendeltetése, mint a *szák felszolgáló érzőjének*. Ha hal ütődik a hálóhoz, az érző azonnal megmondja. Ilyenkor hirtelen felkapja a hálót, melynek lefelé nyúló zsákja az inon átcsapódva, biztosan megfogja a halat.

Ez a háló a szákkal együtt egyik legérdekesebb téli és őszi hajtó halászásnál használatos. Ősszel, mikor a hal folytonos bolyongását abban hagyja s a jól ismert búvóhelyeken megfekszik, megkezdik a hajtó halászatot. Ezt a módját a halászatnak a Kőrösvidéken más helyen nem ismerik. Az őszi halászat módja a következő: Két csolnak oldaláról leszerelik az evezőtartókat. Beveznek a folyó közepére olyan helyen, hogy a jólismert halfészkeket a vízfolyás ellenében elhagyják. Mikor a legalkalmasabb helyet megtalálják, mindkét csolnakkal egyik-egyik partra eveznek s egy-egy ottálló bokorhoz vagy ha az nincs, egy-egy előre elkészített, magukkal hozott levert karóhoz kötik a csolnakot vastagabb kötéllal. Aztán a kötelet mindég eresztve, csendesen a folyó közepén összeveznek. Mikor a két csolnak összeért, az orránál levő láncokat összeakasztják s a parton megkötött köteleket feszesre húzzák s mindegyik csolnakban, leginkább az *aljerendában* megerősítik. A két csolnak így a vízfolyás irányával épen derékszögben áll. Néha csak az egyik, de legtöbbször mindkét csolnak mellett ott úszik a haltartó bárka, mely néha formásabb, legtöbbször azonban durván összetákolts, lyukasztott deszkából készült láda. Ha a csolnakok elhelyezkedése megtörtént, kibontják az összecsavart szerszámokat. Vízrebocsátják az addig csolnakban hozott bárkát, egy csömpöly és két szár, a másiból két csömpöly és két szár kerül elő. A felszerelés gyorsan megy végbe. A hálót még vízreszállás előtt kifoltozzák, de minden újabb szakadás eshetőségére elkészülve, minden halászszebében a fonállal előre meghányt hálókötőtű van.

A halászkok felállása a következőkép történik. (3. kép.) 1. Mindegyik csolnak faránál áll egy-egy halász csömpölyvel, utána következik két-két

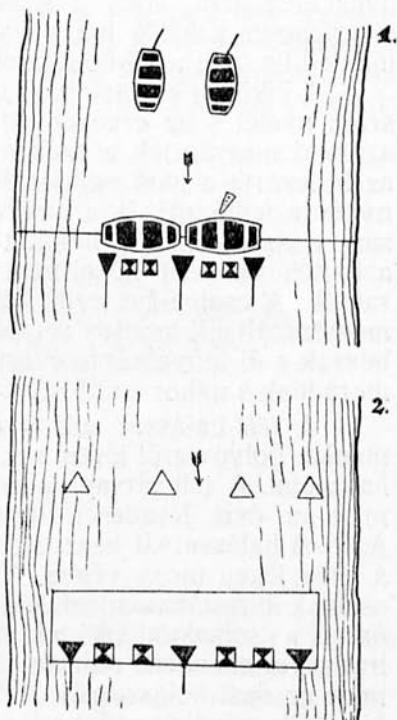

Fig. 3. kép.

szakos; középen az egyik csolnak orrában ismét egy csömpölyös foglal helyet. Mialatt ezek elhelyezkedtek, két csolnak lefelé evez a vízben jó nagy távolságra. Mikor már elég távolra jutottak a kikötött csolnakoktól, előkészítik a hajtó szerszámokat. Mindegyik csolnak visz magával szigonyt és egy-egy hosszabb rudat, melynek végére szemreszedett vasláncot kötnek. Aztán mikor a kikötött csolnakokról megérkezik a leadott jel, a csolnakok irányába eveznek. A szigonyos a part felől minden bokoraljat s minden majos helyet erősen megpiszkál az egyik oldalon; a másik oldalon ugyanekkor a rúdra erősített láncot a víz alatt zörgetni kezdik. Ez a hang elég arra, hogy a felzavart hal a zörgés irányából meneküljön s egyenesen a hálók felé vegye útját. Így megy a hajtás mindkét oldalon mindaddig, míg a kikötött csolnakok közelébe nem érnek.

A kikötött csolnakokon lévő halászok ezalatt kétkézre fogják a szerszám nyelét s az érzőket ujjukra csavarva várnak. Ha az érző jelez, azonnal megrántják a szák nyelét, vagy hátravágják a csömpölyt, hogy az in lezárja a háló zsákját, illetőleg zacskószerűen összehúzódjék. Aztán gyorsan felhúzzák és a bentrekedt halat a csolnakba dobják. Majd gyorsan visszaeresztik a hálókat s e mozdulatot mindaddig ismétlik, amíg a hajtók egészen közel nem jutnak. A hajtás végén a halat a bárkába rakják. A csolnakba gyűlt vizet a szapollyal kimerik. A szerszámokat megvizsgálva, kijavítva a csolnakokba teszik, a partbavert cövekeket felhúzzák s új tanyahelyre eveznek. A hajtócsolnakok az első kikötés helyén maradnak s mikor az új kikötés helyéről jelt kapnak, újra kezdik a hajtást.

A téli halászat sokkal egyszerűbb, bár valóban sokkal keményebb munka. Folyóvízről lévén szó, csak valóban kemény télen lehet e módszert használni. A téli társas halászat ugyanazokkal a szerszámokkal történik, mint az őszi. Rendszeren ugyanannyi halász és hajtó vesz részt benne. Az őszi halászatnál használt csolnakokra itt nincs szükség, mert az egész a síma jégén megy végbe. A lesőhelyre itt is nagyon vigyáznak és a két csolnak hosszának megfelelő léket rendszeren azon a helyen vágják, ahol ősszel a csolnakkal szoktak megállni. A felállás a kivágott léknek a hajtás irányával ellenkező oldalán történik. Az elhelyezkedés sorrendje ugyanaz, mint az őszi halászatnál. A két szélén és a középen egy-egy csömpöly, közöttük mindkét oldalon két-két szák foglal helyet. Lejebb a folyás irányában a nagy lék szelének megfelelően két háromszög alakú léket vágnak s ezen belől is még kettőt-hármat, aszerint, amilyen hosszú a lesőlék. Minden léknél egy-egy szigonyos foglal helyet, még lejebb a folyás irányában a hajtók helyezkednek el egyszerű fejszéssel vagy a már előbb is említett láncos rúddal. (3. kép. 2.)

A nagy léknél felállott halászok jeladására a szigonyosok a víz fenekét kotorni kezdik, hogy a víz zavaros legyen s a hal a felállított hálókat észre ne vegye. Kisvártatva megkezdődik a hajtók munkája. A rúdra szedett láncokat erősen a jéghez verik s a baltákkal is ütni kezdik a jeget. A folytonos ütügetés közben megindulnak a halászok felé

s körülbelül 10—15 lépéssel előttük állanak meg. A megriasztott hal a lék irányába menekül s legalább egy része belevész a felállított hálókba. A kifogott halat a hajtás alatt csak a pusztja jégre hányják s összeszedése csak a hajtás befejezése után kezdődik.

*

A szanazugi nyári halászat egyik legjelentősebb eszköze a *gyalom*. A megye különböző helyein más-mást értenek az elnevezés alatt. A gyalomnak más vidéken legjellegzetesebb része, a *káta* itt teljesen hiányzik. Nem is más tulajdonképen, mint egy nagyméretű kerítőháló, melynek úszó *pálhái* és *nehezekei* vannak. A nehezekek is sajátoszerűen vannak megerősítve. Nem koptatott kövek, hanem egyszerű *kavicsok*, amelyeket biztonság okáért *elhasznált hálódarabkába kötnek* s úgy erősítenek az *alsó inra*. Az *apacs* fogalmát nem ismerik, a hálót húzó két rudnak

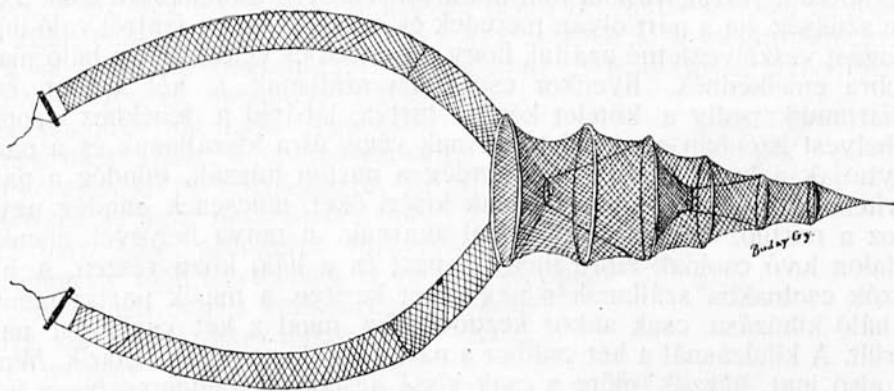

Fig. 4. kép.

csatbot a neve. Ehez a két rudhoz, amely a háló magassága szerint változik, van erősítve az alsó- és felső in. Az előbbin az úszó pálhák (fából), az utóbbin a *nehezekek* foglalnak helyet. Ami a gyalom jellegét megadja, az csak esetről-esetre kerül hozzá. Ha biztos fogásra számítanak s attól félnek, hogy a nehezen fogott hal megszökik, nem bíznak a maguk kézi ügyességében, hanem az igazi gyalommal halászók minden leleményességét felülmúlva, igyekeznek a fogás biztonságát fokozni.

Saját tapasztalatuk — állításuk szerint — arról győzte meg őket, hogy a gyalom kátája vagy szerintük segge, nem minden időben nyújt kellő biztonságot a fogáshoz. Igaz, hogy szétálló szájjával és kövekkel kifeszített zsákjával többé-kevésbé veszít okozza a belekerült hálnak, mert ide-oda csapkodva, amnyira belegabalyodik a hálóba, hogy csak nehezen menekülhet, de a hálóban is méltóságteljesen viselkedő harcsa vagy a könnyen kilépő ponty fogása nem eléggé biztos. A fogás biztosítására *kétszárnyú varsát szerelnek a hálóba*. (4. kép.) E célból úgy készítik

a hálót, hogy az középen könnyen szétszedhető legyen. A középen szét-szedett két részhez erősítik egyszerű összefűzéssel a varsa két szárnyát, úgy, hogy az a káta módjára álljon. A hálóból készült varsát itt más célra sohasem használják. Az 1 méteres átmérőjű első karika elég tágas arra, hogy a hal kényelmesen belekerüljön, s ha egyszer ezen átjutott s a tölcse-szerű nyíláson át a varsa *dobjába* került, a *versike* többet szabadon nem engedi. A kihúzás természetesen lassabban megy, mintha egyszerű kerítőhálóval dolgoznának. Ha nagyobb halat fogtak, a varsa *korcát* kioldják s azon keresztül veszik ki. Kisebb halat csak a varsa száján keresztül vesznek ki. A hálót mindig a partról húzzák. Kétoldalt mennek a hálóhúzó halászok. A háló nagyságához mérten két-három ember is húzza egyik-egyik oldalon a bothoz kötött kötelet. A hálót egy vagy két csolnak kíséri, de mindegyikbe csak egy-egy evezős ül. Az egyik oldalhoz van kötve a *veresgyűrűből font haltartó*. A kísérő csolnakokra csak akkor van szükség, ha a part olyan meredek és magas, hogy a fentről való húzás a fogást veszélyeztetné azáltal, hogy a csatbot és veleegyütt a háló magasabbra emelkednék. Ilyenkor csolnakba szállanak s két ember evez, a harmadik pedig a kötelet kézzel tartva, lábával a fenékhez szorítja. Mihelyest azonban a meredek partnak vége, újra kiszállanak és a parton folytatják a húzást. A tanyát mindig a parton húzzák, mindig a partra kerítenek. Mivel állandóan csolnak kíséri őket, nincsenek mindig ugyanahoz a parthoz kötve. Ha keríteni akarnak, a tanya helyével ellenkező oldalon levő csolnak előre megy a part és a háló közti részen. A hálóhúzó csolnakba szállanak s nagy ívet kerítve, a másik partra mennek. A háló kihúzása csak akkor kezdődik, ha mind a két csatbot a partra került. A kihúzásnál a két csatbot a parttal párhuzamosan fekszik. Mindég az alsó inat húzzák előre s csak kissé később utánaeresztve a felsőt, hogy a háló jól *megöblösödjék*. Mikor a varsához érnek, egyszerre kirántják a partra. Húzás után a hálót alaposan megvizsgálják s ha a szükség úgy kívánja, kijavítják. Kijavítás után csolnokn áthúzzák a másik partra s újból átfogva a vizet, megkezdik a kísérő húzást.

Szanazugnak egyik, ma már legritkábban használt, szerszáma a *kaparóháló*. Elnevezése a velevaló halászat lényegét magában foglalja. Csak áradáskor használják, amikor a víz a laposabb partokat, ártereket elöntötte. Rendesen gyalogosan, néha csolnakról is dolgoznak vele. Négy-öt méteres *nyele* van, melynek alsó, szegletes, *vísetes* végébe félkörösen hajtott *káva*, vagy *láb* illeszkedik. A kávak alsó végét *in* köti össze. Az in és a félkörös káva feszíti ki a zsákszerű hálót. A két láb egymástól való távolsága 50—100 cm. közt váltakozik, a zsákszerű háló hossza 80—100 cm. Az erősen beékelt kávat a rúdhoz kétoldaltól egy-egy *kötél*, vagy *fa* erősíti, melyeknek a kihúzásnál van némi szerepük. A vele való bánás erősen fárasztó, mert folytonosan emelgetni kell. (5. kép.)

A parton ballagó halász kikeresi a kiöntött víznek azokat a helyeit, ahol a sekélyebb vízben itt-ott sötétebb mélyedési foltok látszanak; vagy

az olyan helyeket, ahol elszórtan álló fűzfabokrok vannak. A hal az ilyen helyeken jobban megfekszik. Aztán megállva, a hosszúnyelű hálót mélyen benyújtja a vízbe. Mikor a háló a csekély víz alá ér, csendesen húzni kezdi a part felé a víz fenekén. Ha érzi, hogy a hal az ide-odaütközéssel jelez, gyorsabban húzza, de a fenékről soha se emeli fel. Csak a partrahúzás után veszi ki belőle a halat. Néha ezt a műveletet csolnakról végzi, ami még bizonytalanabbá teszi az eredményt.

Ez a halászat sok haszonnal nem jár, éppen ezért csak olyankor foglalkoznak vele, amikor a vízállás más foglalkozást nem enged meg.

*

Csak a *kétágú szigonyt* ismerik, de ma már a törvény értelmében ezt sem használják tulajdonképeni halászó eszköznek. A tilalom előtt azonban kétféleképpen is használták. A *hosszúnyelű szigony* csak mély vízben felelt meg a céljának. A mélyen fekvő örvények fenekén és a bokrok alján vaktában szurkáltak vele s úgy szedték ki a meghúzódo halat. Ez a mód sok hal megsebzésével és céltalan elpusztításával járt s bizony nem volt szépnek mondható. Ezt a fajta szigonyt ma csak segédeszköznek használják: a vessző-varsa lesüllyesztésére és felemelésére. A *rövidnyelű szigony* használata azonban már több szépséget rejtett magában, de több ügyességet is kívánt. A vízben úszó s valóban csak halász szemmel látható halat a víz alatt mozgás közben igyekeztek utánadobással eltalálni. A megsebzett hal sokszor messzire elvitte a testébe fúródott szigonyt. A fiatal generáció már csak az öregek elbeszéléséből ismeri ezt a szerszámot.

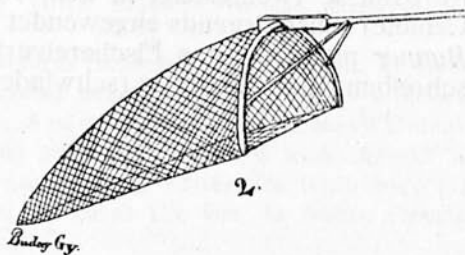

Fig. 5. kép.

*

Általánosan el van terjedve a mindenütt ismeretes *pókkal* és *kecével* való halászat is, de ezeknek semmi helyi jellege nincs. *Kézi horoggal* nem dolgoznak, de a *bevetős horgot* ismerik. A hosszú *spárgára* 60 cm. távolságban rakják fel a *füles horgot*. A horogtartó *zsinig* 10–20 cm.-re *dróttal* van fonva, hogy a süllő el ne rághassa. Rendesen az egész meder szélességében *rézsutosan* helyezik el csolnakból, melynek szélén a horog tartására *visetes fa* van erősítve. A horogra gilisztát vagy néha gyenge kukoricát tesznek. A kifogott halat nem teszik a bárkába, hanem az első halat a kopoltyuján áthuzott zsineggel hurokra kötik s ez helyettesíti a *pórászt*.

Ma már itt is erősen pusztulóban van ez a szép foglalkozás s ha az öreg „tudományos halász” utoljára „ereszkedik”, eltűnik vele együtt a szanazugi halászat minden szép emléke.

Dr. Banner János.

FISCHEREI IN DER SCHWARZEN KÖRÖS.

(Auszug.)

Im beim Zusammenflusse der Weissen und Schwarzen Körös gelegenen *Szanazug* befindet sich eine der ältesten Fischerstätten des Békéser Komitates. Sie hat schon sehr viel von ihrem ursprünglichen Charakter eingeblüßt, aber sie bewahrt viele interessante Andenken alter Werkzeuge und Fischereiarten. Von diesen Fischereiarten verdient besonders die *Treibfischerei* unsere Aufmerksamkeit, welche in der Umgebung der Körösflüsse (weingstens in dem vom Trianoner Frieden uns gelassenen Gebiete) sonst nirgends angewendet wird. Im Artikel bespricht *dr. Johann Banner* nicht nur das Fischereiverfahren, sondern er gibt auch eine Beschreibung der bereits verschwundenen alten Werkzeuge.

MISCELLANEA.

1. A bronz kincsleletek¹⁾ tudvalevőleg sokat foglalkoztatták és foglalkoztatják máig is a szakembereket. Elfogadható feltevések mellett hallunk olyanokat, melyek első hallásra képtelenségek. A helyes ítélet-alkotást kívánjuk szolgálni az alábbiakban.

Felsőmarosújvár, alsófehérmegyei községnek a bronzleleteiről ismert Ispánlaka község határával érintkező határrészeiben a Vig János földjén 1909 tavaszán bronz öntörögöt vetett fel az eke. A gazda tovább kutatott a felvetődés helyén és egy veremből tizenegy métermázsas bronz röögöt, szerszám- és fegyvertöredéket szedett ki. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum egy barátjának távirati jelentésére e sorok írója, mint az érem- és régiségértárnak akkor éppen ideiglenes vezetője, azonnal a helyszínére szállott ki és az egész leletet megszerezte a múzeumnak, néhány darab kivételével, melyeket a szenzációra összegyűlt úri látogatók „emlékül” vittek magukkal. Néhány darab később ezekből is a múzeumba került.

Másnap dr. Kovács István osztályarchaeologus megkezdte az ásásokat. Az eredményt a nagy lelet közlésével egy időben kívántuk közzétenni, amit azonban a háború és következményei beláthatatlan időre kitoltak. A mi szempontunkból csak annyit kívánok itt megemlíteni, hogy a leletben eddig nagyon ritka, sőt ismeretlen eszközformák is vannak, még pedig a kezdőbronzkortól le a vaskor végéig. Kétségtelen tehát, hogy ezt a „kincset” évszázadokon át gyűjtötték egybe. Ép darab alig van. Az ásás nyomán 14 férfi sír került elő, szegényes mellékletekkel.

Mi alatt dr. Kovács István a lelet feldolgozásával foglalkozott, magam a múzeum római kori régiségeinek ismertetésére készültem. Saturnus szoborfejeinkre analógiát keresve bukkantam (Arch.-epigr. Mitt. XVI. évf. 73–74. lap) a következő adatra:

Trentinóban, Cles község közelében, a Campi neri nevű határrészben őskori telep és a vaskortól a népvándorlaskorig használt temetőt találtak. A leletek közt van két római feliratos emlék (C. I. L. V. 5067–68), melyek Saturnusnak szóló ajánlások, s amelyek alapján kétségtelen, hogy ott Saturnus-szentélynek kellett lennie. Annál bizonyosabb ez, mert az istenség szobrának feje is előkerült. A mi szempontunkból az által válik fontossá ez a körülmény, hogy ugyanazon a helyen bronz-kincslelet is került napfényre.

A Campi neri viszonyainak olyan részletes és pontos ismertetése, melyre kétségbe vonhatatlan bizonyossággal lehetne építeni, — előttem ismeretlen. Valószínűleg nincs is. De a település folytonossága, a kincslelet, a Saturnus-szentély és szoborfej egyazon helyen előfordulása, feljogosítanak arra, hogy a kincslelet és Saturnus közt ne pusztán a véletlennek köszönhető külső, hanem szándékosan teremtett belső összefüggést keressünk. Azon az alapon, hogy a szintén vaskori keletkezésű római államban az állampénztár Saturnus templomában volt elhelyezve. A Campi neri őskortól népvándorlaskorig élő

¹⁾ A magyar rész egyidejűleg megjelent a Csengery-emlékkönyvben is.

telepén tehát a római korban szintén Saturnus védelmére bízták azt a bronzkincset, mely még az előző korból származott. Nem hiszem tehát, hogy túlmerész lenne az a következtetésem, hogy itt is a politikai község vagy valami más közösség kincséről van szó.

A felsőmarosújvári kincs egy veremből került elő s a bronzkortól a vaskor végéig terjedő típusokat tartalmaz. Épületnyomra nem akadt az ásató. De ez nem csoda, mert az egész terep lankás oldalon van, ahol az elásás óta történt csuszamlások és eső által való lemosások következtében került oly magasra a kincstartó verem, hogy most az eke kivetette egyik felső darabját. Különben is valószínűleg nem ez az első lelet itten, hanem a múlt század 70-es évei óta „ispánlaki” néven emlegetett leletek is ehhez tartoznak: valószínűleg egy szomszédos veremből valók, mely tönkrement, miután a találó parasztok széthordták tartalmát. Itt a 14 sír gondolkoztat meg, melynél többet nem lehetett felfedezni a legszorgosabb kutatással sem. Indokoltnak látszik tehát az a következtetés, hogy a telep és a hozzátartozó temető valahol másfelé volt, s itt csak a közösségi kincs — hivataloskodásuk alatt meghalt — őreit, gondozóit, kezelőit temették el.

A nagy bronz-kincsleleteket ezek alapján közösségi vagyonnak ítélem, azaz: közösségi, nemzeti, törzsi vagy törzsi közösségek (több törzs) vagyonának, melyet hosszú időn át gyarapítottak. Dr. Kovács Istvánnak pontos mérések alapján sikerült megállapítania azt is, hogy a kisebb és nagyobb „bronz-lepények” — azaz nem a durva öntésű rögzök, hanem síma felületű, májalakú öntvények — súlya egymással megállapítható arányban van. Azt is megállapítottuk, hogy egyes tárgyakon 1—3 pont, vagy más jel van. Azonban kitört a háború, a feldolgozást meg kellett szakítani, s folytatására azóta sem kerülhetett sor.

Die Bronz-Schatzfunde beschäftigten und beschäftigen bis Heute die Fachleute sehr. Neben annehmbaren Suppositionen hören wir auch solche, welche bereits beim ersten Anhören Unmöglichkeiten sind. Im folgenden wollen wir der richtigen Urteilsbildung dienen.

Auf dem Gebiete, wo der Gemeindegemeinderat der von Bronzfunden bekannten Gemeinde *Felsőmarosújvár* mit der Gemeinde *Ispánlaka* angrenzt, brachte die Pflugschar auf dem Felde des Johann Vig im Frühlinge des Jahres 1909 eine sogenannte Bronze-Gusscholle auf die Oberfläche. Der Landwirt forschte am Fundorte weiter und förderte aus einer Grube 11 q. bronzene Gusschollen, Werkzeuge und Waffenbruchstücke zu Tage. Auf die telegraphische Mitteilung eines Freundes des Siebenbürger Nationalmuseums, begab sich der Verfasser dieser Zeilen, als damaliger provisorischer Leiter der numismatischen und archaeologischen Abteilung desselben, sofort auf die Fundstätte und erwarb den ganzen Fund für das Museum, mit Ausnahme einiger Stücke, welche die, auf die sensationelle Nachricht herbeigeeilten Herren als „Andenken“ mitnahmen. Später kamen auch von diesen einige Stücke in das Museum.

Am folgenden Tage begann der Sektionsarchaeologe Dr. Stefan Kovács die Ausgrabungen. Wir wünschten das Ergebniss mit der Publizierung des grossen Fundes gleichzeitig zu veröffentlichen, was aber der Krieg und seine Folgen in eine unabsehbare Ferne hinausschob. Von unserem Standpunkte wünsche ich hier nur das zubemerkende, dass der Fund bisher sehr selten vorkommende und sogar auch unbekannte Gegen-

standsformn enthält und zwar von der ersten Bronzezeit bis zum Ende der Eisenzeit. Es ist also zweifellos, das dieser „Schatz“ lange Jahrhunderte hindurch hier gesammelt wurde. Ganze Stücke sind wenige darunter. Infolge der Ausgrabungen kamen auch 14 Männergräber zum Vorschein, mit ärmlichen Beilagen.

Während sich Dr. Kovács mit der Aufarbeitung des Fundes beschäftigte, bereitete ich mich zur Publizierung der römischen Steindenkmäler unseres Museums vor.

Analogien eines Saturnuskopfes suchend, fand ich folgende Daten (Arch. epigr. Mitt. XVI. Jahrg 73—74. Seite): Im Trentino, in der Nahe der Gemeinde Cles, auf dem Hoterteile namens *Campi neri*, wurde eine vorgeschichtliche Stätte und ein vom Eisenzeitalter bis zur Zeit der Völkerwanderung benützter Friedhof gefunden. Zwischen den Funden befinden sich aber zwei römische Inschriften (C. I. L. V. 5067—68), welche Saturnusvoten sind, auf Grund dessen es gewiss ist, dass hier ein Saturnusheiligtum sein musste. Um so bestimmter ist dies, weil auch der Kopf des Gottes gefunden wurde. Von unseren Standpunkte aus betrachtet gewinnt dieser Umstand dadurch an Wichtigkeit, dass an derselben Stelle auch ein Bronzeschatzfund ans Tageslicht erfördert wurde.

Eine ausführliche und pünktliche Beschreibung der Umstände der *Campi neri*, auf welche man mit unzweifelhafter Sicherheit bauen könnte, ist mir unbekannt. Aber die Beständigkeit der Ansiedelung, das Vorhandensein des Schatzfundes, des Saturnusheiligtums und des Kopfes an demselben Orte, befugen mich dazu, zwischen dem Schatzfunde und dem Saturnus nicht einen bloss zufälligen, äusseren, sondern einem absichtlich hergestellten, idealen Zusammenhang zu suchen, auf der Basis, dass die Staatskasse des ebenfalls im Eisenzeitalter entstandenen römischen Staates im Tempel des Saturnus untergebracht war. In der auf *Campi neri* befindlichen, von vorgeschichtlichen Zeiten bis zur Zeit der Völkerwanderung bestehenden Niederlassung wurde also in der Römerzeit jener Bronzeschatz, welcher aus den früheren Zeiten stammte, auch unter den Schutz des Saturnus gestellt. *Ich halte daher diese meine Folgerung für nicht allzu kühn, dass hier von einem Schatze einer politischen Gemeinde oder eines anderen Gemeinwesens die Rede sei.*

Der mächtige Schatz von Felsőmarosújvár wurde aus einer Grube herausbefördert und enthält Typen von der Bronzezeit angefangen bis zum Ende des Eisenzeitalters. Spuren von Wohnungsbauten wurden keine gefunden. Dies ist auch kein Wunder, weil sich das ganze Terrain auf einer fallenden Lehne befindet, wo infolge seit der Vergrabung vorgekommenen Abrutschungen und der vom Regen verursachten Abwaschungen die den Schatz bergende Grube so nahe an die Oberfläche kam, dass ein oberes Stück desselben vom Pfluge an das Tageslicht befördert wurde.

Wahrscheinlich ist dies nicht der erste hierortige Fund, sondern die seit den 70-er Jahren des v. Jahrhunderts unter dem Namen „Ispánlaka“ vorkommenden Funde gehören auch hieher: sie entstammen wahrscheinlich aus einer nachbarlichen Grube, welche zugrunde ging, nachdem die sie findenden Bauern ihren Inhalt verschleppten.

Hier wecken die 14 Gräber mein Bedenken, da mehr — trotz der eifrigsten Nachforschungen — nicht gefunden werden konnten. Es zeigt sich also jene Folgerung als richtig, dass die Niederlassung und der dazu gehörige Friedhof andersorts war und hier nur der jeweilige Manipulant des Schatzes — der während seiner Amtstätigkeit starb — beerdigt wurde.

Den grossen Bronzschatzfund halte ich auf Grund des Angeführten für das Vermögen einer Gemeinde, einer Sippe, eines Stammes oder einiger Stammesgemeinschaften, welche in einem grossen Zeitraume gesammelt und zeitweise zu Rohstoff geschmolzen wurden. Herrn Dr. S. Kovács gelang es auf Grund pünktlicher Messungen festzustellen, dass das Gewicht einzelner kleiner u. grösserer „Bronzflecken“ — d. sind nicht grob gegossene Schollen, sondern leberförmige Gusstücke mit ziemlich glatter Oberfläche — mit einander in einem bestimmten Verhältnisse stehen. Auch das konstatieren wir, das auf einigen Gegenständen 1—3 Punkte oder ein anderes Zeichen sich befindet. Aber der Krieg brachte aus, die Verarbeitung musste unterbrochen werden und auf die Fortsetzung konnte seit damals nicht die Reihe kommen . . .

Buday.

2. **Bronzkori áldozóhelyekről²⁾** szokás beszélni. Legutóbb pl. Bella Lajos foglalja össze Vosinszky Mórnak annak idején To'namegye monografiájában megjelent ismertetését a következőképen: Ezen áldozóhelyeket kivétel nélkül mocsaras völgyek és folyók mellett, magánosan álló hegykúpokon vagy hegygerincek végén találjuk. Csakis terjedelmük után következtethetünk különleges rendeltetésükre. Fensíkjuk átmérője rendszeren 10—15 lépés úgy, hogy az nemcsak egy tribusnak, hanem sokszor egy családnak is alig elegendő állandó tanya gyanánt, mégis oly rendkívül fáradságos módon erősítették azokat. E meredek partokkal és sáncokkal nem azt célozták, hogy magukat védjék, hanem védték e helynek s áldozatnak szentségét általában a köznép ellen, melynek a szentélybe való belépés eltiltatt. (Hillebrand-Bella: az őskor embere és kultúrája, 220. lap.)

A nélkül, hogy akár néhai Vosinszky Mórt, akár (a minden fiszteletreméltó, mert egy — Isten jóvoltából immár öregségbe hajló — tartalmas életet szentelt *mellékfoglalkozásként* a régészet ügyének) Bella Lajost bántani akarnók, az ügy érdekében szeretnők ezt a kérdést kissé tisztázni.

Az első kérdés, amely felmerült: Van-e komoly alapunk annak feltevésére, hogy a bronzkori ember, nyilván a hegyek alacsonyabb fekvésű részein, legtöbbször magában a völgyben — víz közelében — fekvő telepeitől külön, azontúl távol fekvő hegyeken tisztelte istenét? Mert, amit eddig tudunk erről a kérdéssel, az inkább arra mutat, hogy az istenség ezen a művelődési fokon az egyes családok, nemzetségek és törzsek tiszteletének tárgya, s megszemélyesített formájában ezek szűkebb körében — otthonában — részesül tiszteletben. Akár a mai természeti népekről veszünk példát, akár pl. Homerosra gondolunk, erre az eredményre jutunk. Azok a mifhoszok, melyek egyes barlangokhoz, hegyekhez kapcsolódnak, nyilvánvalóan későbbi eredetűek s a barlanglakó ember emlékeiből táplálkoznak. És egyáltalán nem valószínű, hogy amikor a mai ember az ilyen hegyesúcsokon feltételezett áldozóhelyekről beszél, ezektől a mifhoszoktól befolyásolt lélekkel alkot magának ítéletet a bronzkori ember vallásos képzetéről és szertartásairól. Aminthogy egyáltalán befolyásolt ítélet az is, mely a „tömeget“ az áldozóhelytől távol akarja tartani, úgy ítélné, hogy ott csak az áldozó-papnak van helye. Pedig tudjuk, hogy még a klasszikus korban sincs ilyesmiről szó: hiszen az áldozó-helyek akkor sem az elzárt templomokban vannak, hanem a templom előtti

²⁾ Magyarul egyidejűleg a Csengery-émlékkönyvben is megjelent.

és körüli szabad területeken, s az áldozatok végzésére privilégizált papságról nem lehet beszélni.

Mindezek a megfontolások, melyeknek teljes kifejtése nagyon messze vezetne, arra intenek, hogy a hegycsúcsokon előforduló leleteknek egészen más jelentőséget tulajdonítsunk. Fennebb ismertetett fekvésükből következtetve mi inkább védelmi megfigyelő helyeket, őrállomásokat óhajtanánk látni bennük, melyek egy nagyobb népközösség határán voltak. A folyó vagy mocsaras völgy mögött vonuló hegygerinc nagyon alkalmas határ, s annak legkiemelkedőbb pontjairól lehetett legjobban észrevenni, ha a szomszédban ellenséges szándékú mozgolódás volt. A sáncokkal övezettség a meglepetés ellen való védekezés célját szolgálta. Épületek nyomát — gerendákat, égett sártapaszt-töredékeket vesszőfonás nyomaival — mindenütt találtak, ahol kissé kutattak, s a cserepek állandó lakottságra mutatnak. Minden arra vall tehát, hogy őrállomásokkal van dolgunk.

Von Opferstellen des Bronzezeitalters pflegt man im Zusammenhange mit einigen Fundorten des Tolnaer Komitates zu sprechen, welche folgenderweise charakterisiert werden können: Diese Opferstellen sind ausnahmslos hinter sumpfigen Tälern oder Flüssen auf alleinstehenden Bergkuppen oder am Ende von Gebirgsrücken. Nur auf Grund ihrer Ausdehnung können wir auf ihre spezielle Bestimmung schliessen. Der Durchmesser ihrer Hochebene ist gewöhnlich 10—15 Schritt und sie sind befestigt.

Diese Umstände berechtigen uns zu der Annahme, in diesen befestigten Spitzen welche auf den hinter den zur Verteidigung besonders günstigen Sümpfen u. Flüssen sich erhebenden Bergrücken sind, — *Wachtorte zu sehen*.

Buday.

SZEGEDI SZÜKSÉGPÉNZEK.

(Pótlás.)

KISS ISTVÁN.

1. Négyszegletes, 45 mm. magas, 59 mm. széles fehér papíron fekete nyomás. / *Kiss / élelmiszer és csemegés / ötven 50 fillér / Szentgyörgy utca 10.* / Hátlapján kék bélyegzővel / Kiss István / élelmiszer és csemege-üzlet / Szeged, Szentgyörgy utca 10. /

MÓVE FOGYASZTÁSI ÉS ÉRTÉKESÍTŐ SZÖVETKEZET.

2. Mint a 71. sz. alatti, de az érték 10 fillér. Nagyság 26×46 mm.

Kertész. (Állítólag szegedi.)

3. 46 mm. magas, 33 mm. széles fehér cédulán kézzel írva: / 50 fillér / *Kertész.* /

(Szombathely.)

(Horvát Tibor Antal közlése.)

SZEGEDER NOTGELDER.

(Zu Dolgozatok-Arbeiten, 1925 (I) pag. 30 ff.)

Dr. Johann Banner teilt 3 neue Notgelder mit, als Supplement zu den im vorigen Jahrgange der Arbeiten erschienenen Serie.

Litteratur — IRODALOM — Litterature.

Hubert Schmidt: *Vorgeschichte Europas*. Band I. *Stein- und Bronzezeit*. B. G. Teubner kiadása, mint az *Aus Natur- und Geisteswelt* 571. száma.

Szerzőt nem kell bemutatni: a legjobb egyetemes ősrégészünk ma, mikor ez a tudomány szak is egyre hangosabban kéri, hogy külön speciálisták foglalkozzanak az egyes alkorszakokkal, mint azt pl. a régibb kőkorról teszi *H. Breuil* és *Obermeier*.

H. Schmidt egyike azoknak, kik az utolsó negyedszázad alatt fejlődtek. Ezt az időt pedig a szakszerű, szigorúan stratigrafikus kutatások és az addigi leletek hitelesítése jellemzik. Ennek a negyedszázadnak elhívottjai bezárják azt a mindenestre lelkes korszakot, mely gazdag régészeti leletekkel töltötte meg az egyes múzeumokat, s egyfelől megfeszített munkával fognak hozzá a hiteles keresztlevéllel bíró tudományos anyagnak feltárásához, másfelől ott, ahol ez lehetséges, a régi leleteknek utólagos hitelesítéséhez.

A munka eredményeként veszített értékéből az *Ex Oriente lux* hangzatos jelszava, de ugyanakkor Európa kulturfejlesztő, terjesztő, közvetítő szerepéről nyertünk annyi adatot, s ezek nyomán olyan tiszta képeket, amilyenekről pl. a kilencvenes évek munkásai álmodni sem mertek.

Rövid ismertetésemnek nem az a célja, hogy kivonatossan bemutassam *H. Schmidt* 105 oldalas könyvét. Mert sajnos, ez a munka a mai nyomdai viszonyok miatt csak ennyire terjed, s így nem is tekinthető egyébnek, mint egy nagyobb munkának dióhéjba szorított kivonata, amit még 8 tábla kép s egy pár chronológiai tábla tarkít. De minden megvan benne, amivel egy jó vade mecumnak rendelkeznie kell.

Három célja van e sorok megírásának: rá kell mutatnom a legújabb eredményekből levezetett törvényekre, hogy ezek fokozottabb rendszeres munkára serkentsenek, — a magam eredményei alapján helyenként ki kell egészítenem *H. Schmidt*et és végül propagandát akarok csinálni berlini munkatársam könyvének, hogy ezzel is szaporítsam amaz érdeklődők számát, kik a történelem előtti kor emberének kérdésével foglalkoznak.

A régibb kőkorról egészen általános képet ad, anélkül, hogy az egyes alperiodusok fejlődési fázisokra való elaprózásával törődnék, ami ilyen kis térre szorított munkának nem is lehetett célja. Ha azonban eddig az volt a hit, hogy e kor leletei szórva nyosak Középeurópában, ma elég tekintélyes számú lelőhelyünk van, mely hangosan szól a mellett, hogy pl. Erdély a diluvium elejétől végig sok szállal kapcsolódott bele a délnyugati klasszikus lelőhelyeivel képviselt kulturákba. Szép számmal vannak moustéri és aurignaci telepeink, van már acheuli és solutréi leletünk s az aradmegyei Jószáshely-határában, a *Cremeneasa*-völgyben, boldog emlékü professzorom, *Márki Sándor*

dor nyomán indulva, az idén egy roppant gazdag chellesi telepet fedeztem s részben tártam fel.

A rendszeres ásások még egy igen fontos eredménnyel jártak: az Igric-barlangban, Csoklovinán, az ohábonori barlangban szép számmal kerültek ki moustiéri rétegből hasított állati csontok, melyek olyan formán retusáltak, mint a kova. Ennek alapján kétségtelen, hogy a *csontmegmunkálás*, ha mindjárt alárendeltebb szerepet is játszott, *megindult már a moustiéri periodusban*.

Emberi csontvázmaradványaink még nincsenek. Az állati csontok azonban olyan jó fenntartásúak, hogy ez a körülmény is remélnünk engedi, hogy egy szép napon majd ezekre is ráakadunk.

Az azili periodusnak az ifj. palaeolithikumhoz való sorolását elhibázott dolognak tartom, mert ez a réteg a holocénba tartozik. Az ifj. magdalénitől egy 1-24 m. vastag, sterilis, leveles, iszapolt agyagréteg választotta el Mas-d' Azilon. Igaz, hogy kovaipara a magdaléni periodusból ismert termékek degenerált példáit képviseli, s talán ez vezette H. Schmidtet, de ha már szerencsés gondolattal *három részre osztja az egész kőkort*, melynek első nagy periodusába az eddig is régebbi kőkorinak ismert emlékek tartoznak, középső szakaszát az eddig őneolithikum, vagy mesolithikum néven tárgyalt maglemosei, kundai, erdeböllei, arizi, campignyi, illetőleg kjökkenmööding-rétegek adják, utolsó nagy fázisába pedig a fejlett neolithikumot és az átmeneti kő-rézkorszakot osztja, — a maglemosei réteg elé, a mesolithikumba sorolhatta volna az azili réteget is, mint a hova valóban tartozik.

Nem ártott volna kissé részletesebben foglalkoznia a *hiatus* kérdésével sem, melyről ma határozottan tudjuk, hogy nem volt általános, mint a hogy Európa eljegesedése sem volt az Délfranciaország, az Ibériai félsziget déli része mentes volt a jégtől s így a diluvium végén felszálló hőmérséklet nyomán fellépő valóságos vízőzöntől. Észak-afrikában sem voltak jégkorok, itt a palaeolithikus kultúra megszakítások nélkül élt, fejlett s csakugyan, Európa benépesedése az őneolithikumban, vagy középső kőkor elején innét indul meg. Innét van az, hogy a legrégebbi mesolithikus telepeket Európa nyugatán találjuk meg, fel egész Skandináviáig.

De mentes volt a jégkortól s annak következményeitől Déloroszország is s azt hiszem, hogy nincs messze az az idő sem, mikor a fokozottabb mérvű kutatások nyomán rájövünk arra, hogy kontinensünk benépesedése a mesolithikum rendjén ebből az irányból is történhetett. Biztató jelenség, hogy *Bayer József* Palesztinában olyan telepekre bukkant, ahol az ó-palaeolithikus szakócák campignyi kézművesség társaságában fordultak elő.

Erdélynek, mint közvetítő területnek, fontos szerepe lesz ebben a kérdésben.

A szorosabban vett újabb kőkor vázolását kulturaközpontonként adja H. Schmidt. Ezek:

Nyugateurópa, a hova tartozik az Ibériai félsziget, Franciaország, Anglia, részben Belgium, míg Hollandia az északi központhoz tartozik. Nem egységes, mert hiszen az egyes területek a maguk különleges földrajzi elhelyezkedése és természeti viszonyai révén helyi színeződést kapnak, egyúttal sok szállal kapcsolódnak a szomszédos és távolabbi területekkel. Ilyen a sok kulturális jelenség közül a megalithikus emlékek csoportja, az idegenből jött edényfestés, a keleti területekkel folytatott cserekereskedés

eredményképpen importált sokféle nemes kő, az ibériai belföldi talajból sarjadt harang alakú edény, mely fontos chronológiai megállapításokhoz vezet más területeken is.

A cölöpépítményekkel jellemzett alpesi területek, mely építési módot a tűzfuróval egyetemben a hosszúfejű Homo Europaeus és Homo Mediterraneus közé Kelet felől ék alakban benyomuló, kerekfejű Homo Alpinus hozza magával. Ez hozza az első használati fémnek, a vörös réznek ismeretét is. Ennek eredetét, mint *Schrader* a nevéből (urud) következteti, Mezopotamiában kell keresnünk, akárcsak a bronzét (zabar).

Az északi központ az Északi és Keleti tenger melléki neolithikus kulturákat foglalja magában s két részre oszlik: egy nyugati és egy keleti csoportra. A megalithikus sírkultura fokozatos fejlődését itt figyelhetjük meg legjobban. Földrajzilag határos vele az *arkto-baltikus kultura*, melynek hordozói halászok, vadászok s amely kiterjed Dél- és Középsvédországra, Norvégia nyugati felére, a Bottni-öböl északi partjaira, Kelet felé pedig az Aland szigeteken át Finnországra, a keleti balti területekre, Északoroszországra az Uralig és Szibériáig.

A Duna-Dnieszter-Dnieper-Balkán, vagy *szalagdiszes kerámia kulturaköre* a kaptafa alakú baltával, melyet hol kapának, hol szántó készségnek tartanak. Ez utóbbi szerepe nem vonható kétségbe. Kapa voltahoz azonban kétség fér. Ismerünk u. i. olyan példányokat, melyek a szerszám élével párhuzamosan haladó nyéllyukkal vannak ellátva. Fokuk sokszor erős ütési nyomokat mutat, ami szintén ellene mond annak, hogy kapák lehettek volna. A *Torma Zsófia*-féle tordosi gyűjteményben a főtypus két változatban jelenik meg: egyiknek foka hegyes, a másiké vastag. A további fejlődés rendjén azt látjuk, hogy a hát egyre alacsonyabb lesz, míg az egyik változathoz a trápéz-, a másiktól pedig a négyzetes hosszanti átmetszetű balta és véső keletkezik. A kerámia alapján három főcsoportot lehet megkülönböztetni. És pedig: a vonalas és tüzdelt szalagkerámikáét, melyek eredetét a Középduna vidékén és végül a festett kerámikáét, melynek eredetét Erdélyben találjuk meg. Ez utóbbi kerámia társaságában jelennek meg az első rézholmik Erdélyben. Ebben az időben kelnek életre az árokkal és földhányással erősített telepek s miképpen az edényfestés széles körben érezteti a maga hatását, Délkelet innét veszi a gondolatot, hogy telepeit hasonló módon megerősítse. E telepek felső rétegét színezi a zsinagdiszes kerámia, melyet egyes helyeken a harang alakú edény követ.

A Földközi tengeri csoportban külön színezete van a nyugati résznek, melyet az ibériai félsziget befolyásol a maga dolmen- és harangalakú edénykulturájával, de kap bizonyos hatásokat Középeurópából is, a honnét pl. népfölösleg viszi az edényfestést és adja a cölöpépítőket az alpesi vidékeknek. A Földközi tenger keleti felén levő csoport már inkább a Duna-Balkánkulturakör hatása alatt áll. Ezt bizonyítja az edényfestés, a telepek erősítése, az előteres ház stb. Tiszta neolitikus telep alig van. Lettek Krétán, a knossosi legalsó rétegekben, melyek hagyatéka különbözik úgy az egyiptomi, mint a trójai hasonló korú kulturáktól. Annál inkább egyeznek pl. a festett kerámia azzal a kerámikával, melyet Közép- és Északgörögország kő-réz-kori telepei szolgáltattak.

Németország földrajzi helyzeténél fogva is külön kulturacsoportot képvisel úgy is, mint egyes kulturális jelenségek megteremtője, úgy is, mint a vele szomszédos kultúracsoporthoz hagyatékának közvetítője.

Keleteurópa külön csoportot képvisel kb. Archangelszktól a Fekete tengerig és a Kaukázusig, mely idővel több csoportra fog tagolódni. Ma is jól elhatárolható benne a Kiev és Charkov vidékéig terjedő festett kerámikás Tripoljekultura, a középoroszországi (Vladimir, Jaroslav, Kostroma kerületek) kő-réz-kori Fatjanovakultura és a Déloroszországban kifejlődött ugyancsak kő-réz-kori vegyes kultura, melyet a zsugorított fekvő csontvázak pirosra festése jellemez.

H. Schmidt is, mások is, ma még kő-rézkorról beszélnek, értvén ezen azt az átmeneti időt, mely a tiszta neolithikus periodust a bronzkorról összeköti. Az olaszok után aeneolithikus periodusnak is szoktuk nevezni. A vörösréz polgárjogot nyer és új fejlődések perspektíváit nyitja meg. Nálunk Erdélyben a festett kerámika társaságában tűnik fel Szerepe egyelőre alárendelt, de hovatovább gyakoribb lesz. Ez utóbbi időbe esnek a vízparti telepek, mint a perjámosi és a pécska-szemlaki határban levő Nagy Sánd, melyek fokozatosan mennek át a bronzkorba s amelyek szoros kapcsolatban vannak az olasz terramarékkal. Egyelőre bajos *Pulszky*, *Much* stb. után rézkorról beszélni, mert ez az átmeneti periodus első felében a neolithikummal kapcsolódik szervesen, míg második fele fokozatosan vezet bele a bronzkorszakba. Legokosabb, ha az olasz elnevezés mellett maradunk, mely egyenértékű a kő-réz-kor elnevezéssel. Temetőink is vannak ebből a periodusból, mint amilyen Erdélyben a marosdécsei.

Vannak biztos adataink, melyekre támaszkodva a Kelet és Európa között hidat verhetünk a chronológia szempontjából. Egyiptomban leltek Krétából és Görögországból importált fekete festésű neolithikus edénymaradványokat, melyek inkrusztálva voltak, koradinasztikus emlékek társaságában, továbbá fehér alapon vörös festésű edény-töredékeket olyan sírokban, melyek kora az első dynasztia idejébe esik. Mindezek Közép- és Görögországban a kő-réz-kor hagyatékát képviselik. Ha már most az első dynasztia korát kerekén 3300-ra tesszük (NB. az első és második dyn. kora 18 királylyal 3400—2980 közé esik), akkor megközelítő pontossággal tehetjük a Duna-Balkán újabb kőkorának szalagkerámikáját a negyedik évezredbe, a többszínű festésű szalagkerámikának Görögországba való vándorlása idejét a negyedik évezred végére, a kő-rézkorszakot Középeurópában a harmadik évezred első felére s ugyanennek az évezrednek a második felében jön be az Ibériai félszigetről a harangalakú edény. Hogy mennyire nyúlhatik fel a neolithikum visszafelé, ma alig tudjuk megmondani.

Egyik legnehezebb kérdése az ősrégészetnek, hogy vajon miféle népek képviselték a neolithikum kulturáját? *K. Classen* pl. (*Die Völker Europas zur jüngeren Steinzeit*, Stuttgart, 1912.) nyelvészeti, régészeti és embertani alapon gondolja megoldhatónak a kérdést s népekhez fűzi az egyes területek kulturáját. *H. Schmidt* megoldatlan kérdésnek mondja.

A tűz, a technika és a fémek ismerete volt az a három főtenyező, mely az ősember fokozatos fejlődését biztosította. A réz ismerete hatalmas tényező volt, de még inkább azzá vált az arzén, antimon, ón és cinn ismerete s az ezekkel az anyagokkal való ötvözetek: a bronz révén. Ebből pusztán öntés útján készültek az őskor utolsó fejlődési fázisának erősebb, használhatóbb, ízlésesebb bronzholmijai, melyek a fokozatos fejlődés legszebb bizonyítékai. Ennek a fejlődésnek volt két mozgató rugója: az egyes eszközök, fegyverek használhatósága és az ízlés finomodása.

Ez a korszak sem mutat egységes képet, mert bár vannak azonos kapcsolatok az egyes területek között, de az egyes bronzvidékek mégis területenként más és más színvonalat, más és más külső képet, belső tartalmat mutatnak. Az egyetemes emberi művelődés szempontjából sem esnek egyforma súllyal a mérlegbe. Az invenció ereje, az egyetemes haladásért hozott áldozatok mérve sem volt egyforma az egyes területeken. Ma az *aegai kultúrkör* területe az a pont, a hommát legjobban tudjuk áttekinteni a fejlődés és hatások menetét, mit részben a *Schliemann*-féle kutatásoknak, részben pedig későbbi rendszeres ásatásoknak köszönhetünk. Két külön körre tagolódik: az északra és délre. Az északi a kisázsiai partoktól a szigeteken át a görög szárazföldre terjed és három fókuszpontot foglal magában: Tróját, a *Kykládokat* és a görög szárazföldet. A délnek Kréta a központja. Ez a két központ nemcsak egymással, de Egyiptommal is szoros érintkezést tartott fenn.

Az *Appenini félszigetnek* már földrajzi helyzete hozta magával, hogy az idegen kultúrák szerencsés találkozó helye lett. Kréta, az Ibériai félsziget, a Középduna vidéke, az alpesi cölöppéptényes területek egyformán táplálják és szerencsés belső viszonyánál fogva csakhamar visszafizeti a Középeurópától kapott kölcsönt s bronztermékei útját találják Északkelet-Európa felé is.

Sicília sokkal több szállal kapcsolódott a Kelethez, mint a Nyugathoz, ahol az *Ibériai félsziget* a maga bronzkorának első felében önállóan mutatkozik, míg második felében Középeurópával is tart fenn kulturális összeköttetéseket.

Középeurópának sok tekintetben azonos volt a szerepe Itáliáéval. A fő közvetítő szerepet játsza. Sokat kap kívülről, de maga is termel önállóan. Míg a *svájci cölöppéptényesek* lakói, központi voltak dacára csak lassan lépegetnek előre, a *Középső Duna vidéke* már a bronzkor elején különös fontosságra tesz szert. Központi fekvésénél fogva természetesen ki volt téve minden irányból jövő hatásoknak és éppen ezek találkozására, szerencsés kiegyenlítődésére adja meg e terület kulturális képét, melyet a magából kitermelt értékek még jobban színeznék. *Magyarországnak* különös fontosságra emelkedik a maga rendkívül fejlett bronziparával, melyet sok tekintetben Erdély táplált: dudurós és u. n. pannoniai keramikájával és gazdag díszítő motívumaival, melyeket tévesen magyaráznak az aegai-mykenai kultúrkörből származónak, mert ezek ott gyökereznek az újabb köror spirális meánderdíszítésében. A pannoniai edényekkel jellemzett telepeket s azok hagyatékát, valamint a velük egykori temetők maradványait *vattinai kultúrának* nevezhetnők, mellyel rokon a *monteorukultura* a Buzeu-kerületben, a régi román királyságban, mely arra a kérdésre is megadja a feleletet, hogy milyen viszonyban is van a festett kerámika a dudorossal? Az ifjabb Cucuteni-kerámika (színes, vagy fehér alapon fekete festésű) itt egykorúnak mutatkozik a dudorós keramikával, amiből megint az következik, hogy a polychromos-kerámika tovább fejlődött s benyúlt jól a fejlett bronzkorszakba.

A *Felsőduna* vidékén és a *Rajna közepe* táján új kultúrközpont jelentkezik, melynek fő jellemzőjét keramikája adja, melynek díszítése élesen van kivágva az edény testéből (Kerbschnittverzierung).

A *nyugateurópai kultúrkörben* Franciaország érzi úgy Spanyolország, mint a svájci cölöppéptényesek, valamint Anglia hatását. Magában Angliában már az újabb kőkor végén benyomul az őslakó hosszúfejű nép közé egy kerekfejű faj, mely magával

hozza a round barrows-nak nevezett halomsírok szokását, a zónás díszítésű és harangalakú edénnyel képviselt kulturát. Bronzipara általában helyi színezetű, de nincs híjjával az importált holminknak sem (Schwertstab), a cinnkereskedelem révén pedig élénk összeköttetést tartott fenn főnikéi területekkel is.

Az *északi kulturkör* importált nyersanyagból s kész árukából táplálkozott egy ideig, de csakhamar akkora készséget árul el a helyi gyártásban, hogy termékei, melyek sok tekintetben erősen helyi színezetűek, nemcsak kiállják a versenyt a közép-európai készítményekkel, de egyes gyártmányokkal, mint pl. a kürtökkel, túl is szárnyalják. Mivel itt a bronzkor a földrajzi körülményeknél fogva tovább tartott, mint a délibb vidékeken, természetes, hogy a periodus végét a hallstatti ízlés is befolyásolja és a tisztán bronzkori holmik társaságában megjelennek a vasból készült, importált, eszközök és fegyverek is. Egyszerű kerámiai produktumaival éles ellentétben állanak a lausitzi típusú edények, melyek a dudoros kerámika csoportjába tartoznak.

A *keleteurópai kulturkör* földrajzilag a legnagyobb kiterjedésű s így ez alapon is érthető, hogy több kisebb csoportra tagolódik. Ilyen a Volga-Káma vidékének önálló bronzkulturája, melyet permi, vagy uráli néven ismerünk. Különbözik tőle a nyugat- és középsibériai u. n. általi bronzkultura, továbbá Déloroszország, a Kubán vidéke a maga roppant gazdagságával s a Kaukázus.

Miféle népek képviselték a különböző területek bronzkulturáját? Kisázsia és Egyptom kivételével teljes bizonytalanságban vagyunk, eltekintve azoktól az adatokból, melyek a homerosi költemények révén maradtak ránk.

(Kolozsvár).

Dr. Roska Márton.

Művészeti Lexikon. Építészet, szobrászat, festészet, iparművészet. Harmincegy munkatárs közreműködésével szerkesztette *Éber László*. — Győző Andor kiadása. Budapest, 1926. — 8°. 844 lap.

Semmi kétség, hogy erre a munkára nagy szükség volt. Mondhatnók, hogy tudományos reputációnk is megkívánta, hogy magyar nyelvű művészeti lexikonunk legyen. De e mellett kétségtelen az is, hogy a művészeti alkotások iránt olyan széleskörű érdeklődés nyilvánul meg nálunk, hogy egy ilyen vállalkozás üzleti szempontból is eredménnyel kecsegtet. Nem felejtendő, hogy nálunk is, mint mindenütt, sokkal többen vannak, akik a művészetet élvezik, mint azok, akik műalkotásokat vásárolhatnak, gyűjthetnek. Az utóbbi elsősorban gazdasági, míg az előbbi csak a korral való haladás kérdése. Már pedig öröktől fogva tény, hogy szellemi javakban gazdagabbak vagyunk, mint anyagiakban. Még akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy bizonyos, anyagilag jobban álló rétegeink látszólag nem nagy érzéket mutatnak a művészet iránt. Sok tekintetben u. i. ez is csak látszat, mert hiszen azt, hogy magyar népünknek igen fejlett ízlése és szépérzéke van, mégis csak merészség volna tagadni. Csakhogy éppen némileg mást tart szépnek, mint mi, akik mindig Nyugathoz igazodunk; amiben nyilvánvalóan sok igaza is van. — De hiszen nem erről van szó, hanem arról, hogy középosztályunkban terjed nagy mértékben a művészetek iránt való érdeklődés, amelynek helyes irányban való fejlesztése szép feladat. Ezt a célt hivatott szolgálni a szóban forgó lexikon is.

Megjelenése két szempontból öröndetes: Először magában véve azért a tényért, hogy van. Gyarapodást jelent. Másodszor azért, mert tanúság a mellett, hogy ezen a

téren is képesek vagyunk szellemi igényeinket kielégíteni. A címlapon a szerkesztővel együtt majdnem három tucat olyan nevet olvasunk, melyek viselőiről majdnem mindről tudtuk eddig is, hogy vannak, de azt nem, hogy ennyien; pedig hiányoznak olyan nevek, melyeknek nem volna szabad hiányozniok (Hekler, Gerevich stb.).

Szeretnők, ha harmadik örvendetes ténynek ideírhatnók azt, hogy: tartalmilag is, nemcsak nyelvében, magyar ez a lexikon. Ezt azzal érthette volna el a szerkesztő, ha nagy súlyt fektet a magyar vonatkozású címszókra; ha magyar lelket visz bele ezekbe. Nem a többinek a rovására, hanem a magyar jelleg kidomborítására. Tudta, hogy kell valami ilyesmi: a *Magyar művészet* és *Magyar népművészet* címszók bizonyosság mellett. *De nem érezte*, mert különben volna a lexikonban *Erdélyi zománc*, *Templom-erőd* vagy *Templomkastély* címszó, s a *Könyvkötészet* illusztrációjánál a négy közül legalább egy magyar volna, aminthogy nem maradt volna illusztráció nélkül a *Kolozsvári kötések* címszó. Ugyanez az „elfogultság-hiány” magyarázza meg pl. azt, hogy az erdélyi emlékekre egyedül Roth Viktort kérte fel a szerkesztő munkatársának, amellet, hogy erdélyi vonatkozású címszót más is írt imitt-amott (pl. Lux Kálmán). Roth Viktor igen érdemes munkása az erdélyi műemlékeknek. A munkatársak közül való kimaradása nagy hiány lett volna. De azt tudnia kellene a szerkesztőnek, hogy roppant elfogult szakember. Alaptétele az, hogy ami Erdélyben művészet, az nem más, mint a németországinak függvénye, azaz szász. Roth Viktor ebben a tekintetben szinte annyira jut, hogy ami az erdélyi művészetben szép, az szerinte mind szász, ami nem szász, arról nem is vesz tudomást. Világos, hogy nem helyes, ha magyar lexikonban ez az egyoldalúság érvényesül, még pedig ellensúlyozás nélkül. Az egyensúly hiányát általában gyakran találjuk. Ókori vagy tőlünk nagyon távol eső tárgyakról majdnem kimerítőnek mondható terjedelmű összefoglalásokat és azonkívül a részletekre vonatkozó külön címszókat találunk, míg a magyaroknál kivált az utóbbi tekintetben takarékoskodást látunk általában. És bizonyos rendszertelenséget. Ha pl. van *Szászsebes műemlékei* címszó, miért nincs: Berethalom, Kolozsvár, Gyulafehérvár műemlékeiről és művészettörténeti szerepéről külön címszó?! Nyilvánvalóan azért, mert azokat Roth Viktor nem írta meg. De miért nem íratta meg a szerkesztő mással?! Itt említjük meg azt az eléggé meg nem róható sajtóhibát, hogy a Kolozsvári testvérek által készített nagyváradi királyszobrok *nem Ménesi*, hanem *Meszesi* Demeter püspök rendelkezésére készültek (*Kolozsvári*, I. — címszó alatt.)

A könyv megjelenését őszinte örömmel fogadtam, s mivel épen egy erdélyi vonatkozású cikken dolgoztam, azonnal használni is kezdtem. E közben szereztem az itt lmondott tapasztalataimat. Fájdalom, semmi okom annak feltevésére, hogy csak a most jelzett hiányosságai vannak a munkának. Tehát örömöm részben csalódássá változott át.

Végeredményében: szükség volt erre a munkára és jó, hogy van ilyen. De az is bizonyos, hogy nagyobb gonddal és több magyar lélekkel, ugyanezzel a gárdával, nem több költséggel, — ennél tökéletesebbet lehetett volna csinálni.

b. á.